

ФИГРАТ

Чин севиш

Шеърлар, драмалар,
маколалар

Тошкент
Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
1996

Уз 1
Ф.71

Тўплаб нашрга тайёрловчилар:

НАИМ КАРИМОВ, ЭРИК КАРИМОВ, ШЕРАЛИ ТУРДИЕВ

Масъул муҳаррирлар:

БЕГАЛИ ҚОСИМОВ, СОДИР ЭРКИНОВ

Муҳаррирлар:

ЖОНИБЕК СУВОНҚУЛОВ, ТОҲИР ҚАҲҲОР

Ф $\frac{4663020100-27}{M 352(04)-96}$ 31-95

© Гафур Гулом номидаги
Адабиёт ва санъат наш-
риёти, 1996 й.

ISBN 5-635-01135-7

АЛЛОМА АДИБ

Фитрат сўзининг луғавий маъносини ўзбек тилининг икки жиллик изоҳли луғатидан тополмайсиз. «Навой луғати»да «табиат, тугма табиат, яратилиш», деб изоҳланган. Гарчи бу сўз тилимизнинг бугунги «Изоҳли луғати»га кирмаган бўлса-да, уни эшитмаган киши кам. Бу ном бир вақтлар зиёлилар даврасида бениҳоя иззат ва шараф билан тилга олинган. Унинг ақлу заковатини Кавказ ва Волга бўйидаги ҳамкасабаларигина эмас, Москва, Ленинграддаги шарқшунослар ҳам юксак даражада қадрлаганлар. 1924 йилда у Москвада Шарқ тиллари институтида дарс берган, профессор бўлган. Афғонистон, Туркия, Эрон илмий-адабий доираларида ҳам унинг мавқе-мартабаси баланд эди. Мамлакатда «ички душманлар»ни фош қилиш вазиваси авж олиб, халқнинг асл фарзандлари бир четдан териб қатағон қилилаётган бир пайтда хориждаги илм-маърифатнинг қадрига етувчи ишбилармон ҳомийлар давлатномалар ёзиб, уни ишга таклиф этганларида бормади. Ҳар қандай ҳолда ватани, халқи билан бўлишни лозим билди. Ҳолбуки, у ичкилобдан кейинги 2 миллион муҳожирнинг бири бўлиши мумкин эди. Сўнг 20-йилларда, ҳатто 30-йилларда ҳам шундай имкон бор эди. Бироқ Ватан туйғуси бунга йўл бермади. Мавжуд тузум — ҳукмрон ҳарбий маҳкамачилик маъмурияти эса уни ўзи муқаддас тутган халқи, ватани номидан қатл этди. Ва салкам эзлик йил бу ном уни вояга етказган эли, юрти хотирасидан қувиб чиқарилди.

Бироқ унинг шуҳрати четда зарра қадар камайган эмас. Аксинча, илгари уни Яқин Шарқ мамлакатларидагина билган бўлсалар, ҳозир Европада, ҳатто Америкада ҳам ўрганмоқдалар. Жумладан, америкалик таниқли турколог Эдвард Олвортнинг қилаётган ишлари бунга далил.

Бу ишлар Фитратнинг ўз юртида эса энди бошланмоқчи. Истеъдодли ёшларимиздан Ҳамидулла Болтабоев ўринли писанда қилганидай, у ҳануз «номаълум Фитрат»лигича қолмоқда. Дарҳақиқат, ишни Фитратни танитишдан бошлаш керак. Ҳозир кўпроқ шу хил ишлар қилинмоқда. Негаки, уни кўрган, билган кишилар жуда кам қолди. Орада ундан бутунлай узилган уч авлод ўсиб вояга етди. Иккинчидан, Фитратга ўқиб-ёзиб, асарларини таъриф қилганнинг асарларигина эмас, улар билан материаллар, ҳатто хотиралар ҳам қатағон қилинган эди. Билган билан ҳам ҳисоблашиш керак бўлади.

«ягона совет халқи», «ягона социалистик ватан» деган ғайриилмий, ғайритарихий шиорлар, миллат ва элатларнинг охир-оқибатда битта «миллат»га, битта «ватан»га, битта «тил»га келиши ҳақидаги сохта назария ва таълимотлар билан иш кўрилганлиги, ўтмиш билан бугун ўртасига хитой дезори тортилгани туфайли тарихимизни ўрганадиган ходимларимиз йўқ даражага келиб қолган. Аҳвол шу даражага етдики, тарихимизнинг нозик саҳифаларини ҳаққоний ёритиб беришга кекса авлодда журъат, ёшларда эса малака-тажриба етишмай турибди. Шунга қарамасдан, бу борадаги айрим интипишларни қайд этмоқ керак. С. Қосимов, Э. Каримов, А. Алиевларнинг ўша турғунлик йилларида Бехбудий, Фитрат, Чўлпон ҳақида матбуотда чиқишлари, кейинги йилларда эса Н. Каримов, Ш. Турдиев, Сирожиддин Аҳмедов, Б. Дўстқораев, Ҳ. Болтабоев, Ҳ. Қудратуллаевларнинг мақола ва ишлари бунга далил.

Абдурауф Фитрат 1886 йилда Бухоро шаҳрида савдогар Абдураҳимбой оиласида туғилган. Абдураҳимбой ўқимишли, дунёнинг баланд-пастидан хабардор киши бўлган. Савдо ишлари билан Туркия, Эрон, Қашғарга тез-тез бориб турган. Онасининг оти Бибихон бўлиб, тахминан 1866 йилларда туғилган ва ўғли ҳибсага олинган 1937 йилда ҳаёт эди. Оилада Абдурауфдан ташқари яна икки фарзанд — укаси Абдураҳмон ва синглиси Маҳбуба бор эди. 20-йилларнинг фаолларидан бўлган, гоҳо шеър ҳам машқ қиладиган Маҳбуба Раҳим қизининг номи ўқувчиларга бир қадар таниш. Абдураҳмоннинг эса 10-йилларда Қогон босмахонасида ҳарф терувчи бўлиб ишлаганини хабар қиладилар. «Мир араб»нинг ҳозирги мударриси Ғофир ҳожи Раззоқ ўғлининг хабар беришича, Абдурауф ўша давр эски мактабларидан бирида, сўнг машҳур «Мир араб» мадрасасида ўқиди.

Мактаблар аксарият масжидлар қошида эди. Гаспрали Исмоилбей — Исмоилбек Гаспринскийнинг Русия мусулмонлари тафакхурида инқилоб ясаган 1884 йилдаги «усули жадид» мактабининг овозаси олис Бухорога энди етиб келган пайтлар эди. Қримнинг Боғчасаройидан келган Абдураҳим ака мактаб ёшига етган Абдурауфни қайси домланинг қўлига бериш устида бош қотирар эди. Тарихнинг гуеҳлик беришича, Исмоилбек Бухоро амирини ўз фикрига ишонтира олган. Абдулаҳад Бухорода битта янги усул мактаби очишга розилик берган. Бироқ кўп ўтмай, руҳонийлар қутқуси билан ёпилган. Айний биринчи янги усул мактаби 1908 йилда очилди деб кўрсатади¹. Файзулла Ҳўжаев уни бухороликлар оғида силжиш яратган ҳодисалардан бири ҳисоблайди. Гап шундаки, бу мактаб бухоролик тараққийпарвар муаллимлар Абдувоҳид Бурҳо-

¹ Қаранг, С. *Айний*. Асарлар. Саккиз жилдлик, 1-жилд, Т., 1963, 201-б.

нов ва Низомиддинлар номи билан боғлиқ бўлиб, улар ўша йили Ёлтихонни ота-оналару элнинг эътиборли вакиллари олдида ўтказганлар. Тантанали маросимда катта баҳс бошланиб кетган. Тўпланганлар икки қарама-қарши гуруҳга — Мулла Икром бош «жадидчи»лару Мулла Абдураззоқ бош «қадимчи»ларга бўлинган.

Баҳсда «қадимчи»лар устуи келди. «Усули жадид»га қўйилган «ўқитиш мусулмонча эмас», «дин бузиб ўқитилар экан» деган айбнинг авомга таъсири катта бўлди. Ҳали ўзини ўнглаб олмаган жадидчилик мағлубиятга учради. «Мактаблар ёпиб қўйилди, болалар уйларига қайтариб юборилди, ҳукумат ота-оналардан, бундан бун болаларимизни жадидлар усулида ўқитмаймиз, деб тилхат олди. «Жадид» деган ном динсизлик ва бошқа ҳар қандай жиноятларни ифодаловчи ном бўлиб қолди»¹.

Бу 1908 йил эди.

Ҳаёт тўхтаб қолмади. «Усули жадид» қийинчилик билан бўлса-да, ўзига йўл очиб борди. Уни қувватловчилар кўпайиб борди. Китоб-дарсликка эҳтиёж зўрайди. Шу мақсадда 1909 йилнинг мартларида «Ширкати Бухорои шариф» тузилди. Усули жадид билан танишмоқ учун бир киши Боғчасаройга, бир киши Истамбулга юборилди. Лекин янги мактабларнинг душмани кўп эди. Шу сабаб 1909 йил 18 июнда Бухоро ёшлари «Тарбия атфол» номида яширин жамият ташкил қиладилар. «Жамиятнинг биринчи мақсади Истамбулга ўқувчилар юбормоқ чорасига киришмоқ эди. Масориф учун жамиятнинг сирини очмасдан эътимод қилдиги тараққийпарварлардан иона тўплар эди. Жамиятнинг ижтиҳоди соясида бир қанча талаба Истамбулга юборилди»². Мазкур Айний асарининг 1927 йилги Москва нашрида қуйидаги фактни учратамиз:

«Икмоли таҳсил учун Усмонхўжа Пўлатхўжа ўғли³ (1878—1968), унинг биродарлари Ота Хўжа (1894—1938)⁴, Мазҳар Маҳзум Бурҳон Маҳзум ўғли⁵, Абдурауф Фитрат, Муқимбек Истамбулга сафар қилдилар. Фитрат мазкур талабаларнинг энг истеъодлиси ва энг фозили эди» (69-бет).

Фитрат Истамбулда 1909—1913 йилларда ўқиди. Умуман олганда, 1911 йилда Истамбулда ўқийдиган ёшлар, туркистонлиларни ҳам қўшиб ҳисобласак, 15 тага, 1912 йилда эса 30 тага етган. Б. А. Пестовский Фитратни «18 ёшларига қадар Бухорода таҳсил кўруб, Шарқда Туркия, Ҳиндистон, Арабистон каби ерларда

¹ Қаранг, *Файзулла Хўжаев*. Танланган асарлар, уч жилдлик, 1-жилд, Т., 1976, 97-бет.

² С. Айний, кўрсатилган асар, 233-бет.

³ Бухоро Халқ жумҳуриятининг жумҳураиси.

⁴ Ота Хўжаев (1894—1938), 1923 йилда БХШЖда Халқ Нозирлари Шўросининг ўринбосари бўлиб ишлаган.

⁵ Таниқли бастакор Мутал Бурҳоннинг акаси, Фитратнинг қайноғаси.

Марлазий Русиянинг Масков, Петербург каби шаҳарларида саҳ-ҳат этгадир»¹,— деб ёзади. Демак, у Бухорода 1904 йилларга қадар ўқиган. Сўнг, чамаси, ҳаж қилган. «Тазкиратуш шуаро» муаллифи Неъматулла Муҳтарамнинг уни Ҳожи Мулло Абдул-рауф деб таништириши бежиз бўлмаса керак².

Истамбулга қайтайлик.

1909—1913 йилларда Истамбулда Ғози Олим Юнусов ва бир муддат (1911) Ҳамза («Дорул вонзин») ҳам ўқиганлиги маълум. Фитрат Истамбул дорилфунунида ўқиган. Ф. Хўжаев хабар беришича, Фитрат Истамбулда ҳамшаҳарлари билан биргаликда «Бухоро таълими (умумий) маориф жамияти»ни тузади. Чамаси, у бухороликларнинг ўзаро моддий-маънавий уюшмаси вазифасини бажарган.

Туркия «Еш турклар инқилоби»дан маст йиллар эди. Хусусий турмушдан жамият ҳаётигача инқилоб ҳавосига ғарқ эди. Бундай муҳит Фитратга, шубҳасиз, катта таъсир кўрсатди. У сиёсатга шўн-ғиб кетди. Қизғин бадийий ижод билан шуғулланди. Аслини олганда, у Туркияга кетишдан олдин ҳам шеърлари билан адабий давраларга танилган эди. Ҳатто Неъматулла Муҳтарам уни 1903—1904 йилларда тузган тазкирасига киритган. Жумладан, унинг «Мижмар» (хушбўй уд ёқиладиган чўғдон) тахаллуси билан шеърлар ёзганини хабар қилади. «Сухандонларнинг ҳарифи» (пахлавони) эканлигини таъкидлайди, ота касбига ишора қилиб «сарроф» деб атайти. Руҳиятни ғоят нозик бир ифода этган тожикча ғазалини намуна қилиб келтиради. Шуларни кўзда тутиб бўлса керак, Айний 1926 йилда тузган «Намунаи адабиёти тожик» китобида Фитратни тожик совет адабиётининг асосчиси деб кўрсатади.

1909—1913 йилларда Истамбулда Фитратнинг бир қатор асарлари форсий тилда босилиб чиқди. Чунончи, 1909 йилда «Мунозара» («Ҳиндистонда бир фаранги ила бухороли бир мударриснинг бир неча масалалар ҳам усули жадида хусусида қилгон мунозараси») асари босилди. Драматик публицистикага мойил бу асар замоннинг зайли билан тарихий тараққиётнинг икки поғонасида туриб қолган, дин ва дунё, жамият ва маърифат ҳақида икки хил қарашга эга бўлган икки кишининг баҳси асосига қурилган эди.

Муаллиф хурфотни, бидъатни қоралади, унга чинакам эътиқодни қарши қўйди. Ақлу донишни, унинг самараси бўлмиш тараққиёт ва фаровонликни ҳимоя қилди. Машҳур усмонли инқилобчилар

¹ Қаранг, «Инқилоб» ж., 1922 й., 2-сон.

² Неъматулла Муҳтарам. Тазкиратуш шуаро. Душанбе, 1975, 319-бет.

Анварбек, Ниёзийбекларнинг¹, Эрон халқ қахрамони ҳурриятчи Сатторхону Боқирхонларнинг² «ўз миллатининг саодат ва осойиши» учун фидеокорликларини, «Русиядаги ҳақиқий инсонлар»дан, «дохий ва файласуф Тўлстўй»нинг «саодати башар» йўлидаги хизматларини ибрат қилиб кўрсатди.

«Мунозара» амир Бухоросида таъқиқлаб қўйилганга қарамасдан кенг тарқалди. У ҳақда баҳс-мунозаралар бўлиб ўтди. Халқнинг кўзи очилишида муҳим роль ўйнади. Айний «Намунаи адабиёти тожик»да «Мунозара» давр тараққиётига гоят кучли ва самарали таъсир кўрсатди»,— деб ёзди. В. Б. Андреев «Туркистанские ведомости»да (1916 й., 13, 15, 20-сонлар) Фитратнинг янги усул мактаблардан мусулмон дунёси шарият юзасидан фойдаланиши мумкинлигини исбот эта олганини таъкидлади. «Ғақат шу асарнинг босилиб чиқиши туфайлигина Бухорода янги усул мактаблари қайтадан очилди ва улардан мулла-мударрисларнинг тавқи лаънатлари олиб ташланди», деб ёзди³.

«Мунозара» 1911 йилда Ҳожи Муин таржимасида «Туркистон вилоятининг газети» саҳифаларида босилиб чиқди. 1913 йилда Беҳбудий сўзбошиси билан алоҳида китоб ҳолида нашр қилинди. 1912 йилда «Сайёҳ ҳинди» («Баёноти сайёҳи ҳинди») чоп этилди. (Ундан айрим боблар Ҳ. Қудратиллаев таржимасида «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» ҳафталигининг 1989 йил 32-сонида эълон қилинди).

Йўл очеркини эслатувчи бу асарда Бухоронинг маиший-сиёсий турмуш манзаралари дунё кўрган бир кишининг нигоҳи орқали тасвир этилади. Муаллиф ери, суви, ҳавоси бетимсол, халқи гоят меҳнаткаш, ҳунарманд бир халқнинг оғир турмушидан сўз очади, унинг сабабларини таҳлил этади. Ана Бухоронинг машҳур обдасталари, гиламлар, алачалар. Бухоро алачаси Европа молларидан пизикроқ, пишикроқ. Лекин бозори йўқ. Бозор Европа фабрикаларининг қўлида. Бири минг азоб билан қўлда тайёрланган, иккинчиси — осонгина, машиналарда. Ҳам кўп. Унинг устига харидор талабига қараб бирини тезгина қайта қуриш мумкин, иккинчисининг деярли иложи йўқ. Фитрат фикрича, асосий сабаб идора усулининг бузуқ ва нооблигида, ҳокимият эгаларининг илм-маърифатдан узоқлигида.

¹ Анварбек — машҳур Анвар Пошо (1881—1922), «Иттиҳод ва тараққий» партияси раҳбарларидан бири, 1908 йилги ёш турклар инқилобининг ташкилотчилардан. 1921 йилда Туркистонга келган ва шу ерда ҳалок бўлган. Ниёзийбек — 1908 йил инқилобда Реснеда партизанлар ҳаракатига бошчилик қилган.

² Сатторхон (1867/68—1914), Боқирхон — 1905—1911 йиллардаги Эрон инқилобининг раҳбарлари.

³ Қаранг: Г. Раҳимова, «Мунозара» — уйғониш даракчиси», УАС, 1989, 52-сон.

Сайёҳ Шаҳрисабз қозиси олдига савол қўяди: «Ислом мамлакатлари нега вайрона ва харобазор қолиши керак. Бунинг сабаби нимада? Масалан, Қарши ё Китобнинг бирон-бир алача тўқувчиси Фарангистонда яшаса, бошдан-оёқ зар-зеварларга ботар эди.

Бу бечораларнинг нега ейишга нони йўқ?

Агар шу Шаҳрисабз ерлари Японияда бўлганида эди, зар экиб, зар ундираар эди. Бу ерлар нега шўразорга айланган?..»

Дарҳақиқат, дунёдан бохабар раҳбар ҳар бир ишни узоқни ўйлаб қилади. Деҳқончиликни ҳам, ҳунармандчиликни ҳам замонавий талаб ва жиҳозлар асосида қайта қуриб боради. Маҳсулотни тез ва арзон ишлаб чиқариш йўллари излайди. Фозил мамлакатда амалдорларнинг хизмат ҳақи, харжу сарфи Бухородагидек деҳқоннинг устига ташлаб қўйилмайди. Деҳқончиликнинг ҳам, ҳунармандчиликнинг ҳам ашё-жиҳозлари янгилаб борилади: Маҳкамаларда пора эмас, қонун устивор туради. Акс ҳолда меҳнат қанчалик кўп қилинмасин, уқув ва салоҳият қанчалик кучли бўлмасин, кутилган самарани бермайди. Асардан чиқадиган хулоса шу.

Шу тариқа китобда иқтисодий-маънавий тараққиётнинг асосий ғовлари — ишлаб чиқаришдаги ўрта асрчилик, қонунсизлик эканлиги айтилади.

«Фитратнинг «Сайёҳ ҳинди» асарининг аҳамиятини бу ерда қайд этмасдан ўтолмаймиз,— деб ёзди Ф. Хўжаев.— Фақат Бухородагина эмас, унинг ташқарисида ҳам бу асар қизиқиб ўқилди. Кейин бу китоб рус тилига таржима қилиниб, **босилиб чиқди**» (кўрсатилган асар, 99-бет).

Фитратнинг дастлабки шеърини тўплами «Сайёҳ» ҳам форсча эди ва у Истамбулда 1911 йилда нашр қилинди.

«Сайёҳ» — «Фарҳанги забони тожики»да «бонг, фарёди даҳшатаңгиз, наъра» деб изоҳланган. Ундаги шеърлар ватан ҳақида эди. Ватан ҳақида осойишта сўзлаб бўлмасди. Унинг дарди ниҳоясиз, жароҳатлари ҳалокатли эди. Шоир унинг «ҳоли хароб»-лигидан, «панжаң ғам»дан «пирահани (либоси)» чоклигидан дод солди. Унга меҳру муҳаббатини ҳайқириб айтди. У билан ифтихор этди. Уни ҳар нарсадан муқаддас тутди. У учун бахт ва нажот қидирди:

Бинмо саҳари азми тавофи ватани ман,
Оҳ-оҳ чи ватан, саждагаҳи жону тани ман.
Ҳам моҳи ману осойиши, иззу шарафи ман,
Ҳам каъбаи ман, қиблаи ман, ҳам чамани ман.

Мазмуни: Ватанимни зиёрат қилмоққа эрта тонгда кел. Ҳай ҳай, қандай ватан бу! У — менинг жону таним саждагаҳидир. У менинг осмондаги ойим, осойишим, иззатим, шарафим. Менинг каъбам, менинг қиблам, менинг чаманимдар.

«Сайҳа»га кирган шеърларидан бири шундай бошланар эди. Шоирнинг бу ўтли шеърлари 1914 йилда «Садойи Туркистон» рўзмасида ҳам босилди. «Ватанпарварлик шеърлари тўплами бўлган «Сайҳа»ни ўқиган кишиларни Бухоро ҳукуматигина эмас, шу билан бирга рус ҳукумати ҳам таъқиб қила бошлади. Чунки бу шеърларда Бухоро мустақиллиги ғояси биринчи марта жуда ёрқин шаклда ифодалаб берилди»,— деб ёзган эди Ф. Хўжаев.

Табийки, Фитратнинг юқоридаги асарларини унга илҳом берган Истамбул муҳитисиз тўғри тушуниш қийин. Инқилобий Туркия, «Иттиҳод ва тараққий» партияси билан яқинлашув, усмонли туркларнинг инқилобий-демократик тафаккурида муҳим замин бўлиб хизмат қилган исломчилик, туркчилик, усмончилик ғоялари Фитратнинг ҳам ижодкор, ҳам сиёсий арбоб сифатида шаклланишга маълум таъсир кўрсатди. У таҳсил олган Истамбул дорил-фунунида Туркия адабиётидаги исломчиликнинг 10-йиллардаги энг машҳур вакили «Сироти мустақим» ойномасининг муҳаррири Меҳмед Акиф турк адабиётидан дарс берарди. (1921 йилда Туркия миллий гимни матни учун конкурс ўтказилганида, у «Истиқлол марши» шеъри билан 724 шоир орасидан биринчи ўринни олган.) «Иттиҳод ва тараққий»нинг нашри афкори «Ени мажмуа»нинг бош муҳаррири, туркчилик ғоясининг байроқдори шоир Зиё Кўк Алп ижтимоётдан кирарди. 1898 йилда «Туркча шеърлар»и билан бармоқда шеър ёзишни бошлаб берган Меҳмед Аминга эргашиш авжга чиққан, «Турк юрду» (1911), «Ганч қаламлар» (1911) каби ойнома майдонга келиб, тилни арабий ва форсий унсурлардан тозалаш бошланган йиллар эди.

«Бизда жадидизмнинг биринчи даври панисломизм байроғи остида юрди,— деб ёзади Фитрат 1936 йилда «Аруз ҳақида» китобида.— Жадид адабиётининг аруз вази билан ёзилиши мана шу даврга тўғри келади. Бора-бора панисломизм, пантуркизм, ўзбек миллатчилиги бир-биридан айрим хатти-ҳаракатлар тарзида ажраллади. Мен буларнинг учини ҳам ўтканман ва жуда яхши эсламанки, панисломизм билан ўзбек миллатчилигининг адабиётдаги инъикосларидан биртаси вазнда аруз ва бармоқ тарафдорлиги шаклида кўрунган эди» (20-бет).

Фитрат ўқишни тугатиб қайтганда (1914) унинг номи Бухородагина эмас, четларга ҳам ёйилган эди. Чўлпон 1913—1914 йилларда бир сабаб билан «мударрис» бўлиш ўрнига «ўзбек миллий ўқувчиси» бўлишга қарор бериб, отасидан ҳам, муаллимидан ҳам «қочиб Тошкентга келган»ини ҳикоя қиларкан, «у вақтларда биз ҳамма ўзбек ёш ёзувчилари Фитрат таъсирида эдик», дейди¹.

Яна бир мисол. Фитратнинг архивида 4269-рақам билан сақланаётган «Иш»идаги материаллардан шу нарса маълум бўла-

¹ «Совет Ўзбекистони» г., 1989 й. 3 сентябрь.

дики, у 1914 йилларда Бухорода ҳаваскор театрчилик ишини йўлга қўйган. Саҳнада роллар ўйнаган. Тушган пулларни 1914 йил урушида жабрланган мусулмонлар фойдасига ўтказган. Бундай ишлари учун Бухоро қушбегисидан мартаба олиб (қандай мартабалиги қайд қилинган эмас) элга довруги ёйилган. (Абдулҳамид Сулаймонов кўрсатмаларидан кўчирма, 1937 й. 10 август, 5-саҳифа.)

Фитрат адибгина эмас, Бухоро инқилобининг ғоявий-ташқилый раҳбарларидан, сўнгроқ эса Бухоро Халқ Жумҳуриятининг муассисларидан бири, инқилобчи, сиёсатчи, арбоб сифатида ҳам шуҳрат топган эди. Афсуски, унинг ижтимоий-сиёсий фаолияти мутахассисларимиз томонидан кўп ҳам тилга олинавермайди. Жаҳидчилик, «ёш бухоролилар» билан боғлиқ жиҳатларини шунчаки қайд қилиш билан чекланамиз. Бухоро Халқ Жумҳурияти давридаги ноziрлиги ҳақида ҳам аҳвол тахминан шундай. Нега? Қўрқамиз. Бирор сиёсий хато қилиб қўйишдан эмас, эндигина қад тиклаётган адибнинг обрўсини тўкиб қўйишдан қўрқамиз. Чунки ўша ҳодисаларнинг ўзи ҳали ўрганилгани йўқ.

Истамбул, Қозон, Оренбург, Уфада янгича — замонавий таҳсил кўрган бухоролик ёшларнинг олди 1913 йиллардан эътиборан юртларига қайта бошладилар. Бухорода матбуот изга тушди. «Турон», «Бухороий шариф» ойнамалари чиқа бошлади. Машҳур Беҳбудий (Фитрат у билан яқин ҳамкорликда ишлаган, хусусан у муҳаррирлик қилган «Ойна» журналида фаол иштирок этгани мутахассисларга яхши маълум) «Турон» ойнамасида шундай ёзди: «Бухоро мактабларининг ислоҳи учун Кавказ, Татаристон ва Истамбулнинг исломий ўрта мактабларин тамом қилгон бухорий керакдур. Бухоро мадрасасининг ислоҳи ва тараққийси учун Ҳижоз, Миср мадрасай динияларинда хатм қилгон кишилар керакдур. Бухорода тижорат, зироат ва санъатни тараққий қилдириш учун Русиянинг ўрта ва олий мактабларинда хатми улуми замония этган муҳандиси муқтатар керакдур»¹.

Лекин амирлик янги мактабларга йўл бермади. Жаҳидлар яширин ишга ўтдилар. Шу қаторда эндигина Истамбулдан ўқишдан қайтган Фитрат ҳам Бухородан яна маълум муддат чиқиб кетишга мажбур бўлади. Ф. Хўжаев унинг Ота Хўжаев билан биргаликда 1913 йилнинг охири — 1914 йилнинг бошларида турли шаҳарларда янги мактаблар очиш билан шуғулланганлигини маълум қилади, Шаҳрисабз ва Қаркидаги ташаббусини алоҳида тилга олади. Шунга кўра, унинг 1914 йилларнинг бошигача Шаҳрисабз ёки Қаркида бўлганлигини тахмин қилиш мумкин. Бироқ 1915 йилга келиб Бухоро жаҳидларининг ўз орасида ҳам ажралиш юз берди. Чатдан ўқиб келган ёшларни ҳаракатнинг маориф ва ма-

¹ Кўчирма Зиё Саиддан (Танланган асарлар. Т., 1974, 38—39-бетлар) олинди.

дањият билан чекланувчи мақсади ҳам, биргина маориф ва матбуот, мусулмонларни инсофга чақирув орқали унга эришишни кўзловчи воситалари ҳам қаноатлантирмай қўйди. Улар солиқларни камайтириш, деҳқонларнинг аҳзолини яхшилаш, амалдорларнинг ўзбошимчалигини чеклаб қўйиш каби сиёсий талаблар билан чиқишни таклиф қилдилар. Бу нуқтаи назар жадидларга хайрихоҳ жуда кўп ёшларга маъқул бўлди. Шу тариқа жадидларнинг ўзи «эски» ва «янги»га — ўнг ва сўлга ажралди. Ўнгга Абдувоҳид Бурҳонов, сўлга Фитрат бош бўлиб қолдилар.

Фитратнинг бу қарашлари унинг шу даврларда яратилган ва XX аср боши публицистикасининг, драмачилигининг нодир намуналаридан бўлиб қолган «Раҳбари нажот» (1915), «Оила» (1916), «Бегижон» (1916), «Мавлуди шариф» (1916), «Або Муслим» (1916) каби асарларида акс этган. Фитрат янги мактаблар ва уларни янги дарслик — дастурлар билан таъмин этишни ҳам эсдан чиқармади. 1917 йилда Бокуда ака-ука Оруджиевлар матбаасида чоп этилган «Уқув» китоби бунга далил. Унинг «биринчи бўлак» эканлиги кўзда тутилса, муаллифнинг бу ишга катта режа билан киришгани маълум бўлади. Афсуски, юқорида биз санаган асарлардан баъзилари ҳозирда йўқ. У ҳақдаги маълумотлар, фикр-мулоҳазаларгина етиб келган. Лекин бу асарларнинг деярли ҳаммаси ўз даврида юксак баҳоланган. Масалан, бу китобларнинг юзага чиқишида «шахсан моддий ёрдам кўрсатган» Ф. Хўжаев «Оила» ва «Бегижон»ни «мавжуд тузумни қаттиқ танқид қилган, унинг барча камчиликларини аёвсиз очиб ташлаган, амирликнинг чирик системасини фош қилиб берган» китоблар қаторига киритади.

1917 йил Февраль инқилобидан сўнг Бухоро жадидларининг сўл қаноти — ёшлар ташаббуси билан янги марказ тузилди. Ёш бухороликлар инқилобий партиясини ташкил топди. Унинг Марказий Комитети тузилди. Абдувоҳид Бурҳонов — раис, Фитрат — сарко-тиб, Усмонхўжаев — хазинадор, Ф. Хўжаев ва яна беш киши аъзо қилиб сайланди. Янги партиясини Муваққат ҳукуматга табрик телеграммаси ва Россия — Бухоро муносабатларидан келиб чиқиб, амирни ислоҳотга мажбур этишни сўраб Мурожаатнома қабул қилди.

Ҳаракатлар беиз кетмади. Амир ён берди. Ислоҳот ваъда қилди. Айрим амалдорлар ўзгартирилди. Мамлакатни «шаръи шариф» билан бошқариш, солиқларни тартибга солиш, «фойдали илм ва фанларни ривожлантириш», «турмадагиларни қамоқдан бўшатиш» ҳақида 1917 йилнинг 7 апрель куни «фармони олий» эълон қилинди. Маросимда Самарқанд тараққийпарварларидан машҳур Маҳмудхўжа Беҳбудий қатнашди. Ислоҳот билан табрик этди. Ёш бухороликлар фармонни намойиш билан кутиб олишга қарор қилдилар. Хиёбонда кўп минг кишилик митинг ўтказилди. Намойишчилар амир саройи олдига — Регистонга йўл олди. Сўллик, сонсиз

қизил байроқлару майда миллат саналган эроний, яҳудий, лезгинларнинг намойишдаги фаоллиги мутаассиб мусулмонларни газабга миндирди. Амир собиқ чор ҳукуматининг Бухородаги вакиллари Миллер ва Шульга маслаҳати билан бундан фойдаланди. Қарши ҳужумга ўтди.

Ассосий кучларни сақлаб қолиш, Туркистондан мадад олиш керак эди. Фитрат икки киши билан Тошкентга йўл олди. Бухорода қолганлар яширин ишлашга ўтдилар. Ёш бухороликлар партиясининг Муҳитдин Мансуров бош янги Марказий Комитети тuzилиб, амир билан музокара олиб борадиган бўлди. Музокара муваффақиятсиз тугади.

Мана шундай кунларнинг бирида Петроградда Октябрь ҳодисалари бўлиб ўтди. Бу воқеанинг Бухорога қачон ва қандай етиб келганлиги ҳақида бир нарса дейиш қийин. Лекин шуниси аниқки, у бу ерга Февралчалик таъсир кўрсатмади. Ф. Хўжаев «Бизнинг ташкилотимиз аввалига тушунмади», «Муваққат Ҳукумат ағдариб ташланганлиги тўғрисидаги хабарни эшитган ёш бухороликлар дастлаб саросимага тушиб қолдилар», деб ёзади ва буни асослашга ҳаракат қилади. Шунини ҳисобга олиш керакки, бу фикрларнинг ҳаммаси унинг Бухоро инқилобига доир китобининг иккинчи нашридан олинган. Бу нашр эса Октябрнинг обрўсига путур етказувчи ҳар қандай фикр қувғинга учраб, қарашлар яқинлашаётган қатагон қолипига тушириляётган 30-йилларда амалга ошган.

Фитратнинг ҳам 25 октябрга муносабати ўша йиллар матбуотида аке этиб қолган. Масалан, самарқандлик жадидлар томонидан 1917 йилнинг 15 апрелидан бошлаб «Хуррият»¹ рўзномаси чиқарилади. Унга дастлаб Мардонқул Шоҳмуҳаммадзода деган киши муҳаррирлик қилган. Бехбудий, Сиддиқий-Ажзий каби таниқли адиблар шеър ва мақолалари билан қатнашганлар. Ҳожи Муин таҳрир ҳайъатида ишлаган. 27-сонидан то охириги 87-сонигача (1918 йил) рўзномада Абдурауф Фитрат муҳаррирлик вазифасини бажарган. Мана шу рўзноманинг 1917 йил 49-сонида (7 ноябрь) «Хабарлар» рукнида 25 октябрда Қишки Саройнинг эгалланиши ва Муваққат Ҳукуматнинг қамоққа олиниши муносабати билан Фитратнинг «Русияда янги бир бало бош кўтарди — болшавик балоси!» деган қайдига дуч келамиз. Шоир сўнграқ бу воқеани «Юрт қайғуси» сифатида баҳолади.

Воқеалар шиддат билан давом этди. Петрограддаги Октябрь ўзгаришидан кўп ўтмай, 1 ноябрда Тошкентда рус большевиклари

¹ Чўлпон Фитратнинг бир қатор эҳтиросли шеърлари шу газетда чоп этилганини хабар қилади. Эндигина адабиётга кириб келаётган истеъдодли шоир билан номи четларда ҳам машҳур адиб орасидаги ҳамкорлик ҳам шу рўзномадан бошланган. Фитрат Чўлпон юборган шеърларни қўллаб-қувватлайди, уларга юксак баҳо бериб, ушбу рўзномада босиб чиқаради.

ҳокимиятни қўлларига олдилар. 15—22 ноябрда Ўлка Советларининг III съезди бўлиб ўтди. Съезд 15 кишидан иборат Ўлка олий ҳокимияти Туркистон ХКСни сайлади. 7 большевик, 8 «сўл» эсердан иборат 15 кишининг ҳаммаси европаликлар эди. Бошқача айтганда, Туркистондаги янги совет ҳукумати рус большевик-эсер, тўғрироғи, эсер-большевик ҳукумати эди. Шу тариқа, 1917 йил 15 ноябрда Ленин ва Сталин имзо чеккан «Россия халқлари ҳуқуқлари декларацияси»даги «миллатларнинг ўз тақдирларини ўзлари белгилаш ҳуқуқи», «барча миллий ва миллий-диний имтиёзлар ва чекланишларни манъ этиш» ҳақидаги баёнот бир четда қолиб кетди. Туркистоннинг 98 фойизини ташкил этувчи 10 миллион жон муъомлонларнинг хоҳиш-иродаси билан ҳеч ким ҳисоблашмади. Аксинча, «мусулмонларни ўлка олий инқилобий органига киритиш» «номатлуб» топилди.

Мана шундай бир шароитда 26 ноябрда Қўқонда ўлка мусулмонларининг фавқулодда IV қурултойи очилди. Унда ўлканинг турли шаҳарларидан 203 вакил иштирок этди. Муҳими шундаки, йўғин миллий ва диний чеклашлардан ҳоли бўлди. Ҳайъатга сайланганлар орасида европаликлар ҳам бор эди. 27 ноябрь қоқ ярим кечада қурултой тарихий қарор қабул қилади. Туркистон мухторияти тузилади.

Фитрат Туркистон мухториятини сўнгсиз меҳр билан қарши олди. У эълон қилинган 27 ноябрь тунини «миллий лайлатулқадримиз» деб атади. Изтироб тўла қувончини шундай ифода этди:

«Эллик йилдан бери эзилдик, таҳқир этилдик. Қўлимиз боғланди, тилимиз кесилди. Оғзимиз қопланди. Еримиз босилди. Молимиз таланди. Шарафимиз емурулди. Номусимиз гасб қилинди. Инсонлигимиз оёғлар остига олинди. Тўзимли турдик, сабр этдик. Кучга таянган ҳар буйрувга бўйбунсудук. Бутун борлигимизни қўлдан бой бердик. Ёлғиз бир фикрни бермадук, ёшунтурдук, имонларимизга ўраб сақладук. Бу — Туркистон мухторияти!

Маҳкама эшикларидан йирлаб қайтганда, ёруқсиз турмаларда ётганда, йиртуғ жандарманинг тепкуси билан йиқилганда, юртларимиз ёндурулгонда, диндошларимиз осилгонда онгимиз йўқолди. Миямиз бузулди. Кўзимиз ёғдусиз қолди. Бирор нарса ни кўролмадик. Шулар чоғда тушқун руҳимизни кўтармак учун, шулар қоп-қоронғу дунёнинг узоқ бир ерида ойдин бир юлдуз ялқиллаб тура эди. Бирор нарсага ўтмаган кўзимиз шунини кўра эди. Ул нима эди? — Туркистон мухторияти!» («Хуррият» г., 1917 й., 5 декабрь).

Табиики, уни сақламоқ, ҳимоя қилмоқ учун куч керак эди. Фитрат буни ҳам хотирдан чиқарган эмас.

Мухторият Тошкентда ҳам акс-садо берди. Шаҳарда хайрихоҳлик намойиши бўлиб ўтди. Бухорода эса ёш бухороликларнинг амир билан баҳси давом этарди. Қураш ғоят кескинлашган эди.

Ёш бухороликлар кучларни қайта сафлаб чиқдилар. 11 кишилик янги Марказий Комитет тузилди. Партиянинг ислохот ҳақидаги дастурига эҳтиёж сезилди. Усиз иш юришмай қолди.

Ислохотлар лойиҳасини тузиш ноябрнинг сўнги кунларидан бирида Фитратга топширилди. Роса икки ой ўтгач, Фитрат лойиҳани Марказий Комитетга тақдим этади ва у бир оз тузатишлар билан қабул қилинади.

Машҳур «Колесов воқеаси» аҳволни мураккаблаштириб юборди. Бу воқеанинг тафсилоти ҳаммага маълум. Туркистон ХКСнинг раиси Ф. И. Колесов 1918 йилнинг феврида Ашхободга ўта туриб, Қогонда тўхтаган эди. У ердаги рус инқилобчилари ва ёш бухороликлар амирга қарши биргаликда курашмоқ учун Колесовдан ёрдам сўрайдилар. Битим тузилади. Ҳаракат плани ишлаб чиқилади. Туркистон ҳукумати ёш бухороликларни қуро-яроф билан таъминлаши, белгилаган вақтда уларнинг Эски Бухорода қуроли қўзғолон бошлашлари келишиб олинади. Қизил аскарлар темир йўл ёқасида ёрдамга шай бўлиб туришлари лозим эди. Ёш бухороликлар ўзларини шу дамдан бошлаб партия деб расман эълон қиладилар. Қўзғолон режаси атрофлича муҳокама этилади. Унга раҳбарлик қилиш учун 7 кишилик инқилобий қўмита сайланади. Қўмита раиси Ф. Хўжаев, аъзоларидан бири эса Фитрат эди.

Шу орада «Қўқон воқеаси» содир бўлди. 19—20 февралда Қўқон ва унинг атрофи Туркистон ҳарбий комиссари Е. Перфильев буйруғи билан озодлик ва инқилоб шиорлари остида қонга ботирилди. Айрим манбаларга кўра, шаҳар уч кун ёнган. 10 мингдан ортиқ туркистонлик ўлдирилган. Сиёсат учун Фарғона водийсидаги 180 қишлоққа ўт қўйилган. Ерли халқдан Марғилонда 7000, Андижонда 6000, Наманганда 2000, Бўзқўрғон ва Қўқонқишлоқда 4500 га яқин киши ўлдирилган¹.

Меньшевик Х. Вайнштейн Тошсоветнинг 23 февраль йиғилишида Перфильевни чор генерали Куропаткиндан фарқсиз деб топади. Синфий курашни миллий курашга айлантирган, чор ҳукуматиғина журъат этган усулларни қўллаган ҳукуматни қаттиқ танқид қилади. Барча айбдорларни қаттиқ жавобгарликка тортиш учун дарҳол комиссия чақиришни талаб этади². Табиийки, Туркистоннинг қонуний, демократик асосларида тузилган ҳукуматини бу қадар шафқатсизлик билан тугатишда Ф. И. Колесовнинг катта «хизмати» бор эди.

Тошкентдаги рус эсер-большевик ҳукумати — Туркистон ХКС раиси сифатида Е. Перфильевни Қўқонга юборган ва уни ҳар жи-

¹ Ш. Шомағдиев. Очерки истории гражданской войны в Ферганской долине. Т., 1961, стр. 54—56.

² Қаранг, бу ҳақда М. Ҳасанов, Туркистон мухторияти: ҳақиқат ва уйдирма, «Фан ва турмуш», ж., 1990, 11-сон.

ҳатдан таъминлаб турган мана шу Колесов эди. Булар Туркистон мухториятига жуда катта умид билан қараган ёш бухороликларнинг амирга қарши биргаликда курашларига таъсир этмай иложи йўқ эди.

Ф. Колесов Қўқонни «тинчитгач», Бухоро билан «шуғулланди». Ёш бухороликларга битимда келишилган қуро-л-яроғ берилмади. Қуро-л-и кўзғолон нчдан эмас, сиртдан бошланди. Бу ҳол халқ билан унинг чинакам халоскорлари орасида ўтиб бўлмас чоҳ майдонга келтирди. Аҳоли Бухорога бостириб келаётган қуро-л-и қизил аскарларни кўриб, йўқ, бу халқнинг норозилик ҳаракати эмас, ғайридинларнинг ажнабийларнинг, Бухорон шарифга бостириб кириши деб билди. Уларнинг ёнида юрган ёш бухороликлар ўз-ўзидан динини, ватанини, имонини ўрнига сотаётган энг қабиҳ кишилар бўлиб кўринди.

Хуллас, Ф. Колесов ва Ф. Хўжаевнинг 24 соат ичида ҳукуматни тарқатиб, ўрнига ёш бухороликларнинг ижроқомини тайинлаш ҳақидаги ултиматуми амалга ошмади. Амир ғазабга миниб ҳужумга ўтди. Колесов Тошкент томон чекинишга мажбур бўлди. Таъқиб Қармапагача давом этди. Амир ёш бухороликларни, лоақал улардан учтасини — Ф. Хўжаев, Фитрат, Бурхоновни тутиб берсагини, таъқиб ва қирғинни тўхтатишини айтди. Тошкентдан етиб келган Колозаев отрядигина уларнинг жонига ора кирди, Колесов қўшини ва улар билан бирга бўлган ёш бухороликлар омон қолдилар. Бироқ тараққийпарварларнинг Бухорода қолган қисми қатағон қилинди. 3000 га яқин кишининг қони тўкилди. Шу тариқа «Колесов воқеаси» деб номланган 1918 йил мартдаги бу воқеа ёш бухороликлар ҳаракатининг тор-мор бўлиши билан якун топди. Омон қолган ёш бухороликлар Колесов билан 1918 йилнинг 17 мартда Самарқандга етиб келган эдилар. Уша йилги Туркистондаги қаҳатчилик уларни турли томонга тарқаб кетишга мажбур қилди. Айримлари нобуд бўлдилар. Бир қисми Самарқандда қолди. Катта қисми (400 га яқин) Тошкентга келди.

Хуллас, бухороликларнинг жон сақлаб қолган қисми асосан, Самарқанд ва Тошкентда паноҳ топди. Уларнинг ҳам бир қисми сийёсатдан узоқлашиб кетди. Шунга қарамай, бу икки шаҳарда мазкур ҳаракатнинг икки маркази майдонга келди. Тошкент маркази заминида Бухоро Коммунистик партияси тузилди. 1918 йилнинг 25 сентябрида унинг Марказий Комитети ҳам сайланди. Фитрат ва Ф. Хўжаев Тошкентга келган эдилар.

Фитрат ҳам Тошкентга Айний сингари 1918 йилнинг апрелида келган бўлиши керак. У турган манзил 1937 йил 22 июлда тузилган «Маҳбуслик анкета»сида Тошкент шаҳри, Гулистон маҳалласи, 116-уй деб кўрсатилган. Таниқли журналист Абзам Айюб 1918 йилда Хадрадаги мактабда Фитрат қўлида ўқиган. Мактабда «Ёш юрак» номли болалар уюшмаси ва унинг қўлёзма мажалласи

бўлган. Бинобарин, Фитратнинг Тошкентдаги фаолияти ўқитувчиликдан бошланган деб тахмин қилиш мумкин. Чўлпон юқорида қайд этилган кўрсатмасида унинг Фитрат билан биринчи учрашуви 1919 йилнинг бошида Тошкентда бўлганини маълум қилади. 1919—1920 йилда эса у Афғонистоннинг Тошкентдаги элчихонасида таржимонлик вазифасида расмий хизматда бўлган.

Афсуски, Фитратнинг 1919—1920 йиллардаги Афғонистоннинг таниқли сиёсий ва маданий арбоблари билан бўлган мулоқотлари тафсилотлари қўлимиздаги мавжуд материалларда йўқ. Улар ҳақда конкрет сўз юритиш учун қўшимча маълумотлар керак. Лекин бир нарса аниқ. Фитрат Туркия сингари Афғонистоннинг ҳам сиёсий, маданий-адабий, маориф ҳаёти билан яқиндан қизиққан. Матбуоти ва адабиётидан мунтазам хабардор бўлиб борган. Мактублар алмашиб турган. Келган-кетганлар билан учрашган, суҳбатлашган. Бунга шубҳа йўқ. У «Еш бухороликлар» партиясининг раҳбарларидан эди. Ижодкор сифатида эса уни Туркистон у Бухородагина эмас, Туркияю Афғонистонда ҳам танир эдилар. Унинг афғон элчихонасидаги 2 йиллик расмий фаолияти адабий-маданий ҳамкорликка, у орқали эса икки мамлакат орасидаги яқинлашувга хизмат қилган. Афсуски, адиб уйда сақланган Афғон маориф нозирлигининг «Тақвим»и (календарь), ёзишмалар, Афғонистоннинг Тошкентдаги элчиси Муҳаммад Асломхон, таниқли афғон генералларидан Муҳаммад Валихон ва Авлоний ёрдам кўрсатишни илтимос қилиб хат ёзиб берган Мирзо Муҳаммадхон билан суҳбатлар 1937 йилда айблов мақсадлари учун хизмат қилдирилди.

Фитратнинг Тошкентдаги энг катта ишларидан бири «Чигатой гурунги»ни йўлга қўйгани бўлди. Маданиятимиз тарихида алоҳида ўринга эга, ўтмиш меросимизни ўрганиш ва улардан халқни баҳраманд этиш, авлодларни аجدодларнинг ўлмас руҳияти билан боғлашда бениҳоя катта хизмат қилган бу жамият ҳақида, афсуски, ҳалига қадар ҳаққоний гап айтилган эмас. Ҳолбуки, уни атрофлича текшириш ва баҳолаш пайти алақачон келган.

1920 йил 9 апрелда «Тоғ» ойномасининг 1-сони босмадан чиқди. У Тошкентда тузилган Бухоро Коммунистлар фирқасининг нашриёт шўъбаси сифатида майдонга калди. Журналнинг ташаббускори ва муҳаррири Фитрат, таҳрир ҳайъати эса Боту билан Элбекдан иборат эди. Шиори: «Яшасин илмий, адабий, ижтимоий ўзгариш! Мия ўзгармагунча, бошқа ўзгаришлар негиз тутмас! Яшасин Шарқ қутулиши!»

Ойномада Фитратдан Чўлпону Жулқунбойгача — «Чигатой гурунги»нинг фаолидан энг сустигача иштирок этди. Бироқ у 1920 йилнинг 15 майида 3-сони чиқиб тўхтаб қолди. Шунга қарамасдан, катта иш қилиб кетди. «Бу журнал тил ва имло масаласига жуда катта аҳамият берди ва бу йўлда яхшигина ишлади»,— деб ёзди Зиё Саид ва «туркчанинг тугаллигини, имломизининг

уйғунлигини кўрсатганлигини, «Чигатой гурунги»нинг йиғинларини «имло йўсинларини тўпламоқ учун сайланган «Имло тўдаси»нинг ишларини» кенг ёритиб борганини, тилнинг тозаллигига, софлигига эътиборни қаратганлигини алоҳида таъкидлади¹.

Чўлпоннинг гувоҳлик беришича, Фитратнинг «Ўғузхон», «Чин севиш», «Ҳинд ихтилолчилари» асарлари унинг мана шу Тошкентдалик даврида ёзилган. «Ўғузхон», Ҳ. Болтабоев аниқлашича, босилмаган.

«Чин севиш» ва «Ҳинд ихтилолчилари» 1920—1923 йилларда чоп этилган. Ҳар иккисининг мавзун битта — Ҳиндистон озодлиги.

Фитрат 1920 йилнинг охирларида Ф. Хўжаев бош Бухоро ҳукуматининг аъзоси эди. Партияга эса у 1919 йилда Тошкентдалигида ўтган. Уша йил июнда бўлган БКП I съездида МКга аъзо бўлган. Сўнграқ, Бухородалик пайти БКП МК сиёсий бюроси аъзоси қилиб сайланади. 1921 йилдан халқ маорифи ноziри, яна бир йил ўтгач, хорижия ноziри, халқ хўжалиги кенгашининг раиси, Жумҳурият МИК раисининг ўринбосари, Халқ ноziрлари шўроси раисининг муовини, ҳукумат план ва смета ташкилий ҳайъатининг раиси, БХШЖ Меҳнат Кенгашининг Президиум аъзоси вазифаларини олиб боради. Жумҳурият ижтимоий-маданий ҳаётининг ҳамма масалаларида фаол иштирок этади. Хусусан, унинг ғайрат ва ташаббуси билан 1921 йилда Бухорода Шарқ мусиқа мактаби очилади. Мактабга Домла Ҳалим Ибодов, Шоҳназар Шаҳобов, Бобоқул Файзуллаев каби машҳур ҳофизу мақомшуносларни тўплайди. Дзержинский, 8 даги уйини беради. Узи мутасаддилик қилади².

1923—1924 йилда Фитрат Москвадаги кўҳна ўқув юртларидан бўлган Шарқ тиллари институтида ишлади, илмий тадқиқот билан шуғулланди. Бу институтда ўтган асрнинг 90-йилларида бир тасодиф билан Муқимийнинг жияни Рўзимухаммад Дўсматов ҳам ўқиган. 1921 йилда мазкур даргоҳ Шарқшунослик илмий-тадқиқот институтига айлантирилган эди. Фитрат таржимаи ҳолига онд кўпгина манбаларда унга Ленинград давлат дорилфунуни профессорлик илмий унвони берганлиги хабар қилинади. Бу, Фитратнинг Шарқ халқлари тили, адабиёти, маданиятининг катта билимдони сифатида эътироф этилиши, албатта. Айни пайтда унинг рус шарқшунослигига марказ бўлган даргоҳ — ЛДУ шарқ факультети билан шу йиллардаги алоқаларидан ҳам далолатдир.

1924—26 йилларда Фитратнинг «Абулфайзхон» (М., 1924), «Шайтоннинг тангрига исёни» (Т., 1924), «Арслон» (С—Т., 1926) каби бир қатор драматик асарлари босилди.

¹ Зиё Саид. Танланган асарлар, Т., 1974, 81—82-бетлар.

² Қаранг: *Илҳом Ғани*, Фитрат ва мусиқа, УАС, 1990 й., 24-сон.

Адиб қувғиндан қайтиб келганида у салкам 25 йил умрини сарф этган қадим Бухоро неча бўлакка бўлиниб, она шаҳри бир қисм музофотлари билан Ўзбекистоннинг бир бўлагига айланган эди. Фитрат ҳамма нарсани йиғиштириб, илмий-ижодий ишга берилди. Биз уни расмий хизматда 1927 йилда кўрамиз. Уша йили жумҳуриятимиз пойтахти Самарқандда Олий педагогика институти (ҳозирги СамДУ) ташкил этилади. Унинг ташаббускорларидан бири Ўзбекистон Халқ Маорифи Комиссарлиги қошидаги Илмий кенгашининг раиси, Москвадаги қизил профессорлар институтини эндигина битириб келган 22 ёшлик Отажон Ҳошим эди. Кадрлар масаласида гап қўзғолганда, Акмал Икромов, биринчи навбатда, элининг танилган олими ва адиби Фитратнинг номини тилга олади. О. Ҳошим А. Икромов номидан Фитратни Самарқандга бошлаб келади. Саркотибнинг ҳовлисига олиб боради. Фитрат ишлашга розилик билдиради. Миртемир, Ойдин, Уйғун унинг қўлида ўқиганлар. Дарвоқе, давр зуғуми билан Фитрат ҳақида «фoш қилувчи» мақола ёзган хассос шоиримиз Ҳ. Олимжон ҳам адабиётнинг илк сабоғини унинг қўлидан олган эди. Истамбулда Фитрат билан деярли бир вақтда ўқиган, турк дунёсида таниқли тилчи олим, Боку дорилфунунининг профессори Бекир Чўпонзода ҳам 1927 йилда бу институтга таклиф қилинган. Ёш, сочлари қопқора, қора мағиздан келган бу профессорнинг маърузаларини ундан баҳраманд бўлган ўзбек зиёлилари тез-тез эслаб турганлар¹.

20-йиллар Фитратнинг илмий-адабий фаолиятида сермаҳсул йиллар бўлди.

Фитрат бу даврда яратган ўнлаб асарлари билан янги ўзбек фан ва маданиятининг бир қотор йўналишларига йўл очди. Хусусан, Ўрта Осиё халқларининг бой ва қадим маданий меросини ҳар томонлама, системали, аини пайтда чуқур илмий ўрганишни бошлаб берди. Минг йиллар оша ёнма-ён яшаб келган ўзбек-тожикнинг адабий-маданий меросидаги муштарак жиҳатларга диққатни қаратди. Ўзбек адабиётининг манбаъ-манбаъларини аниқлаб берди, тарихий тараққиётини, юксалиш ва инқироз босқичларини ёритди. Адабий оқимлар, мактаблар, уларнинг вакилларини ўрганди. Даврида шуҳрати оламга ёйилиб, замонлар ўтиши билан тарих қатларида унутилиб қолган ўнлаб шoirларнинг меросини излаб тоиди, қайта кашф этди. Афросиёб — Али Эргўнга марсиясидан тортиб Муҳаммад Солиҳгача, Турдидан замондошлари Элбеку Чўлпонгача ёзди. Намангандаги Муҳаммад Лолареш кутубхонасидаги «Қутадғу билиг»нинг энг эски қўлёзмасини қўлга киритиб, у ҳақда илм оламини хабардор қилди («Қутадғу билиг», «Маориф ва ўқитғувчи» ж., 1925, 2-сон), Аҳмад Уссувий ва унинг мактабини

¹ Қаранг, «Совет Ўзбекистони» г., 1991., 12 январь.

атрофлича тадқиқ этди («Маориф ва ўқитғувчи» ж., 1927, 6-сон). Бу тадқиқотлар илмий-назарий жиҳатдан жуда юксак эди. Жумладан, у туркий тил ва адабиётининг шаклланиш босқичлари, тарқалиш кўлами, муайян асарларнинг, адабий далил ва ҳодисаларнинг талқини масалаларида ўз даврининг энг кейинги маълумот ва қарашларига таянади. Чунинчи, унинг машҳур ўсмонли олимлари Муҳаммад Фуод Кўприлизода ва Нажиб Осимбек, Европа шарқшуносларидан Вамбери, Томсен, Радлов, Самойлович кабилар билан олиб борган самарали илмий муҳофазалари ҳар бир ўзбек мутахассисида ҳавас ва ифтихор туйғуларини уйғотмаслиги мумкин эмас.

Лекин 20-йилнинг ўрталаридан эркин фикрлаш доираси тора-йиб борди. Эски зиёлиларга, хусусан, жадидларга муносабат ўзгара бошлади. Утмишнинг ҳар бир ҳодисасига синфий-сиёсий ёндашиш кучайди. Вульгар социологияга кенг йўл очилди. Фанда, адабиёт-маданиятда сохтакорлик, тарихни инқилоб ва янги тузум манфаатларига мослаб яшаш тамойили пайдо бўлди. 1917 йилгача бўлган тарихни қоралаш зўрайгандан зўрайди. Иш шу даражага бордики, УзКП МК ўзбек тили ва адабиёти Октябрь инқилобидан бошланган деган фикрни илгари сурди. Ушбу масала атрофида расмий, ҳукумат доираларида (илмий доирада эмас!) қизгин баҳс кетди. Файзулла Хўжаев билан Акмал Икромов ўртасида келишмовчилик пайдо бўлди.

О. Ҳошимнинг 1937 йил 13 августдаги сўроқ протоколидан: «У (гап Ф. Хўжаев ҳақида кетяпти — Б. Қ.) менга Икромовга қўшилмаслигини, МКнинг тил ва адабиёт тарихини Октябрь инқилобидан ҳисоблаши нотўғри...лигини айтди».

Илмий идораларда эса фанни сиёсатнинг ўйинчоғига айлан-тириш, партия ва ҳукумат йўлидан озгина чиққан ходимни обрў-сизлантириш, уларга сиёсий айб тақиш авж олди. Масалан, адабиётимиз йўлидан «эгри қадамлар» излаш 1925 йилдан кўзга ташланган эди. («Фарғона» г., 1925 й., 26 декабрь). 1926 йилдан «миллий зиёлилар», «жадидлар ва уларнинг адабиёти», «мафкура майдонида кураш» мавзулари муҳокама қилина бошлаганини кўрамыз. Бир оздан сўнг эса «Зиёлилар масаласи устида партия йўлини бузишга қарши» деган мақолалар, «Чўлпон шоврни қандай ўрганиш керак?» деган баҳслар бошланди. Навбат танқиддан амалий ишга кўчди. 1926 йилда Абдулла Қодирий, 1929 йилда эса машҳур маърифатчи Мунаввар қори, жумҳурият халқ маорифи комиссари Маннон Рамзий, унинг муовини таниқли шоир Боту қамоққа олиндилар.

Бу воқеалар Фитратни четлаб ўтиши мумкин эмас эди. 1929 йилда «Қизил Ўзбекистон» рўзномасининг 3-сонидида (13, 14, 15 май) Ж. Бойбўлатовнинг «Ўзбек адабиётида чигатойчилик» номли ма-

қоласи босилди. (Сўнг у «За партию» (1929, № 3—4), «Печать и революция» (1929, № 9) ойнмаларида рус тилида чоп этилди. Фитратнинг «Ўзбек адабиёти намуналари» муносабати билан ёзилган бу мақола бошдан-охиргача унинг муаллифини «фош этиш»га қаратилган эди. Чунончи, у марксизмни инкор қилишда, ўтмишни идеаллаштиришда, буржуа миллатчилиги гоёларини тарғиб ва ташвиқ этишда айбланган эди. Кўп асрли адабий меросимиз эса «ахлатлар»га чиқарилган эди. Мақола муаллифи «Чигатой шоирларидан ҳозирги ўзбек пролетар адабиёти учун қандай бўлса ҳам бир нарса олишимиз шубҳалидир. Бунда икки турли фикр бўлиши мумкин эмас, деб ёзди. Китобга сўзбоши ёзган Отажон Ҳошим ҳам четда қолмади, албатта. Унинг шаънига ҳам қаттиқ гаплар айтилди.

Кўп ўтмай матбуотда буларнинг жавоблари пайдо бўлди. Жумладан, О. Ҳошимнинг худди шу «Қизил Ўзбекистон» саҳифасида (1929 йил, 16 июль) «Адабий мерос ва чигатой адабиёти» деган мақоласи босилди. Муаллиф «Ўзбек адабиётида чигатойчилик»ни мақола эмас, «фельетон» деб атади. Масалани бу тарзда ҳал қилиш мумкин эмаслигини таъкидлади. Муаллифдаги маданий меросни инкор қилиш тамойилини танқид остига олди. Чигатой адабиётининг адабий меросимизда тутган ўрни баланд эканлигини айтди. Фитрат эса мазкур газетанинг икки соҳида (1929 йил, 15, 16 сентябрь) босилган «Епишмаган гажаклар» мақоласи билан чиқди. «Епишмаган гажаклар» шунчаки ноҳақ бир танқидга жавобгина эмас, гўзалликни, чинакам адабиётни англаш, идрок этишдан узоқ нуқтан назарнинг, олмадан қурт қидиришнинг (А. Мухтор) жамият ҳаётида тобора куч олаётганини теран ҳис қилиш ва унга қарши исён эди. Нонпрофессионализмга, Крилов айтган этикдўзнинг ҳолва пишириб, ҳолвапазнинг этик тикишига қарши исён эди. Гап шундаки, Ж. Бойбўлатов Фитратнинг ўтмиш адабиёт намуналарини биттама-битта йиғиб, тозалаб, саралаб, изоҳлаб ўқувчига тақдим этишдек оғир ва шарафли ишни душманлик, зараркунандалик ҳисоблаган ва буни адибнинг бутун фаолияти миқсолида «исбот» қилишга уринган эди.

1930 йилда «Шарқ ҳақиқати» рўзномасида Ж. Бойбўлатов катта мақола билан чиқди (180, 182, 183-сонлар). Олдинги қўйган айблари ёнига пантуркизмни ҳам қўшди. Бу мақола шу йили кенгайтирилиб, «Ўзбекларнинг адабий мероси байроғи остида пантуркизм» сарлавҳаси билан СААПП (Среднеазиатская ассоциация пролетарских писателей)нинг тўпламида русча босилди. Мақолага муҳарририят махсус йўлчи сўз ёзди. Ушбу мақоланинг бир нусхаси ЎзССР Ички Ишлар Халқ Комиссарияти ДХБ 4-бўлимининг бўлим бошлиғи ўринбосари, ДХ лейтенанти Тригуловнинг 1937 йил 30 ноябрда чиқарган қарорига кўра, «Ўзбекистондаги анти-сўзет пантуркистик ташкилотининг фзолиятини фош этувчи»,

«хусусан, Ўзбекистондаги тугатилган аксилинқилобий миллатчилик ташкилотининг таниқли идеологи, ҳозирда қамоққа олинган Рауф Раҳимович Фитратнинг антисовет, миллатчилик ишларини фош этувчи» «ашёвий ҳужжат» сифатида Фитрат «Дело»сига тиркалган эди.

Ж. Бойбўлатов мақолада гапни ўша «Намуналар»нинг эълон қилинишига сиёсий баҳо беришдан бошлаган эди. Жумладан, уни «синфий душманнинг» инқилоб ва социализмга «қаршилиқ кўрсатиши» сифатида баҳолаган эди.

1937 йил апрелнинг йигирма учидан йигирма тўртга ўтар кечаси Тошкентнинг Гулистон маҳалласидаги 116-уйнинг (ҳозирги «Халқлар дўстлиги» майдони) дарвозаси бемаҳал тақиллади... Фитрат 1937 йил 24 апрелда Ўзбекистон прокурорининг ижозати билан Давлат Хавфсизлиги бошқармаси 4-бўлимининг бошлиғи, ДХ лейтенанти Огабеков томонидан ҳибсга олинди, унга қуйидаги айблар қўйилди:

а) Аксилинқилобий миллатчилик ташкилоти «Миллий иттиҳод»нинг аъзоси;

б) Чўпонзода бош Озарбайжондаги аксилинқилобий миллатчилик ташкилоти билан Совет Шарқи республикаларини Совет Иттифоқидан ажратиб, буржуа Турон давлатини барно қилиш мақсадида бирлашган Ўзбекистондаги аксилинқилобий ташкилотнинг раҳбарларидан бири;

в) ёш адабий ходимларни аксилинқилобий миллатчилик ташкилотига жалб қилган, уларни аксилинқилобий миллатчилик руҳида тарбиялаган;

г) аксилинқилобий миллатчилик руҳидаги асарлар, поэмалар (?) ёзган.

1938 йилнинг 20-майидан янги тергов бошланади. У 1918 йилдан буёни инглизлар фойдасига жосуслик қилиб келганликда айбланади. Уша йилнинг баҳорида Тошкентдаги «Регина» меҳмонхонасида Ф. Хўжаев воситачилигидаги полковник Бейли билан учрашув ва ёлланув тафсилотлари тўқиб чиқарилади. Айни пайтда Ғозин Олим, Қаноат Рамазон, Отажон Ҳошим кабиларни «ёллаганлиги», пировард-оқибатда Ўзбекистонда қуроли қўзғолол уюштириш, Совет ҳукуматини ағдариб, бошқа давлат ўрнатиш ва бу ишларга Ф. Хўжаевнинг бош бўлиб, Фитрат унинг ўнг қўли бўлиши ҳақидаги уйдирмалар яратилади.

СССР Олий суди ҳарбий коллегияси Фитрат ишини 1938 йил 4 октябрда бригаденюрисст Алексеев раислигида, бригаденюрисст Зайцев, 1-ранг ҳарбий юристлар Болдирев, Батнер, Геп Шульц Ани иштирокидаги кўчма сессиясида кўриб чиқади. Иш ҳақида прокурор ўринбосари Геп Шульц Ани ахборот беради. Сессия 4 пунктлик ажрим чиқарган.

1. Айблов қарорига қўшилиш ва ишнинг СССР Олий суди томонидан қаргани

бий коллегияси томонидан амалга ошириш учун қабул қилиб олиш;

2. Фитратни ЎзССР ЖҚнинг 57—1, 64, 67-моддаларига мувофиқ суд қилиш;

3. СССР МИКнинг 1934 йил 1 декабрь қарорига мувофиқ ишни суднинг ёпиқ мажлисида оқлов-қораловсиз, гувоҳларсиз ўтказиш;

4. Айбланувчини эҳтимол чорасига кўра судга қадар қамоқда ушлаб туриш.

Ёпиқ ҳарбий суд ҳужжат-протоколига кўра 5 октябрда бўлиб ўтган.

Ҳукм ошиғич бажарилган. Адиб суддан бир кун олдин, ҳали ҳукм чиқарилмай, отилган. Аниқроғи, олдин отилиб, сўнг эртасига суд қилинган.

СССР Олий судининг ҳарбий коллегияси ўзининг 1957 йил 1 августдаги мажлисида Фитрат иши юзасидан СССР бош прокурори хулосасини кўриб чиқди ва 4 Н — 07109157 рақамлик ажрим чиқарди. Ажримда Фитратнинг «ҳеч қандай жиноят қилмаган»лиги «аниқланиб», унга нисбатан чиқарилган 1938 йил 5 октябрдаги ҳукм «бекор қилинди» ва «иш тўхтатилди».

Фитратнинг оқланганига бу йил 38 йил тўлади. 38 йил бир йилит умри. Зафоннинг ноҳақлиги билан умри ҳам, ижоди ҳам поймол қилинган адибнинг хотирасини 38 йилдирки, ўрнига қўя олмаймиз. Ўрнига қўйиш қаёқда, шу пайтга қадар бирор китобчасини ҳатто нашр эттира олганимиз йўқ. Тўғри, мутахассис кам, манбалар нес-нобуд, қолган-қутганлар ҳам паришон ҳолда ва улар борган сари сийраклашиб бормоқда. Декин бу ишларга рағбат, ҳамият, фидойилик, ташкилотчилик борми? Нега тезкорлик билан бор мутахассислардан Чўлпон, Фитрат, Беҳбудий, Мунавварқори кабиларнинг ижодини тўплаш, ўрганиш, нашр қилиш, керак бўлса, уларга айрим ваколатлар ва имтиёзлар бериш, биринчи манбаларнинг сақланиб қолганларини асраш-авайлаш, нусха кўпайтиришни йўлга қўйиш, балки, ишнинг самаралироқ кетиши учун бир йил Чўлпон, бир йил Фитрат, бир йил яна бошқасининг йилини эълон қилиб, кўпчилиكنи бу ишга сафарбар этиш мумкин эмас? Мумкин, албатта. Фақат, буниинг учун хоҳиш керак.

Фитратнинг қўлингиздаги китоби унинг иккинчи умрига кичкина бир муқаддима, холос. Унинг босилажак китоблари, ижодий-маънавий олами, шижоат ва заковат билан кечган умри ҳақидаги ишлар ҳали олдинда.

Бегали ҚОСИМОВ

I

ШЕЪРЛАР

КИМ ДЕЯЙ СЕНИ?

Оппоғим, худой асрагай сени,
Кўз балосидан сақлагай сени.
Сен жаҳоннинг нозанинисиен,
Қайғуларга ҳеч солмағай сени.

Қип-қизил гулим, ёп-ёруғ ойим,
Кетма, тур бир оз, мен кўрай сени.
Дардли жонимнинг сеи давосими,
Мунгли кўнглимнинг подишосими?

Гулмисен, кўзим, жонмисен, қўзим,
Кўнглимнинг бути ё худосими?
Билмадим, гулим, айт, ўзинг кулиб,
Ошиқинг нечук атагай сени?

БИР ОЗ КУЛ!

Кўз ёшларим букун тагин оқарми,
Қизил гулим бошқаларга кулар-да?

Қизил гулим, борлиғимнинг султони,
Жоним сенинг хаёлингдан кучайди.
Юрагимнинг энг қимматли армони,
Нечун менга марҳаматинг озайди?

Икки кўзим, малак юзим, севдигим,
Жонлар сенинг юзгинангдан айлансун.
Қизил гулим, қора кўзим, тилагим,
Дуё сенинг боқишингдан ўргулсин.

Ёвуз ёрим, юзингга ҳеч боқолмам,
Кўнгил дардин оёрингга тўколмам,
Тупроқ каби йиқилмишам йўлингда, дея олмам;
Истар эсанг менга келиб гапирма,
ёнимда ҳеч ўтирма:

Ёлғуз йиғлаб турганимни узоқдан
Кўрганингда марҳамат эт, бир оз кул!

«АЧЧИҒЛАНМА», ДЕГАН ЭДИНГ

(Умидсизлик ханжари билан яраланган бир юракнинг энг сўнги армуғони)

Эрка малак, аччиғланмам сенга,
Учирсанг-да кўкка юрак кулин.
Аччиғланмам сенга, нозли қуёш,
Ёндирсанг-да умидимнинг гулин.
Борсун, ёнсун умидимнинг гули,
Кўкка учсун юрагимнинг кули.
Сўлсун руҳим, борлиғим-да битсун,
Уксуз кўзинг ёши каби ишқим,
Тупроқ узра тўкилсун-да, кетсун.
Тилакларим, армонларим, шеърим
Кўмилсунлар, керакмаслар менга.
Ҳаёт деган кирли қопқон борсун,
Парчалансун, битсун, йўқолсун.
Бироқ сен... — ким, хаёлингга руҳим
Толпинадир — яша, бор бўл, тутош.

МИРРИХ ЮЛДУЗИГА

Гўзал юлдуз, еримизнинг энг қадрли туқрони,
Нега биздан қочиб мунча узоқларга тушибсан?
Тувғонингга нечун сира гапурмасдан турибсан,
Сўйла, юлдуз, ҳолинг надир, нечук топдинг дунёни?
Бизнинг ерда бўлиб турган тубанликлар, хўрликлар,
Сўйла, юлдуз, сенинг дағи қучоғингда бўлурми?

Борми сенда бизим каби инсонлар,
Икки юзли ишбузарлар, шайтонлар,
Уртоқ қонин қонмай ичкан зулуклар,
Қардош этин қўймай еган қоплонлар?
Борми сенда ўқсуз йўқсулнинг қонин
Гурунглашиб, чоғир каби ичканлар?
Борми сенда бутун дунё тузугин
Ўз қопчиғин тўлдиргани бузганлар?
Борми сенда бир ўлкани ёндириб,
Ўз қозонин қайнатғувчи хоқонлар?
Борми сенда қорин, қурсоқ йўлида
Элин, уртин, борин-йўғин сотқонлар?

ОВУНЧОҚ

(*Мирмуҳсинга бағишладим*)

Тўсиб турган ойдинликнинг йўлини
Шу қоп-қора, эски, титрак булутлар
Кучли бир ел кўргач турмас, йиртилар,
Умид куни сенинг учун ҳам туғар.
Қайғурмағил сира, эй ҳақ туйғуси!
Букун сен
Эзиласан биносизликдан ортиқ,
Шу қоронғу юракларни бутунлай
Сўкиш, қарғаш, лаънат аралаш бўғиқ
Товушлари сенга тўғри юксалган,
Қувуласен бу сезгусиз ўлкадан!

Қимсасизлик пучмоғида ёлғузча —
Ўгай она таёғи-ла сурулган.
Йўқсул, ўксуз қизлардай —
Инграб, инглаб, оқиб турғон бир сойнинг
Қироғида ўсган ўксуз бир оғоч
Кўргач, шунинг кўлкасинга сиғинарсен...
Бироқ, ишон, шу ҳолларнинг барчаси
Эрта-индин бутун-бутун йўқолур.
Олдимизни тўсғон булут парчаси
Кучли бир ел кўргач турмас, йиртилар.
Умид куни бизим учун ҳам туғар,
Қайғурмағил сира, эй ҳақ туйғуси!

ИШҚИМНИНГ ТАРИХИ

Кўп кунлар сендан узоқда мен ёлғуз ўртана қолдим,
Ёғдирдим икки кўзумдан ёмғурдек қонли оловлар.
Ёнмишди кўнглим ўти-ла тек сендан ўзга тиловлар!
Ишқингнинг қайғуларини жон янглиғ бағрима солдим...
Лекин сен, ай юрагимнинг бирдан-бир севикли ёри,
Кўркамлик боғчаларинда сезмасдан қайғуларимни
булбулдек сайраб учардинг.
Кўкларнинг хониға ўхшаб — кимларнинг ўртаганини
Билмасдан, ердагиларнинг дунёсин нақ ёрутардинг.
Қолдиқча бўйла хабарсиз ишқимдан, жон чечагим сен,
Кўнглимнинг туйғулари-ла шоирлиқ сезгуларимни
Бу йўлдан ўтқа солардинг, бир қўлдан ерга урардинг,
ҳам йўқ этардинг
фикримнинг тўплаганини,
Тун-кунлар йиғлағонимнинг таъсири бўлса керакким,
Сен энг сўнг менга ёндошдинг, руҳимни ўйната қўйдинг.
Чексиз бир тонг чироғи-ла сургунлаб кечаларимни,
Юлдузли йўлларни бирдан шеъримнинг олдиға очдинг...

ЯНА ЕНДИМ...

Юрагимнинг қалин, қизғин олови-ла қайнагон
Кўз ёшларим, қайдасиз?
Куним каби узун, қора шу кечада кутуб мен,
Эришмадим сира сизга... нега бўйла қочасиз?!
Нечун мени сабабсизча унутдингиз, айтингиз?
Утунамен... ялинамен... қочмангиз, қайтингиз!
Яна бутун борлигимнинг негизлари ерилди,
Умидимнинг кўп чидамли тераклари йиқилди,
Хаёлимнинг тотли, чучук соатлари бутунлай
Узоқлашиб кета мendan... тўсуб тура йўлимни.
Улум дағи қутқорғани келиб тутмас қўлимни.
Кеча унинг нур тенгизи бўлгон гўзал манглайин
Толғаланмиш кўргач мен...
Ер юзида борлигимни кўрсатмакдан уялдим,
Ютдим бутун қайғуларнинг, мотамларнинг оғусин.
Жон туртғуси бўлган кўзи оғир, нозли сузиларди,
Бир оз бурун чоғир ичган париларга ўхшарди,
Билмам нечун ўйларди!..
Қаъба узра айлангувчи кўгарчиндек юрагим,
Соатларча шул кўзларнинг теграсида айланди.
Бироқ у
Менга сира боқмади.
Йиғладим,
Кулдим,
Елиндим,
Тушундим.
Биттаси ҳам мизожиға ёқмади,
Йиғла, бир оз ўксузланган тилагим,
Мен ҳам сендай бахтсизликка тутундим,
Умидсизлик ора тушуб йўқсул жоним ўртанди.

НЕГА БҮЙЛА?

Сен келгач,
Шеърим учун
Қизил гуллар тўшалган,
Юлдузлар-ла безалган
Энг кенг бир йўл очилди.

Сен келгач,
Кўнглимни
Қайғулар-ла, мотамлар-ла ўраган
Қора қалин пардалар
Йиртилди.

Сен келгач,
Хаёлим
Умид, армон чечаклари очилғон
Учмоқ каби боғчаларда булбулдек
Сайраб юрди.

Бироқ сен
Ишқингдан
Кеча-кундуз ёниб турғон кўнглумнинг
Дардини
Ҳеч сезмасдан, кула-кула турар-да,
Ёнар бутун борлигим... Нега бўйла?!

ШОИР

Букун йиғлаб ўтурмишдим, сен келдинг,
Бир шоирнинг бир «сўзи»ни сўзладинг.
Мен у сўзнинг руҳингдаги изларин
Сенинг гўзал кўзларингда ўқудим.
Ўқидукча у издан
Ўзим учун кўп умидлар тўқудим.
— Умидсизча яшай олмам, нетайин,
Эмиш... шоир севгилисига ёзгон
Бир ёзувда қайгуларини тўкмиш,
Сўзларининг энг охирида ондан
Руҳи учун бир оз кўмак истамиш.

Биласанми, шоир ишқнинг энг нозли,
Эрка, инжиқ ёвдусидир, туролмас —
Маъшуқидан кўрмаганча кулушли,
Марҳаматли, чин сезгули бир кўмак,
Мана шудир унинг учун бор тилак.

Шоир

Табиатдан сирли, теран маънолар,
Тириклик-чун очиқ, тўғри, чин йўллар
Излар, топар, ўзи учун сақламас
Унларни,

Ёз гулининг япроғидан тўқулғон
Сўзлар билан ўраб бизга топшурар.

Шоир

Ишқ боғининг тентак сингирли, ёнғон
Булбулидур, башарият дунёсин
Кичик, нозли қаноти узра қўяр;
Кўклар сари юксалтгани тирпишар.
Мана шунинг ўксуз, йўқсул кўнглини
Кўтармак-чун гўзалларга тегишдир,
Қим озгина қарағайлар, кулгайлар,
Инграб турғон жонини
Қўллағайлар, бир оз кўмак этгайлар.

ПАРЧА

Ур, ур!.. Сенинг тирноқларинг нозли, нозли урдўқча,
Юрагимнинг битиб қолгон яралари очилсун,
Чолғи қили сенинг нозли тирноғинг-ла титраркан,
Умидимни қоплаб турғон қора булут йиртилсун.

БЕҲБУДИЙНИНГ СОҒОНАСИНИ ИЗЛАДИМ

Чўкмишди ер узра алам тўсиғи,
Уксузлик бойқуши қанот қоқарди;
Ботувда қизариб турғон булутдан
Эзилган кўнглимга мотам ёғарди.

Ҳақсизлик шаҳрининг қон ҳидли ели
Армоним гулидан бир япроқ узуб,
Баҳорсиз чўлларга созуриб қўйди.
Ул нозли япроғим сўлуб, сарғайиб,
Йўқсул қолганлардай ҳар ён югурди.
Золим, мазлумлар, зулмларнинг-да,
Қайғулар, аламлар, ўлумларнинг-да,
Барига учради, барчасин кўрди,
Ўз йўқотқонин излади, сўрди.
Бир дарак топмағач, бирдан-бир тикилди,
Бор кучин тўплади.
Золимнинг тахтини титратган бир товуш
Қичқирди:
— Отамнинг қабрини қаерга яширдинг,
Бот сўйла?!
Қирли тож кўп қўрқди ботир товушдан,
Сесканиб, титраб... яшунди
Бир жавоб бермасдан.

ШАРҚ

Қардошларим, мана, сиз а бир ўлка —
Ким, топилмас ер юзида сингари.
Ҳар ёнида кенг, ям-яшил учмохлар,
Жон сувидан етишгандир гуллари...
Оғочлари яшил кийимлар кийган,
Терилишар топинголи тангрига.

Оғир, юксак, кўркем, ҳайбатли тоғлар
Унгдан,
Сўлдан,
Ҳар ёндан
Ҳақ йўлида урушғувчи аскардек
Ясов тортиб, кўкрак керуб, юксалган,
Кўкдан дағи ўз ҳаққини истардек.

Денгизлардан қанот очиб табиат
Қучоқламиш бу севгили ёвдусин.
Тангри дағи муздан, сувдан ҳам тоғдан
Қуршатмишдир қўрғон қилиб теграсин —
Ким, ёввойи бир ҳайвон
Суқиб қолмасун мунга
Йиртқич тишин, тирноғин.

Бунда турди ҳар улуснинг ҳарнаси:
Бутхонаси, ўт уяси, каъбаси.
Ҳам шунда ўқ яшади,
Бироқ, букун, эсизларким, бу ўлка
Ҳар томондан таланмишдир йўлсизча.
Маданият деган ғарбли олбости,
Боқинг, бунинг кўкрагидан ўқ босди.

Қуш боқиши қарангиз,
Бунда букун нелар бор:
Ўтлар ора ёниб турғон қишлоқлар,
Хирмон бўлуб ётқон гавдалар жонсиз

Оқмоқдадур қизил қондан ариқлар,
Тинч турганлар таланалар омонсиз.
Тўрт-беш яшар бир боланинг бошини,
Боқинг, кескин қилич билан кесмишлар.
Йиғлаб турғон онасининг бўйнига
Бир ип билан осмишлар!..
Янгигина келин бўлғон бир қизнинг
Кўкрагини, эри бўлғон йигитнинг
Жонсиз ётқон гавдаси узра қўюб,
Найза билан тешмишлар!..
Хотинларнинг пардаси,
Болаларнинг юраги,
Қариларнинг гавдаси,
Йиртилғон,
Ёрилғон,
Эзилғон!..

Ким берган
Бу уғурли ўлкага бунча ўтни?!
Ким тўккан
Бу муқаддас ишга бунча қонни?!
Билмайсизми?
Шўр сувлардан чиқиб келган бир маймун,
Тулки билан шайтон, алдовчи малъун,
Англиз!..
Ҳамда унинг қўйруғини тутқонлар!

УГУТ

Оғир йигит, сенинг гўзал, нурли кўзингда
Бу миллатнинг саодатин, бахтин ўқудим.
Уйлашингда, туришингда ҳамда ўзингда
Бу юрт учун қутулишнинг борлигин кўрдим.

Турма — югур, тинма — тириш, букилма — юксал,
Хуркма — кураш, қўрқма — ёпиш, йўрилма — қўзғал.
Эл йўлини тўсиб турган эски булутларни
Ендириб қўй, йиртиб ташла, барчасин йўқ эт!
Қилолмасанг шу ишларни,
Сенинг учун хўрликдир бу!..
Йиқил, йўқол, кет!

УЎҚИТЎВЧИЛАР ЮРТИГА

Орқадoshлар, тўпланайлик жаҳлнинг уйин йиққали,
Эл кўзин олган қоронғу пардаларни йиртқали.
Биз эурмиз маърифат арслонлари, илм эрлари,
Тўпланайлик турк элига тўғри йўллар очқали...

Эллари маҳвдан қутқаран илм эрур,
Бизлари ҳам бу кундан ўзи қутқарур.

Биз эурмиз элнинг инсонлик қонин қайнатғучи,
Турк арслонларин ўрунсиз уйқудан уйғотғучи.
Маърифат байроғи остида йиғилдик барчамиз —
Ким, бизи отганлара ҳақ йўлларни кўрсатқучи...

Эллари маҳвдан қутқаран илм эрур,
Бизлари ҳам бу кундан ўзи қутқарур.

Ҳайданг, ўртоқ, қутқорайлик жаҳлдан қувронлари,
Еритайлик маърифат нури-ла Туркистонлари.
Илм ўчоғида етишган эр йигитлар, тўпланинг,
Қочдирайлик жаҳл ўрдусин, очайлик онглари!..

* * *

Гўзалим, бевафо гулистоним,
Боғи умримда тоза райҳоним.
Ғаму қайғуларим ҳужуминдан
Сен эдинг меҳрибон нигоҳбоним.
Мени беҳуда ташладинг-кетдинг,
Нега ўлдирмадинг-да, тарк этдинг.

Кел, гулим, кел, аёғингга йиқилай,
Бир замон қўй: тўлиб-тошиб йиғлай.
Қўй, бир оз қўйки, хоки пойингни
Сурмадек ёшли кўзима суртай.
Кетма, тур, тингла арзи ҳолимни,
Арз этай ҳоли пурмалолимни.

Қани у дамки, сен эдинг ёрим,
Мунисим, ҳамдамим, мададкорим,
Сенинг оғушинг, илтифотингда
Роҳат этмишди жисми беморим.
Мени беҳуда ташладинг-кетдинг,
Нега ўлдирмадинг-да, тарк этдинг.

Кел, аёғингга қон бўлиб тўкулай,
Бир нафас дард-ҳажрдан қутулай,
Кел, гўзал дилбарим, кел, сочингни
Бир тарай, бир ўпай-да, ўлай.
Мени беҳуда ташладинг-кетдинг,
Нега ўлдирмадинг-да, тарк этдинг.

II

ДРАМАЛАР

ЧИН СЕВИШ

ҲИНД ИХТИЛОЛЧИЛАРИ ТУРМУШИДАН ОЛИНГОН
БЕШ ПАРДАЛИ ИШҚИЙ-ҲИССИЙ ФОЖИАДИР

Кимсалар:

1. Нуриддинхон — файласуф табиатли 35 ёшлардаги ўқимиш бир йигит; ҳинднинг ўртаҳол бир кишиларидан.
2. Аҳмадхон — 25 яшар ўқимиш бир йигит; Нуриддиннинг иниси.
3. Сарвархон — ўқимиш бир йигит; Нуриддиннинг ўртоғи.
4. Зулайхо — 16 ёшар ўқимиш бир қиз.
5. Фотимахоним — Зулайхоннинг онаси.
6. Каримбахшхон — Зулайхоннинг отаси.
7. Зайнаб — хизматчи хотин.
8. Раҳматуллохон — ўқимиш бир бойвачча, 25 яшар.
9. Айюбхон, Фулом Ҳайдархон — Раҳматуллохоннинг ўртоқлари.
10. Шукрулло — Раҳматуллохоннинг хизматчиси.
11. Вильям — инглиз юзбошиси.
12. Зиндончи (чериклар, аскарлар), юзбошилар.

Воқеа Ҳиндистоннинг Деҳли шаҳрида.

БИРИНЧИ ПАРДА

Эрта билан. Учмоқ кўринишли бир боқча. Уртада узун бир маса (стол), масанинг теграсида ўрувдуқлар қўйилган. Оғоч тагинда қўйилган бир ўрувдуққа Зулайхо қизил ипакли бир кўйлак билан ўтирган, қўлинда кичкина бир битик (китоб).

Зулайхо. Кўп қизиқ ҳоллари бор шу Нуриддиннинг!.. Надир тангрим, боёқиш йигит тушунчадан айрилмайди. Уйлайди, уйлайди, уйлайди!.. Нечун уйлайди?.. Бошқалар каби нечун кулиб уйнамайди? Дарди нима?.. Нима истайди? Буларни тангридан бошқа ким билади?

Онам эсли бир хотиндир. Бир кишини кўрдими, юрагингда яширин бутун тушунчаларинг онглаб олар. Бироқ Нуриддинга келгач, одам дағи шошиб қолди. Онамнинг айтишига қараганда, Нуриддин бир кишини севган эмиш. Шунинг хаёлига берилган эмиш. Кимни? Манани?.. Унинг онам дағи англаёлмай қолмиш...
... бизни кига келади... Нечун? Марҳум отаси-

нинг қалин ўртоғи бўлган дадамни кўрмак учун келатурғандир?! Бироқ, отамга салом бериб, онамнинг қўлини ўпгандан кейин бир ерда ўтирадир... ўтирадир... ўтирадир. Отам: «Қалайсан, ўғлим?» дегач, куч билан «Тангрига шукур», дея оладир. Онам бу ҳолни кўриб: «Ўғлим Нуриддин, бир оз гапирсанг-чи, нечун мунча қайғуриб турасан?» дедими иш битди. Икки кўзи икки булоқ каби вижиллаб ёш чиқарадир. Сўнгким бизга билдирмоқ учун деворға қарайдир. Ёғлиғини чиқариб, кўзларини артгандан кейин ота, онамнинг қўлларини ўпиб, чиқиб кетадир.

Бу ҳолдан онамнинг юраги эриб қоладир. Отамга қараб мунгли бир товуш билан: «Бечора йигит, дарди ёмон», дедими, отам йиғлар бир товуш билан: «Нима қилай... дардини англамасан?... Дардини онгласа эдим, чорасига киришар эдим», деб жавоб қайтарадир. Лекин, бу бечоранинг дардини ким англа... Онамнинг сўзига қараганда, Нуриддин бир кишини севган эмиш... кимни... буни билиб бўлмайдир (*қўлини кўкрагига қўйиб*), тўғриси, меним-да юрагим шу йигитнинг ҳолига ёна бошлади. Унинг кўз ёшларини кўриб, меним-да йиғлагим келадир. Шунга ёношмоқ, гапирмоқ, дардини онглаб, кўнглини овутмоқ истарам, бироқ менга сира гапурмай-дир...

Ўтган жума куни онам Зайнабни олиб, ҳаммомга кетишди. Уйда мен билан отам кўра эдик. Нуриддин келди. Отам уни ёнимга қўйиб, жумъа намозига кетдилар. Мен вақтни ганимат топиб, Нуриддинга ёндошдим, ҳолини сўрдим, гапурдим, бир нарса онглай олмадим. Тушунди, ўйлади, йиғлади. Мен ҳам чидай олмадим. Кўрдимки, бўлмайдир, сўзни бошқа тарафга кўчирдим. «Ўқигали китобларингиз борми?» дедим. «Бор», деди. «Бирортасини менга берингиз», дедим. Шунини эшитган кўзлари қоронғу кеча чақинлари каби ёлқинлаб кетди. Шу сўзимдан бир оз суюнганини сездим... Яна эски ҳолига қайтиб қолди. Отам келгач, рухсат олиб кетди. Шу кундан бери юрагимда буюк бир армон туғилди. Ишқилиб, Нуриддинни суюнтирмак фикрига тушдим. Тунов кун шу китобни берди. Китобни очдим (*китобнинг муқовасини очиб*), мана шу ерина шеър ёзилмиш. Утли бир шеър, ўқигонча ҳар бир сўзи бир чўғ-олов каби юрагимга ёпишадир. Езув ўзиники, шеър ўзиники, шеърнинг билдирдиги аҳвол ҳам ўзиники. (*Шеърни ўқий бошлар.*)

БИР ОЗ КУЛ!

Кўз ёшларим бу кун тагин оқарми?
Қизил гулим ўзгаларга куларда,
Гўзал қушим учуб-учуб ўтарда,
Кулибгина мен сари ҳам боқарми?

Қизил гулим — борлиғимнинг султони,
Жоним сенинг хаёлингдан кучайди.
Юрагимнинг энг қимматли армони,
Нечун менга марҳаматинг озайди.

Икки кўзим, малак юзим, севдигим,
Жонлар сенинг юзгинангдан айлансин.
Қизил гулим, қора кўзим, тилагим,
Дунё сенинг боқишингдан ўргулсин.

Қандай қилай, юзингга ҳеч боқолмам,
Қўнгил дардин оёғингга тўколмам.
Тупроқ каби йиқилмишам йўлингда,
«Малак юзим, ҳолимни сўр», деёлмам.

Истар эсанг, менга келиб гапурма,
Ёнимда ҳеч ўтирма.
Ёлғиз йиғлаб турганимни узоқдан
Кўрганингда... марҳамат эт, бир оз кул.

(Китобни юрагига босиб.) Оҳ, Нуриддин, кимга айтсам
буни, сен йиғлар экансан, ким кулсин? Йўқ, янглишасан,
хон!.. Сен йиғлар экан, бутун дунё йиғлар...

Узоқдан, оёчлар орасидан бир кишининг келганини кўриб, китобни
масасага қўяр. Бир оздан сўнг Раҳматуллохон оврўпocha
жийинган ҳоюда келар. Зулайхога тугал бир қуллик қилгандан
сўнг келиб кўришар.

Раҳматуллохон. Хоним, қандай бир яхши ҳо-
лингиз бор...

Зулайхо. Шундайми?

Раҳматуллохон. Учмоқ каби бир боқчада, яшил
япроқларнинг ингичка кўлкалари остинда япроқлардан
ўтиб тушган қуёш ёруғи каби ўтиришингиз дунёдаги энг
яхши кўринишларнинг биринчисидир. Шунча гул тусла-
ри билан, булбул ўтишларига боқмай, китоб мутолааси-
га берилишингизни кўрганлар, туришингизни тасвир эт-
мак учун тангридан шоирлик истайлар.

Зулайхо. Ҳа... янами шоирлигингиз тутди, хон!
Раҳматулло. Кечирасиз, сизнинг шу турувингизни тасвир этиб, бутун дунё кишиларига билдира олмақ учун шоир бўлишим керак эмиш, шоир бўлгоним учун тангрига шукур қиламан.

Зулайхо. Қўп яхши, шоирлик буюк ҳунардир.

Раҳматулло. Бироқ, шоирларнинг-да энг буюги ўз шеърларини сиз кабиларга ўқита олгани бўлса керак.

Зулайхо. Чин шоирларнинг булбул ўқишлари каби юракдан қўпгон шеърларини ким ўқимас?!.

Раҳматулло. Шу эрта билан сизнинг қуёшдан бурун чиқиб, шу боғчада ўтиришингизни кўрган гуллар, оғочлар ва япроқларнинг ҳар бири дағи бир шоир бўлган ва ҳар бирининг юрагидан турли шеърлар қўпган бўлса керак. Бироқ ишонаманким, бунларнинг шеърларини ўзингиздан бошқа кимса англамагандир.

Зулайхо. Хон соҳиб, эрта билан боғча қапусиндан келибсиз. Бирор муҳим хизматми бор?

Зулайхонинг бўйла муносабатсиз сўзидан Раҳматуллонинг кайфия қочган каби бўлса ҳам яна эски йўлда юритмоқчи бўлур.

Раҳматулло. Биласизки, эрта билан боғча гул термоқ учун келарлар.

Зулайхо. Афв этасиз, хон соҳиб, отамни кўрарга келган бўлсангиз, уйдадирлар.

Раҳматулло (*ўзини йиғиштириб*). Борми? Мен ҳам у кишини кўрмакчи эдим.

Зулайхо. Буюринг, Зайнабга билдиринг, хабар берсин.

Раҳматулло. Бош устина. Ҳай, хоним! (*Уйга кириб кетар.*)

Зулайхо (*Раҳматуллонинг кетидан қарагандан кейин*). Қизиқ ишлари бор шу йигитларнинг. Совуқми, совуқ! Нуриддиннинг бу китоби, мана шундай йигитларнинг совуқ ишларига кулмак учун ёзилган эмиш. Тўғридир, булар гўзал кийинмак, яхши гапурмоқ учун қўп тиришалар. Лекин бу ишларининг бирортаси ҳам яхши бир тушунча учун эмас. Бўёвга алданур қизлардан бирини алдамоқ учундир. Шу китобдаги ҳикоятда шундай бир ишни кўрсатадир. Мана шундай маймун қилиқли бир йигит онгсиз бир қизни ёлғон сўзлари билан овлаб олгандан кейин уни қўйиб, бошқасига тузоқ қурган эмиш.

Зайнаб бир суфра ўртусини олиб келар. Зулайхога салом берар. Китобни масадан олиб, ўртага ёйғондан сўнг яна китобни жойинга қўяр.

Зайнаб. Самовар қайнади, хон соҳиб чойни боқчада ичмоқчи...

Зулайхо. Келган меҳмонни кўрдингми, момо?!

Зайнаб. Раҳматуллохонними?

Зулайхо. Ҳа.

Зайнаб. Кўрдим. Хон соҳиб билан-да кўришди. (Кетар.)

Зулайхо (ўзи). Демак, бу чой зиёрати унинг учун...

(Зайнаб чой асбобини келтурар.)

Зулайхо. Момо, сен бошқа нарсаларни кетур, мен бунларни тузатайин.

Зайнаб келтурганларини қўйиб кетар. Зулайхо исганларни тузиб турар. Зайнаб самоварни кетуриб қўя берар.

Зулайхо. Келдиларми?

Зайнаб. Ҳозир келарлар. (Чиқиб кетар.)

Эшикдан Фотимахоним, Қаримбахшхон, Раҳматхон кириб келарлар. Зулайхо салом берар.

Қаримбахшхон. Мана, қизим ҳам шу ерда эмиш. Кўп яхши. (Раҳматуллохонга ер кўрсатиб.) Буюринг, ўғлим.

Раҳматулло ўтирар, Қаримбахшхон билан Фотимахоним ҳам ўтирарлар. Зулайхо чой сузиб берадилар.

Қаримбахшхон. (Раҳматуллохонга қараб). Қани, ўғлим, нима хабарлар бор? Инглиз газеталаринда бирор нарса ёзилганми? Бизнинг Ҳиндистон тўғрисида нималар дейлар?

Раҳматулло. Аҳвол кўп яхши борадир, хон соҳиб, Ҳиндистонга эрк бермоқчи эканлар. «Таймс» газетаси ҳам Ҳиндистонга эрк беришни керак топадир.

Қаримбахшхон. О.. кўз тегмасин, яна бирор ёмон тушми кўрдилар?..

Раҳматулло. Хон соҳиб, оврўполиларда адолат тушунчаси кучлидир. Хусусан, инглиз миллати кўп эркчидир. Ҳиндистон эркина қарши турмаслар деб ўйлаймиз.

Қаримбахшхон. Янглишасиз, ўғлим. Адолат тушунчаси деган нарса Оврўпо юрагина кирмас, бу уғурли қуш, у қоронғу ерлара янглишиб кирса ҳам бўғилиб жолар, яшаёлмас.

Раҳматулло. Оврўпода билим ошиб кетгандир.

Билими шунча ошган улуснинг юрагида адолат яша-
ёлмасми?

Қ а р и м б а х ш х о н. Оврўпода билимнинг ошганини билмаган борми? Оврўпода билим бор, лекин инсоф йўқ. Оврўпонинг билими қоплоннинг тиши, тирноғи каби бир нарсадир. Кучсизларни йиртиб емак тўғриси-
дан кўп иш кўрмишдир.

Ф о т и м а х о н и м. Хон! Сизнинг кўп қизиқ ишларингиз бор.

Қ а р и м б а х ш х о н. Нима қилдук, қани?

Ф о т и м а х о н и м. Буқунгача Оврўпода ўқимоқни мақташдан тилингиз тинмас эди. Оврўпа билимларини ўрганишни керак топган эдингиз. Буқун у сўзингиздан қайтиб қолибсизми?

Қ а р и м б а х ш х о н (қулиб). Қайтғоним йўқ. Оврўпо ишларини ўрганмак, албатта, керакдир. Оврўпода ўқимоқ, оврўполиларни инсофли, адолатли деб мақтамоқ учун эмас, улардан ўзимизни сақламоқ, тишли-тирноқли бўлиш учун керакдир. Бунда шуни билмоқ керакким, инсофсизлик булар эмас, Оврўподадир. Оврўпода ўрганиб келганимиз билимларни кишилиқ дунёсининг юксалиши ва тинчлиги йўлинда ишлатиш қулайдир. Бутун Оврўпо мусулмоннинг ёвидир, ёвларнинг энг буюғи, энг кўрқинчлиси инглиздир. Буни билмак ҳар бир мусулмон учун керакдир.

Р а ҳ м а т у л л о. Мен Англияда шунча ўқидим. Уқувчилари, ўқитувчилари, ёзғувчилари, файласуфлари билан кўришдим. Бирортасидан сиз айтган ёмонликларни сезмадим.

Қ а р и м б а х ш х о н. Инглизнинг буюк ҳунари шундадир. У сизнинг энг ёмон ёвингиз бўла туриб, ўзини энг яхши дўстимиз каби кўрсатадир. «Ғаладистон»ни қоронғи кўрсатиб, «Бу бор экан, биз яшай олмаймиз», деганини билмаган борми?

Р а ҳ м а т у л л о. Хон соҳиб, ёлғиз «Ғаладистон»нинг янглиш сўзи учун, бутун инглизларга ёмон қарамоғ тўғри бўлмаса керакдир? Инглиз ҳукуматининг пойтахтида «Иттиҳоди ислом» жамияти бор. Инглиз катталариндан йилига икки-учта мусулмон бўлиб турадир. Бу янги мусулмон бўлган инглизлар ўзлари учун мачит ясадилар. Мана шу ишлар кўрсатадирким, инглизлар мусулмон ёви эмаслар.

Қ а р и м б а х ш х о н. Янглишасиз, ўғлим, инглизларнинг мачит ясамоқлари каъбани бузмоқ учундир. Кўп алданманг. Йилда бир-икки улуғ инглизнинг мусулмон бўлиши ҳам ёлғондир. Бундан неча йил бурун Султон

Абдулхамид замонида бир англиз Истамбулга келмиш. Мусулмон бўлмиш, Абдулхамиддан «Лондонда шайх ул-ислом вакили» деган мансабни олиб кетган эди. Биз у вақт: «Лондонда шайх ул-ислом кимга керак экан?» деб кулган эдик. Сўнгра англадимким, бу-да ўйин эмиш. Инглизлар бутун ислом ҳукуматини битиргандан кейин ислом халифалигини ўз қўлларига олмоқ учун йўл очиб турар эмишлар. Инглизларга ишонмоқ ўзимизни битирмоқдир. *(Эркисизгина қўлини узатиб китобни олар, бир муқовасини очиб, шеърни кўрар, эс қўйиб ўқий берар.)*

Фотима. Яна мутолаага берилдилар.

Каримбахшхон *(Зулайхога)*. Қизим, китоб ким-ники?

Зулайхо. Қайси куну Нуриддинхондан бир китоб истаган эдим, шу юбормиш.

Раҳматулло. Албатта, яхши бир китоб бўлса керак. *(Хон соҳиб олиб кўрмоқ учун қўл узатмоқ бўлур.)*

Каримбахшхон *(китобни ёпиб қўяр)*. Билдингиз рўмонлардан биридир. *(Зайнаб кирар. Янги келган бир кишининг карточкасини кетуриб Каримбахшхонга берар. Карточкани ўқиб.)* Айт, буюрсинлар. *(Зайнаб чиқар. Раҳматуллога)* Сарвархон келмиш. Танийсиз?

Раҳматулло. Албатта, хон соҳиб, танимаймиз уни?

Каримбахшхон. «Яхши бир йигитдир»! «Оврўпода таҳсили ҳам яхши бўлган» эмиш. *(Сарвархон салом берар, кирар.)* Мана, келди ўзи. Кел, ўғлим, кел. *(Кўришарлар. Ер кўрсатиб.)* Буюр, ўғлим. *(Сарвархон ўтирар. Раҳматуллохон унинг келишидан мамнун бўлмаганга ўхшаб турар.)* Кўролмай қолдик, қаерда қолдинг, ўғлим?

Сарвархон. Афв этасиз, хон соҳиб! Бу дафъа зиёратингизга кўп кеч келдим.

Каримбахшхон. Ҳар гуноҳингни афв эта оламан, лекин шу келмаслигингни авф эта олмайман, бу гуноҳинг кўп улуғдир. *(Кулар.)*

Сарвархон. Хон соҳиб, сизнинг афвингиз буюқдир, буюқ афвлар буюқ гуноҳлар учундир. Кичкина гуноҳларни афв этмак ҳар кимнинг қўлидан келадир.

Каримбахшхон. Сан кўп мантиқ сотасан, Сарвархон. *(Зулайхога.)* Ҳой, қизим, мунга чой бер.

Сарвархон. Қуллуқ тақсир! *(Зулайхо чой берар.)*

Каримбахшхон. Сарвархон! Янги хабарларни эшитмадингми?

С ар в а р. Йўқ, қандай хабарлар эмиш?

К а р и м б а х ш х о н. Инглизлар Ҳиндистонга эрк бера-рар эмишлар.

С ар в а р. Қўрқурам, Ҳайдаробод, Дакехкан, Туркия ила Афғонистон ҳукуматини ҳам битирмоқчи бўлмағайлар.

К а р и м б а х ш х о н. Ишонмайсан-а?

С ар в а р х о н. Хон соҳиб, инглизларнинг текин эрклари бор эса, Ирландияга берсинлар.

Р а ҳ м а т у л л о (*буюк бир катталиқ билан*). Бугун дунёнинг энг улуғ газетаси бўлган «Таймс» тағи шуни ёзадир.

К а р и м б а х ш х о н. Бунга нима дейсан?!

С ар в а р. Хон соҳиб! Биз, мусулмонлар, ёлғизгина алданмоқ учун дунёга келибмиз, чоғи... Бойимиз, ишчимиз, мулломиз, ёзувчимиз, ўқитувчимиз, шоиримиз, файласуфимиз, каттамыз, кичигимиз Оврўпонинг газетасига, китобига, сўзига, ишига, қонунига, вазирига, олтини-га, қизилига алданмоқдан бўлак ишни билмайди... «Таймс» демиш эмиш, дея берсин, «Таймс»нинг мусулмонларни алдамоқдан бошқа иши борми? Бутун Оврўпонинг-да иши бизни алдамоқ эмасми?

Р а ҳ м а т у л л о. Оврўпо бизнинг устодларимиздир. Ман билан сиз нима ўрганмиш эсак, Оврўподан ўргандик. Оврўпонинг фазилатини инкор этмак бизга ёқишмас.

С ар в а р. Мен нима дедим?! «Оврўподан бир нарса ўрганмадим», деган ким?! Мен ҳар нарсани Оврўподан ўргандим. Оврўпонинг инсофсизлигини-да ўзиндан ўргандим. Мен Оврўпонинг фазилатини инкор этмаям. Оврўпонинг буюк бир фазилати кучсизларни алдаб, қонларини ичмакдир. Оврўпода инсоф, адолат деган нарса йўқдир.

Р а ҳ м а т у л л о. Нима қилди инсофсиз бўлиб?!

С ар в а р. Нима қилдими? Буни англамоқ қулай. Франция Тунис ўлкасини турк ҳукуматидан тортиб олди. Бугун Тунис арабларининг энг буюк шайхи бир француз итига тош отгани учун осилади. Буми инсоф?! Жова ўлкасидаги Филлиннинг калисоларинда кунда неча йўлакўнғироқ чалинар экан, мусулмон мачитларинда азон ўқимоқ қатағондир. Жова мусулмонлари намоз вақтларини билдурмоқ учун икки тахтани бир-бирига урарлар, буми фазилат?! Тираблиси Фарба нонини сувга ботириб егандан кейин девор кўланкасинда узониб, тангрисиндан бошқа нарса тушунмаган ёзуғсиз араб Италия тўрларига боғланадир. Буми билим?!

К а р и м б а х ш х о н. Кўп узоқларга тушдинг, ўғлим! Бутун инглизларни тўйдириб турган Ҳиндистоннинг ерли улусиндан йилда неча мингларчаси очлиқдан ўлиб кетадир. «Буми инсоф», десанг-чи! Бутун Оврўпода инглиздан ёмонроқ ёвимиз йўқдир. Шунинг учунким неча сиёсий кишилар мусулмонлиқнинг инглиздан қутулиши учун Олмон қучоғига отилишини лозим топмиш эдилар.

С а р в а р х о н. Хон соҳиб! Мусулмонлар учун Оврўпонинг қайси давлати фойдали, деб тушунмак-янглишдир. Манга қолса, биз бутун мусулмонлар бундан кейин мана шундай тушунамиз: Оврўподан фойда кутайликми? Йўқми? Албатта, барчамиз шу тушунчанинг бир ёгинда тўплана олмасмиз. Буюк бир бўлагимиз: «Йўқ, Оврўподин бизга фойда йўқдир», деб ишнинг ичиндан чиқаралар. Бир бўлагимиз бутун умидларин узолмайдилар, дея «Оврўподан фойда кутайлик, локин инглизданми, олмонданми эмас, бутун Оврўпонинг социалистлариндан», деб қоларлар.

Ф о т и м а. Файласуфни кўринг! Сан ўзинг қайси бўлагинда қоладирсан!

С а р в а р. Ман, албатта биринчи бўлақда қоларман, чунки Оврўподан фойда кутганлардан эмасман.

Ф о т и м а. Санинг бу файласуфликларингни кўргач, эсимга тушди: бизнинг катта файласуфимиз. Нуриддин нечук келмайдур? Каримбахшхон, ҳо, воқеан Нуриддин қалайдир, ҳеч кўрасанми?

С а р в а р. Оқшом шунинг ёнинда эдим, билганингиз каби турадир. Ўзгариш йўқ. *(Зулайхо эс қўяр.)*

К а р и м б а х ш х о н. Нимадир бу йиғитнинг кори?

С а р в а р. Кимсага билдирмайдир.

К а р и м б а х ш х о н. Ўзи ишлайдирми, йўқми?

С а р в а р. Бурунғидан ортиқ ишлайдир. Бир, икки китоб ёзди, шеърлар ёзиб турадир. Елғиз қайғуси узилмайдир, ишларини битиргандан сўнг бир қўлтиқда туғиб тушунмақдан бошқа нарса билмайдир. Йиғлаган чоғлари-да бўладир.

К а р и м б а х ш х о н. Сан ўзинг нима дейсан? Бирор нарса сездингми шунинг ишиндан?!

С а р в а р. Сезсанг-да фойдаси йўқ, негаким, очиқ бир нарса ўртада йўқдир.

К а р и м б а х ш х о н. Ёзувлариндан бирор нарса чиқмайдирми?

С а р в а р. Шу ёзувлариндан бир нарса чиқармоқ бўлар, у-да усти ёпиқ бир нарса.

К а р и м б а х ш х о н. Масалан, шеърлариндан?

Сарвар. Ман-да шу шеърлариндан бир нарса сезганман. Нуриддин ишқ йўлида кўпроқ шеър ёзадир.

Каримбахшхон. Ўзиндан сўрамайсанми?

Сарвар. Сўрмоқ билан айтмайдир.

Фотима. Бечора Нуриддин!

Каримбахшхон. Тангри кўмакчиси бўлсин! Зулайхо, хонларга чой берсанг-чи?

Раҳматулло. Етар. Рухсат берсангиз, кетайин.

Каримбахшхон. Вақт кўпдир, ўтирибсиз-да.

Сарвар. Менга ҳам рухсат бергайсиз, хон соҳиб!

Каримбахшхон. Шундайми? (Раҳматулло ва Сарварга қўл бериб хайрлашадир.)

Фотима (Раҳматуллонинг қўлини олиб). Хон бугун тузукроқ кўриша олмадик, кўрдингиз-бугун. фалсафа билан ўтди. Яна келурсиз, албатта!

Раҳматулло. Албатта, келаман, хоним.

Сарвар. Хайр.

Каримбахшхон. Хайр, яхши кетингиз.

Сарвар, Раҳматулло. Яхши қолинглар.

Сарвархон билан Раҳматулло кетарлар.

Каримбахшхон. Қизим, бориб Зайнабни чақир. Кириб, буларни йиғиштирсин.

Зулайхо китобни олиб кетар.

Фотима. Хон соҳиб, Мирзо Раҳматуллонинг ишини нима қиласиз?

Каримбахшхон. Бир оз сабр этиш керак, хоним.

Фотима. Сабрнинг бир сўнги йўқми?! Бундан яхшироқ куёвни қаердан топамиз? Улуғ ва бой бир кишининг ўғли. Оқчаси миллиондан ошган...

Каримбахшхон. Отасининг улуғлигина ишим йўқ, чунки қиз отасига берилмас, берилса, ўзига берилур. Оқчасининг миллиондан ошганига қарасак, қизимиз сотилмас.

Фотима. Сиз нимасига қарайсиз?!

Каримбахшхон. Мен ўзига қарайман.

Фотима. Ўзига нима бўлибдир, ёмонми?

Каримбахшхон. Менга мақбул. (Кулиб.) Лекин у мени эмас, қизимни истайдир.

Фотима. Англаёлмадим.

Зайнаб кириб, чой асбобларини олиб кетаберар.

Каримбахшон. Демак, истарамким, қизимизга ҳам мақбулми, йўқми, шуни билмак керак.

Фотима. Албатта, мақбулдир. Мақбул бўлмаса, сиз икки сўз билан уни йўлга келтирарсиз.

Каримбахшон. Хоним, бир оз сабр қилсак, Раҳматуллодан ҳам яхшироғи чиқиб қолса керак.

Фотима. Қимдир у?

Каримбахшон. Масалан, Нуриддин...

Фотима. Э, ҳа... у қайғу тулумигами қиз берарсиз?

Каримбахшон. Қизимизни олғач, қайғуси битмасми?

Фотима. Яна онглаёлмадим?

Каримбахшон (*кулиб*). Жоним, бугун нега онглаёлмас бўлиб қолдинг? «Нуриддин бир кишини севмишдир», деган сен эмасми эдинг?

Фотима. Албатта, бир кишини севмишдир, лекин Зулайхони эмас...

Каримбахшон. Зулайхонинг қўлиндаги китобнинг муқовасинда бир шеър ёзилмишдир. Китоб Нуриддинники эмиш. Шеър ҳам уники. Мен шу шеърни ўқиғоч, кўп яхши кўрдимким, Нуриддиннинг севгилиси бизим қизимиздир.

Фотима. Тангри кўрсатмагай. Нуриддин қизимизни истаса ҳам қиз уни истамас. Негаким...

Каримбахшон (*сўзини кесиб*). Уни билмайман, (*туриб*) ёлғиз шуни биламанким, сабр қилинг. Нуриддин Зулайхони истамаса, Зулайхо Раҳматуллога рози бўлса, қиз Раҳматуллоникидир. Йўқса сабр қилиш керак. Ҳайда, кетайлик.

Фотима (*туриб*). Ҳар ҳолда қизимизни Раҳматуллога бериш керакдир.

Чиқиб кетарлар.

Парда тушар.

ИККИНЧИ ПАРДА

Кеча. Раҳматуллохоннинг уйи. Оврўпоча ясанган.

Раҳматуллохон ёзув масаси (столи) ёнинда китоб ўқиб турар.

Раҳматулло (китобни ёпиб қўяр, бир қўли билан кўкрагини тутиб). Уф-ф, нима қилай, оҳ... шу қизни ололмай қолган киши қандай яшар экан?.. Қўлимдан келганини қилдим. Фотимаҳонимга ёлбордим, кўп армуғонлар, ҳадялар бердим. Зайнаб бибига ҳам ҳар кўрганимда 50—60 рупия оқча бериб турибман. Қизнинг ўзи билан кўришганда, қанча шоирона сўзлар айтаман, ёниқ шеърлар ўқийман. Қайси кун йиғлаганим ҳам бор. Фотимаҳонимга дардимни англата олдим. Бу хотин қизини мендан бошқа кимсага бермас. Зайнаб биби ҳам қизни менга иснидирғоли тиришмакчи бўлди. Лекин қизнинг оғзиндан бирор сўз ололмадим. Шунга қарамай, оғиз очмайди, тош каби туради, вассалом.

Шукрулло кирар.

Шукрулло. Хон соҳиб, Айюбхон келибдур.

Раҳматулло. Елғизми?

Шукрулло. Фулом Ҳайдар ҳам бор.

Раҳматулло. Кўп яхши, келсинлар. (Шукрулло чиқар, Раҳматуллохон ёзув масасининг лампани олиб, ўртадаги масага қўяр.) Кўп яхши бўлди шуларнинг келишлари. Бир оз гурунглашиб олайлик энди.

Айюбхон билан Фулом Ҳайдар салом бериб кирарлар.

Айюбхон. Ишларингиз лат емагай, хон соҳиб.

Кўришурлар.

Раҳматулло. Сиздан лат еган иш менга керакмас, буюринг.

Ер кўрсатиб, ўтирурлар.

Фулом Ҳайдар. Сиз туташ уйдаи ўтирасиз, хон соҳиб? Ташқари чиқмоқ, боқчаларда кезмак йўқми?

Раҳматулло. Ҳар кун чиқар эрдим, ўртоқ. Шукун нединдир чиқолмай қолдим.

Айюбхон. Шоирнинг ҳоли шудир. Бир шеър ёзгуси

келдими; соатларча уйда қамалиб турадир, чиқмайдур. Шу кун чиқмағонидан Раҳматуллохоннинг ҳам бир шеър ёзгани онглашиладир.

Раҳматулло. Тўғридин, бир вақтлар шеър ёзганим учун ҳам қамалиб қолганим бор. Лекин шу кун шеър ёзмоқ учун қолмадим, шу кунларда шеър айтмоқ учун ёзгичим ҳам юрмайдир.

Фулом Ҳайдар. Нечун? Қани, яна нима бўлди?

Раҳматулло. Нима бўлсин, ишқ-да!

Айюбхон. Хо, хо, хо... Шоирларнинг ёзгичисини юритган ишқдир. Ошиқ бўлганинг учун шеър айта олма — сўзми бу?!

Раҳматулло. Қулма, қардош! Ҳолим кўп ёмонлашиб қолгач, шу қизни олмоқ тушунчаси миямни тўлдирмиш. Шундан бошқа нарсани ўйлаёлмайман. Шунинг ололмасам, ўлиб қолурман, ўлиб қолмасам-да, ўзимни ўлдиришим аниқ...

Фулом Ҳайдар. Тангри тўзим берсин.

Раҳматулло. Юрагимга бир олов тушган, бутун борлигим ўртанадур. Утирсам-да, турсам-да, ухласам-да, уйғонсам-да, эсимда ёлғиз шу қизни олмоқ!..

Айюбхон. Эй... жоним, қиз сендан бунча узоқ эмас-ку! Онаси Фотимахоним сени ўз боласи каби севар эмиш. Бу ерда ёниб, битиб тургунча уйларига бор, ўтир, гапир, кўриш.

Раҳматулло. Буларнинг унуми йўқ. Қизни кўриб гапирдимми, юрагимни олови ортиб кетадир.

Фулом Ҳайдар. Нима қилмоқчисиз?

Раҳматулло. Қизни олмоқ керак, ўртоқ, бошқа йўл йўқ.

Айюбхон. Бунинг-да йўли шу, бориб кела берсанг, бир кун ўзини ёлғиз кўрарсан, дардингни онгла-турсан. У ҳам қиздир, севмак, севилмак истайдир. Сенинг юрагингда чин севиш белгиларини кўрдими, у ҳам сева қолар.

Раҳматулло. Қўй, ўртоқ! Сен мени шундай қуруқ сўзлар, бўш фалсафалар билан овутасан. Сўзи кўп, иши оз файласуфларни кўрмакчилар келиб сени кўрсиналар.

Айюбхон. Меним қанча сўзим бор эса, шунча ишим-да бор.

Раҳматулло. Қани ишингиз?

Айюбхон. Утган ҳафта, шу ердан чиқондан сўнг Қаримбахшон билан кўришдим, дардингизни англа-дим. Илмингиз, фазлингиз, бойлигингизни мақтадим. У

жиши — дунё кўрган қари бир киши — дунёнинг қай бир ишини етмиш беш йўла санаб кўрган. Бизнинг сўзимиз билан ишламайдир.

Раҳматулло. Нима деди?

Айюбхон. Буюк бир оғирлик билан сўзларимни тинглади. «Ўғлим, — деди, — Раҳматуллохонни ҳаммангиздан яхшироқ ўзим биламан. Уни меним ёнимда мақтаманг. Мен Раҳматуллохонга бутун борлигимни берарга ҳозирман, уни севаман. Зулайхонинг онаси эса, қизимизни Раҳматуллохондан бошқа кимсага бермакчи эмас, мен-да шунга кўнганман. Лекин, биламизким, эрга бормоқ тўғрисида эрк ва ихтиёр қизнинг ўзиндадир. Бир қизни бир йигитга кучлаб юборурга ота-онанинг ҳақлари сира йўқдир. Бизнинг ишимиз, қизимиз ёқтирган йигит тўғрисида, қизимизнинг фойдасин кўзда тутиб тушунмак, қизимиз ўзига зарарли бир йигитни сайлаган бўлса, унга мантиқий ўгутлар бермакдур». Бу сўзни эшитгач, уялдим-қолдим.

Раҳматулло. Бўйни узун фалсафалар билан меним ишим йўқ. Аҳмоқ Қаримбахшхон меним ким эканимни билмаган. Мен Зулайхони ололмасам, бу дунёда тура олмам. Истаса яхшилик билан, ақча билан, йўқса ёмонлик билан олурман. Сира йўл тополмасам, ўзини у дунёга юборгандан сўнг қизини олурман.

Фулом Ҳайдар. Уртоқ, иш унча қийин эмас-ку. Фотимахоним қизини сизга бермакчи эмиш. Қаримбахшхон-да бунга кўнган эмиш. Қизларнинг тилларини оналари билалар. Мен шундай англайманким, Фотимахоним қизини бу ишга кўндирур.

Айюбхон. Мен-да шуни дейман. Қизнинг ота-онаси ёқтурғон, қизнинг ўзи билан кўришувдин бошқа чора йўқ.

Раҳматуллохон чинқироқни босар, Шукрулло кирад.

Раҳматулло (Шукруллога). Ҳайда, қардош. Юракларимиз тутшиб қолди, сувинг бўлса келтур-да, бир оз сепайлик.

Шукрулло. Ҳозирдур, хон соҳиб.

Раҳматулло. Кетур.

Шукрулло. Хўп. (Чиқар.)

Раҳматулло. Орқадощлар, бу кеча бир ерга чиқиш йўқ, шу ерда гурунглашамиз.

Айюбхон. Биз шу ерда қолмоқ учун келган эдик.

Шукрулло бир патисда чоғир, шишаларга аёқлар қўйиб кетирар.
Уртага қўйиб кетар.

Раҳматулло (аёқларни тўлдириб). Буюринг, орқадешлар.

Айюбхон билан Гулом Ҳайдар аёқларни оларлар, Раҳматулло ҳам олар.

Айюбхон. Зулайхонимнинг соғлиғина!

Раҳматулло. Зулайхонинг ишқина! (Ичарлар.)
Оҳ, орқадешлар, ишқининг на ёмон ҳоллари бор! Кўзимиз кўр бўлар эди-да, шу Зулайхони кўрмаё эдим.

Айюбхон (аёқларни тўлдириб). Бошда, албатта, қийин кўринадур, тўй қилиб севгилингизни уйга келтургандан кейин барисини унутарсиз.

Раҳматулло. Уни уйга келтургунча, жоним чиқмаса яхши?!

Аёқларни оларлар.

Гулом Ҳайдар. Раҳматуллохон билан Зулайхонинг тўйлари учун!

Ичарлар. Шукрулло кирар.

Раҳматулло. Кел, ўртоқ.

Шукрулло. Шерхон келмиш.

Раҳматулло. Келсун. Унинг учун-да бир аёқ келтур.

Шукрулло. Хўп (чиқар).

Гулом Ҳайдар. Бу Шерхон яқинда янги бир ишгами кирмиш?

Айюбхон. Аскарлиги бор.

Гулом Ҳайдар. Ундан бошқа?

Раҳматулло. Яширин полис бошлиғина кирмакчи бўлмиш.

Шерхон салом бериб кирар. Утирганлар жавоб қайтарарлар.

Шерхон. Бахтимдан ўргулай, уғурли бир соатда келибман.

Кўришулар.

Раҳматулло. Буюринг, ака. (Ер кўрсатур. Шерхон ўтирур. Раҳматулло аёқларни тўлдирар экан.) Хуш келдингиз, Шерхон. Хуш кўрдик.

Аёқларни оларлар.

Айюбхон. Бу кеча Зулайходан бошқа кимсанинг
отига ичмаймиз.

Раҳматулло. Эсон бўл!

Фулом Ҳайдар. Зулайхонинг соғлигина!

Ичарлар.

Раҳматулло (*Шерхонга*). Қани, ака; нима гап-
лар бор?!

Шерхон. Бу кунгача яхши эди, эртадан бошлаб
бир оз тинчсизлиқ бўлса керак!

Барчалари. Нечун? Нечун?!

Шерхон. Шу кун тилғром олдик. Пешовур шаҳ-
рининг пўлис бошлиғини бомба ила уриб қочмишлар.
Эрта-кечдан бошлаб бизнинг шаҳримизда ҳам уруш ҳо-
лати эълон қилинар.

Айюбхон. Пешовурда бир кишини ўлдирмишлар,
деб Деҳлидами уруш ҳолати эълон этсалар? Бу қандай
иш?!

Раҳматулло. «Бир кишини ўлдирмишлар», дема,
ўртоқ, бир англизни ўлдирмишлар. Пўлис бошлиғи бўл-
ган бир англизни! Албатта, катта бир ишдир.

Айюбхон. Сўзингизни онглаёлмадим. Пўлис бош-
лиғи бўлган бир англизни киши дея олмаймизми?!

Раҳматулло. Яъни бир ҳукумат кишисини ўл-
дирмишлар, сиёсий бир қон тўкилмиш.

Айюбхон. Онгладик. Лекин бу қон Пешовурда-
ми тўкилмиш, Деҳлидами?

Раҳматулло. Пешовурда.

Айюбхон. Унинг ўчини Деҳлиданми оларлар?

Раҳматулло (*аёқларни тўлдириб*). Булар сиё-
сий ишлардир, бунда қоронғи ерлари кўп бўлур.

Аёқларни оларлар.

Айюбхон. Сиёсий ишларнинг қоронғи ерлари
учун!

Кулишиб ичарлар.

Раҳматулло. Демакким, бундан кейин кечалар-
да чиқмакни қатағон қилдингиз, о!..

Шерхон. Қатағон қилдик, кимсани қўймаймиз.

Фулом Ҳайдар. Уйимизда тинчгина ўтирганга
қўясизми?!

Шерхон. Уни тангри биладир? Ҳар ҳолда эрта ке-
чадин бошлаб уйингиздан чиқмасиз.

Фулом Ҳайдар. Нечанчи соатдан?

Шерхон. Соат тўққиздан тонг отарғача. Кўчада кўринган киши инглиз эса, эртагача сақлангандан кейин кўяверармиз. Ҳиндистонли-да эса, турмага юбориб, бир ой қамармиз.

Фулом Ҳайдар. У-ҳў! Бир инглиз билан бир Ҳиндистонли орасинда шунча айирма борми?

Айюбхон. Жоним, бу-да сиёсий ишлар, қоронғилиқларнинг биридир, нима дейсан?

Фулом Ҳайдар. Бу оврўполилардаги виждон қоронғуликларидандир. Улар ўзларини юқорида тутиб, бизни тубанга урарлар.

Шукрулло кирар.

Шукрулло (*Раҳматуллога*). Зайнаб биби келмиш. Раҳматулло (*телба бўлиб турар*). Ҳозир чиқаман.

Айюбхон. Яхши бир хабар бўлғай-да!

Раҳматулло. Ким билар?! (*Чиқар.*)

Шерхон. Уртоқлар, мен-да сизларга яриб, Зулайхонинг отига чағирдим, лекин ўзларини танимайман, кимлар у?!

Айюбхон. Раҳматуллохоннинг севгилисими?

Шерхон. Кимнинг нимасидир у?

Айюбхон. Қаримбахш соҳибнинг қизи.

Шерхон. Ҳо, англадим, Раҳматулло бу қизга яқин-да совчи юборганми?

Айюбхон. Юборган.

Фулом Ҳайдар. Раҳматуллохонни чақирган шу хотин ҳам шу иш учун келди.

Шерхон. У қизни Раҳматуллохонга бермайлар.

Айюбхон. Сиз қаердан биласиз?!

Шерхон. Меним хотиним Қаримбахш соҳибникига кетиб келади. Шу айтди.

Фулом Ҳайдар. Қани, гапиринг-чи, қандай бўлибдур?

Шерхон. Утган кун Қаримбахшхон билан хотини шу иш учун уришмишлар. Хотин қизини Раҳматуллохонга бермакчи эмиш, Қаримбахшхон бунга кўнмамиш. «Қизимни Нуриддиндан бошқа кишига бермам», демиш.

Фулом Ҳайдар. Уйла эса, бу хотин-да яхши бир хабар кетирмаган бўлса керак.

Шерхон. Ким билар?!

Раҳматуллохон қайғули бир ҳолда қўлинда бир қоғозни букиб
желар. Уринда ўтириб, «уф» деб бошини қўллари орасина олар.

Айюбхон. Қани, нима бўлди?

Фулом Ҳайдар. Хат кимдан, ўртоқ?

Раҳматулло (бошини кўтариб). Сўраманг, қар-
дошлар.

Айюбхон. Нима бўлди, айтсанг-чи?

Раҳматулло (сингирли узоқларга қараб). Аҳмоқ
Жаримбахш! Мен бу ишга йўл берар эканманми?

Айюбхон. Хоним, нима бўлди? Нечук айтмайсан?

Раҳматулло. Фотимахоним ёзиб юбормиш.

Фулом Ҳайдар. Нима ёзмиш?

Раҳматулло. Қаримбахшон қизини менга бер-
макчи эмас эмиш.

Айюбхон. Нечун?

Раҳматулло (ёзувни Айюбхонга ташлаб). Мана,
ўқинг.

Айюбхон (ёзувни ўқир). «Уғлим Раҳматуллохон!
Қизимни сенга бергали бор кучим билан тиришдим, бун-
дан кейин-да тиришарман. Бироқ, хон соҳиб бу ишга
кўнмайдир. «Нуриддинхон бор экан, қизимни бошқага
бермам», деб турадир. Шуниси яхшиким, Нуриддинхон-
да бу кунгача қизимизга совчи юбормади. Хон соҳибни
шу ишга кўндирмак учун бир йўл топғайсиз, деб ўзин-
гизга билдирдим».

Раҳматулло (қўлини осмонга уриб). Йўли қу-
лай. Қаримбахш билан Нуриддинни у дунёга юборамиз.
Иш битар.

Шерхон. Бундан бошқа йўл йўқ.

Фулом Ҳайдар. Нуриддиннинг нима ёзиғи бор?
У қизни истамаган эмиш-ку?

Раҳматулло. Эшитмадингизми, у бор экан, қиз
менга берилмас эмиш.

Айюбхон. Бу тўғрида бизга Шерхоннинг кўмаги
керак.

Раҳматулло. Уртоқ Шерхон, бу ишни қила-
сиз-да...

Шерхон. Қўлимдан келган хизматни сиздан аяга-
жим борми?

Раҳматулло. Эсон бўл, қариндош, мен ҳам хиз-
мат ҳаққингни унутмам.

Айюбхон. Сен қандай тушунасан, Шерхон, нима
қилиш керак?

Шерхон. Қулайдир, хон соҳиб. Пўлис бошлиғина
бориб «Пешовур шаҳридаги пўлис бошлиғини ўлдирган».

лар билан Нуриддинхоннинг танишлиги бор эмиш», деса-сам иш битар. Нуриддин турмага юборилур.

Раҳматулло. Офарин, Шерхон!

Шерхон. Турмага кетдим, у ёғи қулайдир. Улди-риб юбормак ҳам бўлур, чиритиб юбормак ҳам бўлур.

Раҳматулло. Бор бўл, ўртоғим! Турмага юбор-гандан кейин ўлдирмак керак.

Шерхон. У ёғи қулайдир.

Ғулом Ҳайдар. Хайр, энди менга рухсат.

Раҳматулло. Кетасизми, қардошим?

Ғулом Ҳайдар. Кетайин, ўртоқ.

Айюбхон. Мен-да кетайин.

Ғулом Ҳайдар (туриб). Буюринг.

Айюбхон (туриб). Хайр энди.

Кўришиб чиқарлар, Раҳматулло билан Шерхон қоларлар.

Раҳматулло. Келинг, Шерхон! Энди сиз шу иш-ғи бўйингизга оласиз-да.

Шерхон. Ол, десангиз, оламиз.

Раҳматулло. (Қўлтиғидан бир таянч қоғозни чи-қариб, бармоқлари орасинда ўйнаб туриб.) Орқадош, менга қолса, шу одамни ўлдирмак йўлини топ, турмага юбормак унча пишиқ бўлмас.

Шерхон. Қўлимдан келган хизматни қиларман, хон!

Раҳматулло (банка қоғозини бериб). Мана бу хизмат ҳаққингиз. Икки минг рупиялик банка қоғози. Яна кўришурмиз.

Шерхон (қоғозни олиб). Эсон бўлингиз, хайр энди.

Раҳматулло (қўл бериб). Хайр, яхши борингиз.

Шерхон. Яхши қолингиз. (Кетар.)

Раҳматулло уни узатурга чиқар.

Парда тушар.

УЧИНЧИ ПАРДА

Қундуз. Нуриддинхоннинг иш уйи, китоблар тўла икки дўлап (шкаф). Уртада узун бир маса, девор ёнинда ёзув масаси, устинда бир электрик лампаси ила ёзув тақими ва Нуриддиннинг ёзувлари туради.

Аҳмадхон ўртадаги маса ёнинда китоб ўқиб ўтиради. Шу чоғда Сарвархон эшикдан кўринур.

Сарвархон. Кирсак бўлурми?

Аҳмадхон. *(китобни ёпиб қўйиб)*. Буюрсинлар, хон соҳиб! *(Кўришиб ўтирурлар.)* Эсонмисиз, хон соҳиб?

Сарвархон. Алҳамдулилло... Сиздан сўрайлик?

Аҳмадхон. Алҳамдулилло.

Сарвархон. Нуриддинбек йўқми?

Аҳмадхон. Боққа чиққан эди, ҳозир келса керак.

Сарвархон. Аҳволи қалай, бир оз яхшиланмиши?

Аҳмадхон. Эскиси каби, хон соҳиб. Ёзмоқ, тушунмоқдан бошқа иши йўқ.

Сарвархон. Ёзатурғон романи битдимми?

Аҳмадхон. Битаёзди. *(Ёзув масасини кўрсатиб.)*

Мана, ёзувлари шунда турадир.

Сарвар *(еридан туриб, ёзув масасига томон тўғри юрар)*. Кўрайин-чи, нималар ёзади, хўжа файласуфимиз. *(Масага келиб, қоралаган қоғозларни олиб қарар.)*. У-ҳо... нақадар адабий бир тасвир!.. На гўзал ва шоирона бир лавҳа!.. Тингла, Аҳмадхон!

Аҳмадхон. Буюрингиз, хон соҳиб!

Сарвар *(ўқур)*. «Учмоқ кўринмишли бир боқча... Боқчанинг энг кўркамли ерига-бир ўриндиқ қўйилган... Ойша боқчадаги гулларнинг энг гўзалини уялтурур бир суратда ўтирган. Қаҳва тусли сочлари топинмоқ учун оташкада теграсинда тўпланган ҳиндилар каби бўйнининг ҳар ёнида сочилган, бир-икки ҳалқаси манглайна тўғри узониб сўл қошигача келган-да, ҳурматсизликнинг бунчасини ортиқ кўриб, ёна қайрилган. Гул япроғи гўзал сабоғи берган қип-қизил ипак кўйлаги тонг елин ўпишлариндан ўсанғони учун титраб турган. Янги очилган бутангри гули қўлиндаги кичкина китобнинг мутолаасига берилган...»

Аҳмадхон. Чиндан шоирона бир тасвир...

Сарвархон *(бир оз ўйлаб)*. Аҳмадхон! Нуриддиннинг бунча қайғирғонини сабабини онглаб, чорасини топмоқ чоғи келгандир. Ишни бўш тута берсак, Нуриддин ишдан чиқиб қолар.

Аҳмадхон. Тўғридир, хон соҳиб, бироқ нима қилмоқ керак?

Сарвар. Нуриддиннинг бир дарди бор, бу дард ўз эминини топмаса, Нуриддинни ишдан чиқарур.

Аҳмадхон. Биламан, хон, меним ҳам энг буюк тилагим, оғамнинг шу дардига эм излаб топмоқдир. Бироқ, бу дардни эмламак учун уни яхшигина англамоқ

керакдир. Оғамнинг дардини яхшигина очолмай турибман.

Сарвархон. Дардининг нималиги тўғрисида бирор нарса ўйладингизми?

Аҳмадхон. Уйладим, хон соҳиб. Дарди менга белгиланди. Оғамнинг юрагини ёндириб турғон севги оловундан бошқа нарса эмасдур. Унинг севгидан бошқа дарди бўлса эди, бу кунгача эмланур эди.

Сарвархон. Бу тўғри... Нуриддиннинг севги ва шу ишқ томуғина тушганини ҳар биримиз онглағонмиз, бироқ кимни севар, унинг юрагиндаги бу қўрқинч олов қайси қуёшдин қўпиб тушган, мана шуни онгламоқ керак.

Аҳмадхон. Уни англаганим йўқ, хон соҳиб!

Сарвархон. Оталар сўзидирким: «Икки қўл қилғон ишни бир қўл қилолмайдур». Иккимиз биргалашиб ўйлайлик-чи, қани, бир нарса топа оламизми?

Аҳмадхон. Буюрингиз, хон соҳиб!

Сарвархон. Адабиёт очунинда бир сўз бор. Дерларким: «Бир адиб бир тиётр ё бир роман ёзғонда, ўзининг миясиндаги сезгулариндан бошқа нарсани тасвир эта олмайдур». Нуриддинхоннинг шу романинда тасвир этилган қизни мен кўрган каби бўлдим.

Аҳмадхон (*кулмсиб*). Хон соҳиб! Оғам бу романда юз эллик йил бурун ўтган бир қизни тасвир этган.

Сарвархон. Тўғридир, бироқ Нуриддинхон у қизга ўзининг миясига таъсири бўлғон бошқа бир қизнинг суратини таққан, мен шу қизни тунов кун кўрдим.

Аҳмадхон. Ким экан у қиз?

Сарвархон. Каримбахшоннинг қизи!..

Аҳмадхон (*абдираб*). О-ҳо... Демак, оғамнинг миясига Зулайхонинг таъсири бор.

Сарвархон. Менимча бўйла.

Аҳмадхон. Сиз буни қаердан англадингиз?!

Сарвархон. Мен қайси кун Каримбахшоннинг боғига кетган эдим. Зулайхони кўрдим. Қизил ипак кўйлак кийган эди. Шу романдаги шоирона тасвирга бутун келишар эди. (*Эсига янги бир нарса келган каби.*) Ҳо... У кун Раҳматуллохон ҳам бор эди. Зулайхони кўргали борганини ҳар бир ишидан онглаб турган эдим. Тунов кун эшитганим бир хабарга кўра, Раҳматуллохон Нуриддин учун бир ёвузлик тушуниб юрар эмиш.

Аҳмадхон. Қандай ёвузлик?!

Сарвархон. Нуриддинни бирор йўл билан йўқ

қилмоқчи эмиш. Бу тўғрида Шерхон билан кенгашлари ҳам бор эмиш. Раҳматуллохоннинг бу тушунчаси нечун? Нуриддинни нега йўқ қилмоқчи? Шунини-да онгласа эдик, масала очилғон.

Аҳмадхон (эсига бир нарса келгани учун Сарвархон сўзини кесар). Кечирасиз, хон соҳиб. Менинг эшитганимга кўра, Раҳматулло Зулайхога совчи юборган-у, Зулайхонинг отаси қабул этмаган.

Сарвархон. Ҳо... Иш очилди. Демакким, Раҳматуллохон Зулайхога совчи юборган, у қабул қилмоғон. У шунини Нуриддинхондан билиб, йўқ қилмоқчи бўлган.

Аҳмадхон. Хон соҳиб, биз Нуриддиннинг бир дардига эм излаб турғонда, иккинчи бир дард чиқиб қолди. Оғамни Раҳматуллодан сақламоқ керак эмди.

Сарвархон. Уни сақламоқ қулай. Барчадан бурун Нуриддиннинг дардини ўзидан онглаб, чорасига киришмак тейиш.

Аҳмадхон. Уни қандай онглармиз.

Сарвархон. Ўзидан сўрармиз.

Аҳмадхон (эшикка қараб). Мана, ўзи ҳам келди.

Нуриддин келар.

Нуриддин (қайғули). Салом алайкум!

Аҳмадхон. Хуш келдингиз, ўртоқ!

Сарвархон (туриб). Хуш кўрдик, кел, хўжа файласуф! (Кўришиб ўтирарлар. Нуриддинга эс қўйиб қараб.) Ўртоқ, бу не ҳол! Сенинг учун қайғудан қутулиш кунини йўқми?

Нуриддин. Тирикликдан қутулмоғунча қайғудан қутулиш мумкинми?

Сарвархон. Сендан бошқа тирик киши йўқми?

Нуриддин. Бор ҳам кўп бор.

Сарвархон. Шунинг қай бири сен каби қайғуларда ботиб турадур?

Нуриддин. Унларнинг тирикликдан нима онглабонларини, нечун қайғурмай юрганларини била олмадим.

Сарвархон. Чин ўртоқлар кишини қайғуларини кўтариб, дардларини эмламак учун керакдирлар. Неча йилдан бери ўртоқлик қилиб турибмиз. Юрагингдаги дардни тилиннга олиб, менга билдирганинг йўқ. Бўйла, ўртоқликми бўлар?!

Нуриддин. Юрагимдаги дардларни тилимга ҳам чиқармоқчи бўласан, сенинг ўртоқлигинг шуми энди?

Сарвархон. Дард билинмаганда, давоси топилмас, сен дардингни айтмагач, мендан нима кутарсен?

Нуриддин. Маним дардим учун эм керак бўл-сайди, кўпдан бери сенга айтардим. Лекин маним дардим даво истамас.

Сарвархон. Нечук?!

Нуриддин. Чунким давоси йўқдир.

Аҳмадхон. Ога, сенинг дардингни нима эдиги онглашулмишдур.

Нуриддин. Ула билар!..

Сарвархон. Уртоқ, сен бирисини севгансен. Юрагингда севги олови бор.

Нуриддин. Севмак гуноҳми? Бугун бир кишини севмаган бир юрак борми? Юрак севгисиз, балиқ сувсиз яшарми?

Сарвархон. Тўғридир, лекин севгини бўйла яшинтириб турмоқ нечун?

Нуриддин. Севги юракнинг хазинасидур, хазинани яширин сақламоқ тейишдур.

Аҳмадхон. Қимни севганингизни ҳам онгладимки, биздан яшуришингиз ўрунсиздур.

Сарвархон. Сен Қаримбахшоннинг қизини севгансан, ўртоқ.

Нуриддин (*буюк изтироб билан*). Утинаман, кишини юраги билан ўйнамағайсиз!

Сарвархон. Нуриддин! Шу кунгача биринда ишлаб келдик. Сени энг суюкли қариндошимдан кўпроқ севдим. Бир-биримиздан яширин нарсамиз йўқ эди. Бирор дардга учраганда, келиб айтар эдик. Кенгашиб, бирлашиб, шунинг чорасини ахтарар эдик. Сенга нима бўлди? Зулайхони севган экансан, унинг учун йиғлаб, қайғуриб турар экансан, нечун менга айтмайсан?

Нуриддин. Сарвархон, кечирасен, ўртоғим! Виждонимга онт ичаманким, дунёда сендан азизроқ ўртоғим йўқдир. Сенга ҳар дардимни айтиб, чорасини сўрамоқни ўзим учун қарз деб биламан.

Сарвархон. Юрагингдаги севгини нечун билдириб, чорасини сўрамадинг?

Нуриддин (*мунгли*). Уртоғим! Юрагимдаги севги дард эмас, даводур.

Аҳмадхон. Ошиқ бўлган кимса маъшуқага эришмакни истамасму?! Шунинг учун бир оз тиришмасму? Сен Зулайхони севгансен, нечун уни истамайсан? Отасига нега билдирмайсан?

Нуриддин. Сизлар ҳар бир сўзингиз билан ишқнинг ҳақиқатини билмаганингизни эълон қилиб турасиз. Дунёда ишқ билан ҳавасни яхшигина онгламоқ керак.

Бир-бирига ўхшаган бу икки ҳолни айирмоқ тейиш. Маъшуқа истамоқ, у билан бир ерда ётиб қолмоқ — ишқ эмас, ҳавасдур. Ишқнинг бу ҳоли ёлғиз инсонларда эмас, ҳайвонларда ҳам топиладур. Ишқнинг ишқдан бошқа тилаги йўқдир. Чин ошиқлар маъшуқаларининг ўзи билан эмас, хаёли билан яшайлар.

Сарвархон бу сўзларни файласуфона тинглаб, тушуна бошлар.

Аҳмадхон. Сен Оврүпода ўқидинг. Бугун ҳар нарсани фан ва фалсафий кўз билан қараб турган оврүполилар ҳам ишққа сен каби маъно бермайлар. Оврүпода ҳам бир киши бир кишини севдими, унинг энг биринчи тилаги ўз ишқини маъшуқага билдириб, ундан марҳамат истайдир.

Нуриддин. Оврүпони қўябер, Оврүпода ҳайвонликдан бошқа нарса йўқдир. Оврүполиларда руҳ йўқдир. Унлар руҳоний лаззатдан бир нарса онглаёлмайлар. Чин севиш ва ҳақиқий ишқнинг туб ери Шарқдур. Мажнунлар, Фарҳодлар каби ишқ пайғамбарлари Шарқда етишдилар. Бугун Оврүпонда ишқ отини олган ҳоллар ҳайвонлиқ ҳавасларидан бошқа бир нарса эмасдур. Оврүпода ишқ деб тикилган у ҳайвонлар ҳаваси кишининг камолига сабаб бўлмас. Кимсанинг руҳини юксалтирмас. Оврүпо бўйла эмишдир, деб, мен ҳам ўзимни ҳайвонлиқ чуқурларига ота олмам.

Сарвархон. Ўртоғим, сўзларинг тўғридур. Лекин ошиқ бўлган киши маъшуқага эришмак истар. Буни билмаган йўқдир. Сен нега бундан тониб турасан.

Нуриддин. Янглишасан, ўртоғим, чин ошиқ ўзининг саодатини эмас, маъшуқанинг камолини истар. Маъшуқанинг камолига хизмат этмак учун ўзи комил бўлурға тиришур. Ҳар ишдан бурун маъшуқини ўз ёнига олмоқ истаганлар, маъшуқлариндан бурун ўзларининг саодатларини тилаганлар эрурлар. Маъшуқини қўйиб, ўз саодатини тушунганларга эса ошиқ демак янглишдур.

Аҳмадхон. Нечун дардингни бизга билдирмайсан?

Нуриддин (*кулимсиб*). Дардим йўқ!

Аҳмадхон. Бир кишини севасан-ку!

Нуриддин. Севиш дард эмас, даводур.

Аҳмадхон. Нечун шуни бизга билдирмайсан?

Нуриддин. Севги юракнинг энг муқаддас бир хазинасидир. Уни яширмоқ тейиш.

Сарвархон. Ўртоғим, дунёнинг энг қўрқинч олови севгидур. Уни ёпмоқ учун устига на қўйсанг ёнар, унинг алангасини юксалтирур. Сен юрагингдаги севгини

яширғоли шунча тиришдинг, лекин бугун сенинг севгинги-
ни ёлғиз биз эмас, ёвларинг ҳам билиб олмишлар.

Эшикда Фулом Ҳайдар кўринур.

Фулом Ҳайдар. Кирсак бўларми? *(Уйдагилар ир-
ғиб турарлар.)*

Нуриддин. Буюрингиз, хон соҳиб! *(Фулом Ҳай-
дар кирар, кўришиб ўтирарлар.)* Хўш келдингиз, хон со-
ҳиб!

Фулом Ҳайдар. Хўш кўрдик, хон соҳиб. Кечира-
сиз, қардошим, суҳбатингизни тўхтатдим. Чоғсизми кел-
дик!

Нуриддин. У... тангри сақлагай, хон. Сизнинг бу
келишингиз бизнинг суҳбатимизга бошқа бир файз бе-
рар.

Сарвархон. Кўпдан бери суҳбатингизга муҳтож
эдик.

Фулом Ҳайдар. Қуллуқ, хон соҳиб! Зарур бир
ишим чиқмағонга бошингизни оғритиб келмакни муно-
сиб кўрмадигим учун ҳар кун кела олмайман.

Нуриддин. Буюрингиз, хон соҳиб. Хизматингизга
ҳозирмиз.

Фулом Ҳайдар. Қуллуқ, хон соҳиб! Хизматим
йўқ, бир оз сизнинг тўғрингизда кўрқувли бир хабар
эшитдим; шуни билдиргани келдим.

Сарвар билан Аҳмад бир-бирига қарарлар.

Нуриддин. Қандай хабар?

Фулом Ҳайдар. Хон соҳиб, мен сизни кўпдан-
кўп севаман, ёзган китоб ва мақолаларингизни сева-се-
ва ўқиб, кўп озиғланаман. Юртимиз учун энг керакли
ва асру ва осуғли эркаклигизга ишонғаймен.

Нуриддин. Қуллуқ, хон соҳиб!

Фулом Ҳайдар. Шу кунларда ўзларини ёш ва
юртга атагон бир-икки виждонсиз киши томонидан сиз-
га бир зарар етқузилса керак.

Аҳмадхон. Ким экан улар?..

Фулом Ҳайдар. Кечирасиз, хон соҳиб. Унлар-
нинг отларини айта олмаймен, ёлғуз шуни хабар бера
оламанким, орадаги душманликка сабаб ишқ масаласи-
дир.

Нуриддин *(кулимсиб)*. Қандай зарар етказар
эканлар?

Фулом Ҳайдар. Хон соҳиб! Сизга бўйла бир
ёмон хабар кетирганим учун ўзимни бахтсиз санайман!

Нуриддин. Йўқ, зарари йўқдир, орқадош, билганингизни айтсангиз, ҳаққимизга буюк бир яхшилик қилгон бўлурсиз.

Фулом Ҳайдар. Унларнинг туб тушунчалари сизни йўқ қилмоқдир, лекин усталлик ва шайтонлик билан бу тилакларига эришмакчи бўлалар.

Нуриддин. На каби?!

Фулом Ҳайдар. Буларким, ҳукуматга бир ёмон хабар бериб, сизни тутгирсинлар.

Нуриддин. Қандай хабар?!

Фулом Ҳайдар. Яқинда Пешовур шаҳрида бир инглизни ўлдирган эдилар.

Сарвархон. Пўлис бошлиғини...

Фулом Ҳайдар. Ҳа, ёвларингиз Пешовурда бўлган шу ишни сиздан қилиб кўрсатмоқчи.

Аҳмадхон. Ой, жоним! Бизим ҳукумат кишиларида онг деган нарса йўқми? Биз Деҳлида ўтирибмиз, Пешовурдаги бир ишдан нима хабаримиз бўлар?!

Сарвархон (*Аҳмадхонга*). Қардошим, ҳукумат кишиларимиз инглиз эмасларми? Қай бир инглизнинг энг биринчи тилаги қайси йўл билан бўлса бўлсин, бир мусулмонни қўлга тушириб бўлмоқдир.

Шу чоқда ташқарида гурултов бўлар, эшикдан инглиз юзбошиси Вильям билан тўрт ҳинд пўлис босиб кирарлар.

Вильям (*тўппончасини кўрсатиб*). Барчангиз берилингиз! Озгина тебранган кишининг ўлимига, ҳукм бордир! (*Пўлисларга*.) Тутингиз бунларни!

Пўлислардан иккиси уйлардаги кишиларни бир ерга тўплаб сақларлар.

Нуриддин. Тинч ўтирган кишиларнинг уйларига кимнинг буйруғи билан босиб кирасиз?!

Юзбоши. Ҳукуматнинг буйруғи билан!

Нуриддин. Қоғозингиз борми?

Юзбоши (*тўппончани тўғрилаб*). Қоғоз истамас, мени танитгуси нарса мана шудир! (*Бўш турган икки пўлисга*.) Кўтаринг буни қоғози билан битикларини.

Пўлислар битик ва қоғозларни тўплаб кўтарурлар.

Сарвархон. Бизнинг ёзуғимиз нима экан?!

Юзбоши. Чиқарма товушингни, сўроқ чоғинда онгларсен.

Нуриддин (*Фулом Ҳайдархонни кўрсатиб*). Бу

киши меним қўноғимдир, буни қўяберингиз, ўз ишига борсин.

Юз боши. Гапирма, дейман! (*Пўлисларга.*) Ҳайданг, олға... марш!

Пўлислар битик ва қоғозларни кўтарган ҳолда тутқунларни олға суриб чиқарлар.

Юз боши. Ҳой, хон мусулмонлар! Инглиз каби буюк бир давлатнинг қўли остиндан чиқмоқ учун тиришма! О... инглиз миллати бу тўппончаларни сизнинг кўрақларингизни тешмак учун ясагандир.

Чиқиб кетар»

Парда тушар.

ТҲРТИНЧИ ПАРДА

Зиндон. Бир ёнда, ер устунда похол ёйилган, бир кат ёнинда бир синиқ қумғон қўйилган, Нуриддинхон похоллар узра ётгон. Туш кўрадир.

Нуриддин. Зулайхо!.. Кел, малагим, кел! Чечегим, кел, оҳ... ёй туси каби гуллар орасинда турасен. Тангри қушидек малаклар билан учушасен. Сен умид чечагисен... Узоқларда юрасен. Сен ошиқ бахтисен, бизга ёношмайсен. (*Турар. Талвасада.*) Кел, гўзалим... Кел, севгилим... Кел, жоним... кел, армоним... Оҳ, кетди... Жоним кетди... Тинчлигим узоқлашди... кетди... (*Тинар, яна талвасада.*) Кел, Зулайхо, кел!.. Тангри чироғи, кел... Кўнгил боғи, кел... Жон булбули, кел... Армон юлдузи, кел... (*Кулимсиб.*) Оҳ, кел... (*Зулайхонинг хаёли келиб Нуриддиннинг бошида турар. Нуриддин бир оз тингандан кейин, яна талвасага тушар. Қўлларин Зулайхо сари узатар.*) Кел... севги учмоғи... кел!.. (*Хаёл секин-секин кета бошлар.*) Кетма...учмоқ булбули... кетма!.. Оҳ... кетди. Умидим каби учди... армонимдек қочди... Кет, гўзалим, кет, сен малаксен, тубанларда юрма, сен қуёшсен, бизга ёруғинг етарлиқдир... Уч, уч, гўзаллар ҳокими, гўзаллик тангриси! Уч, юксал!.. Сен қуёшсен... Қанча юксалсанг, ерни шунча ёритгон бўлурсен...

Зиндон эшиги ювошгина очилур. Шерхон секингина кириб, оёқ учи билан Нуриддинга ёношур.

Нуриддин (*тушда*). Зулайхо, кетдингми?..

Шерхон. Яхши бир паллада келибман, ётиб қолмиш...

Нуриддин. Зулайхо...

Шерхон. Ухў, тушинда Зулайхони кўрадур, бунга уйғонмоқ йўқ эмди.

Нуриддин. Мени йиғлатма, малагим!..

Шерхон (*улусга ёношуб*). Сенга ола қараган бирини кўрсатиб, «Мана шу киши инглизларни севмайди», дедингми, иш битди, унинг онасини кўрсатмай қўймайлар. Тубсиз бир сўз билан буни қабатдим. Бу бояқиш икки ойдир, шунда ётадур... Бизнинг Раҳматуллохон эса ҳалигача Зулайхони ололмаган. Ўтган кун мени чақириб...

Нуриддин (*қаттиқ талваса билан қўлларини узатиб*). Зулайхо, Зулайхо... о, кел... кўз бабагим, кел... Жон чечагим, кел!

Шерхон сесканиб, қочмоқчи бўлар, уйғонмаганин кўргач, обдириб кўзларини Нуриддинга тикиб турар.

Нуриддин (*қўлларини узатган ҳолда*). Келдингми? (*Зулайхонинг хаёли кўриниб, оғир бир юриш билан Нуриддинга ёношур*.) Тўхта... Учмоқ чечаги, тўхта... Менга ёношма, юрагимнинг алангаси сенга тегмасин! (*Хаёл йўқолур*.) Кетдингми?.. Мени тирик қўйиб кетма... Жоним!.. (*Тинар*.)

Шерхон. Раҳматуллохон ўтган кун мени чақириб, «Қиз менга кўнмайдир, бирор йўлини топ», деди. «Отасини қаматай», дедим, кўнмади. «Отасини қаматмоқ унумсиздир. Нуриддин тирик экан, у қиз менга тегмас. Ишқилиб, Нуриддинни йўқот», деб, менга тағин беш минг рупия берди.

Нуриддин. Хулжарим, кел... Нега келмайсен?

Шерхон (*обдириб қарагандан кейин*). «Шаҳар бошлиғига бир оз оқча берсанг, ёзуғини бўйнига қўйиб, осиб юбортай», дедим. Раҳматулло кўнмади... Нуриддинни оссалар, Зулайхо мендан билар, сўнгра менга сира кўнмас. «Ишқилиб, Нуриддинни зиндонда огуламоқ керак», деди. «Бу иш қулай эмас», дедим. Яна беш минг рупия берди. Нишламоқ керак? Ун минг рупия оз эмас! (*Киссасиндан кичкина бир шишани чиқариб*.) Ун минг рупия учун шу кишини учмоқга юбориш қулай эмасми?.. (*Хурка-хурка қумғон сари борар*.)

Нуриддин. Мени ўлдирасенми, золим?!

Шерхон хуркар, шиша ичиндагини қумғонга бирдан бўшатиб, орқага босар. Шу чоқда зиндончи кнрар.

Зиндончи. Ишингиз битдими?

Шерхон. Кечирасиз, ўртоғим. Бояқиш йигит ётгон экан. Уйғотурга кўнгил истамади, ўзи уйғонгай, деб турдим, уйғонмади, энди кетиб, эрта билан келарман.

Зиндончи. Кўп яхши. (Шерхон чиқиб кетар. Шерхоннинг кетидан ёмон-ёмон қарагандан кейин.) Шул кишининг яхши бир тилаги бўлмаса керак. Нуриддинга сўзим бор, деб келди, гапирмасдан кетди.

Нуриддин. Мендан нима истайсен!

Зиндончи (сесканиб). Ким, менми?

Нуриддин. Оҳ, золим!

Зиндончи. Қимни дейсиз?

Нуриддин. Малак...

Зиндончи (обдириб). Нуриддинхон, Нуриддинхон!..

Нуриддин. Чезак...

Зиндончи. Нуриддин, ҳой, Нуриддин!

Нуриддин (отилиб кўзларини очар). Кимсен?!

Зиндончи. Мен, зиндончи.

Нуриддин. Оҳ!..

Зиндончи. Оқшом нонини емасдан ётибсен. Нон келтирайми?

Нуриддин. Керакмасдир.

Зиндончи. Нуриддинхон, кўп қайғурмангиз. Қутулишингиз чоғи етишмакдадир.

Нуриддин. Кетингиз бу ердан!

Зиндончи. Бирор нарса истамайсизми?!

Нуриддин. Сизнинг кетишингизни истаймен.

Зиндончи. Яхши, мен кетайин. (Чиқар.)

Нуриддин (ўтириб). Тангрининг қизиқ ишларига боқ: Меним торгина миямда ер юзининг қайғусини сиғдирган экан, ўзимни ер юзинда сиғдира олмайду... Ишми бу? Юртимнинг тўрт юз миллион улуси неча минг инглиз маймунларининг таёқлари остинда эзилиб турадур, юз миңларча қон-қардошларим очликдан ўлиб туралар. Қоронғу зиндонларда оғир кишайлар остинда жон берганларнинг сони йўқ. Буларнинг қутулиш йўлларини ахтарасиз, деб ёзуғсиз кишиларни, тинч кимсаларни ҳам қириб туралар. Яна ўзларини инсон, маданиятли, одил атаб юрарлар. Уятсизлар, виждонсизлар, (қизиб) ёвузлар! Бугун маймун сирасинда қўйдиғингиз Ҳиндистон болалари қиёматга довур бўйла қолмаслар. Бунларнинг даҳи кўзи бор, очилур. Виждони бор, уйғонур. Қони бор, қайнар. Тўрт юз миллион инсон боласининг бўйла эзилиб қолишига тангри кўнмас, табиат рози бўлмас, адолат қараб турмас. Бир кун буларнинг бар-

часи сизнинг ўлимингиз учун ўзининг сўнг кескин буй-
ругини чиқарар. Мана шу паллада мазлум чиқишининг
қандай ёмон эканини ўз кўзларингиз билан кўриб, ишо-
нурсиз. Ўз ҳаққини истаганларни қоронғи зиндонлар би-
лан ҳурқитмоқ, қора ўлимлар билан қўрқитмоқ истай-
сиз. Йўқ, йўқ, ҳақни ҳақ деб таниган кишилар учун
ўлимдан қўрқмоқ, зиндондан ҳурқитмақ йўқдир. Бизнинг
томуғдан қоронғироқ ўринларда қамасангиз ҳам ҳинд-
нинг қутулиш юлдузи кўзларимиздан йўқолмас. (*Қум-
ғонни олиб сув ичмакчи бўлур, бирдан эсига бир нарса
келган каби ййлаб қолгондин кейин, узоқларга қараб
сўйлар.*) Оҳ, Зулайхо, умид ҳулқари!.. Сенинг хаёлинг
билан яшамоқ учун мана шундайин кечага ўхшаш қоп-
қора зиндонлар керакдир. Аҳмоқ инглизлар мени қўр-
қитгали бу ерга қамабдурлар. Боқ, бу ерда сенинг хаё-
лингдан бошқа нарса топилмайди. Шунинг учун бу ер
зиндон эмас, умид боғидир. Оҳ, Зулайхо, армон юлду-
зи, сени тушуниб турмоқ учун мана шундайин ер ости
қамоқлари тейишдир. Тентак инглизлар мени йўлдан
қайтарғали бу ўринга тиқмишлар. Сенинг қайғуларинг
ила дардларимга бу ердан ўнғайроқ ўрин йўқдур. Шу-
нинг учун бу ер қамоқ эмас, тинчлик учмоғидур. (*Сув
ичмак учун қумғонни оғзига яқинлатғоч, Зулайхонинг
хаёли узоқдин кўринур.*) Кел, севгилим, кел! Бу ерда
сендан бошқа кимса йўқ. Бу ерда сендан бошқани ис-
тамайман. Кел. (*Хаёл яқинлашмоқ истар.*) Йўқ, келма.
Бу ерга кирма, бу ер инглиз қамоғидур. Сенинг учун
ярашмайди. Сенинг юртинг бўлгани учун Ҳиндистон
ўлкасининг кирли инглизлардан артмоқ истаган мен,
ўзингни инглиз зиндонида кўрмак истамам. (*Хаёл ке-
тар.*) Кет, малагим, кет. Севги бутоқлари бўлган оёғла-
рингни ўпган Ҳиндистон ерини томуғ тилакларига ўхша-
ган инглиз оёқлари остинда кўрмак меним учун уятдир.
Бунга кўнмам, у кирли оёқларни бу ердан чиқарган-
ча тиришарман.

Зиндон эшиги очилур, Сарвар билан зиндончи кирарлар.

Сарвархон (*кирар-кирмас Нуриддинни қўлинда
қумғонни кўриб, телбалик билан*). Сақла қўлингни, Ну-
риддин!

Нуриддин обдириб Сарварга қарар.

Нуриддин. Оҳ, ўртоғим, сени қаерга қамадилар?
Сарвархон (*югуриб келиб, қумғонни Нуриддин-*

дан олиб, ерга қўяр). Шу қумғондан сув ичдингми, йўқми?

Нуриддин (обдираб, бир йўсинда). Йўқ, ичганим йўқ.

Сарвархон. Уф-ф. Алҳамдулилло.

Нуриддин. Нечун сўрадинг?!

Сарвархон. Шу кун Шерхонни сенга ичирмак учун оғу олиб келганини онглаган эдим. Бундан бир соат бурун ёнингдан чиқиб кетганини бу киши сўйлади.

Нуриддин. Сени қачон чиқардилар?

Сарвархон. Мени бир ой қамоқдан кейин қўяберган эдилар, мен сени қутқармоқ учун келдим.

Нуриддин. Меними?!

Сарвархон. Тингла, Ҳиндистон яширин қўмитасининг Деҳли ўрта шўбаси сени қутқарурга қарор берди. Сенинг каби юксак тушунчали бир юрт шоирини ёвузларнинг зиндонларинда ётишинг қўмитамиз учун уятдир. Қўмита сени бу қоронғуликдан чиқарғали бор кучи билан тиришди. (Зиндончини кўрсатиб.) Мана шу кишининг қўнглини топиб, сени қочирурга кўндирди. Бу киши сени шу чоқда қочирғусидир. Ҳайда, ўртоғим, ерингдан қўп!

Нуриддин. Ҳозирми?!

Сарвар. Ҳозир.

Нуриддин. Гулом Ҳайдархонни неттилар?

Сарвар. Ул киши етти кун ётиб чиқди.

Зиндончи. Хон соҳиб, вақт ўтмай турингиз.

Нуриддин (кетдан тушиб). Бу ердан қочуб, қа-ерга борурмен?

Сарвар. Тўғри Каримбахшхоннинг боғига борурмиз. Шунда сенинг учун яширин бир уй тайёрланди.

Нуриддин (улуғга қараб севинч билан).

Қайғурмангиз зулм остинда эзилганлар,
Қоп-қоронғу кечанинг-да тонги бордур.

Чиқиб кетарлар.

Парда тушар.

БЕШИНЧИ ПАРДА

Кечқурун. Каримбахшхоннинг ўйи, эшиги сўл ёқда, бири соғда. Ижкиси қаршисида боғчага очилган уч теразаси бор. Уй электрик лампалар билан безанган. Уртада узун бир маса, теграсида ўн

икки ўрундуқ тизилган. Соғ ёқдаги терезанинг ёнинда бир ўрундуқда Нуриддинхон ўтирган. Ботиб турган қуёшни томоша қилар.

Нуриддин (*ботиб турган қуёшга*). Бояқиш қуёш! Қутинг ўчмиш, қип-қизил олов чечаги бўлган юзинг куз япроқларидек сарғайиб қолмиш. Ниннидайин умид тонгларида кула-кула чиққандан кейин умидсизлик қоронғуси остинда сарғайиб ботишингни билмам, нечанчи дафъаси бўлди. Ер юзининг энг қоронғу пучмоқларинда инсонлар томонидан ишланган энг яширин қонли ўйинларнинг барчасини очиб кўра олғонсен, бир муаррих бўлса эдинг, буларнинг ҳаммасини ортуқ ёзғич билан ёзар эдинг!.. Халқнинг ҳақсизликдан устунлиги мангулик бир иш бўлса эди, сенинг ер юзиндаги ҳукуматинг оролиқсиз ва туганмас бўлар эди. Қолбуки, ўн икки соатдан кейин ўз тахтингни қоронғуликнинг оёқлари остига ташлаб қоча турибсен. Ер юзининг ҳукуматини миллион-миллион йилдан бери қоронғулик билан улошиб олмоққа кўниб туришинг ҳақнинг-да, ҳақсизликнинг-да мангулик устунликларига ишонғонлар учун қаттиқ бир таёқдир. Лекин ким онгләр?! (*Зулайхо бир ёндан кўрина, секин-секин келиб, Нуриддиннинг боши узра унинг ҳолига маҳв бўлиб турар.*) Чиқасен, курашасен, энгиласен, қочасен, бир оздан кейин янгидан бош кўтариб ер юзини ёритасен, зулмга қарши курашганлар сендан сабоқ олсинлар. Қуёш бўйла чиқишлар, энгиб-енгилишлар билан очунда бир нарсанинг мангулик бўлмагонин кўрсатиб турар экан, шунини билиб қўйким, меним юрагимдаги олов, Зулайхонинг севгиси мангуликдир! Сенинг бўйла чиқиб-ботишинг унинг мангулик бўлғонин буза олмас. Негаким, сен ўзинг Зулайхо чиқғон ўринга етиша олмағонсен!.. Оҳ, Зулайхо, на гўзалсен!

Зулайхо (*ошиқ товуш билан*). Нуриддинхон!

Нуриддин (*сесканиб турар*).. Оҳ, сизми, буюрингиз. (*Ўтирурлар.*)

Зулайхо.. Бу ерда ёлғизгина нималар тушуниб турасиз?!

Нуриддин. Ҳеч!..

Зулайхо. Қуёш биланми гапириша эдингиз?

Нуриддин (*буюк бир юрак изтиробини билан*). Сизни кўрмагач, ундан бошқа ким билан гаплашай?!

Зулайхо. Шоирлик...

Нуриддин. Ишқнинг энг яқин йўлдоши.

Зулайхо. Юрак ёнғинининг алангаси, десак ҳам бўлади.

Нуриддин. Шеърнинг нима эканлигини кўп яхши биласиз.

Зулайхо. Ишқни билганим каби...

Бир-бирининг кўзларига ошиқона қарарлар.

Нуриддин. Оҳ, Зулайхо!..

Зулайхо. Оҳ, Нуриддин!..

Нуриддин. Буюр!..

Зулайхо. Кўкка боқ, қандай тиниқ!

Нуриддин. Менинг севишим каби.

Зулайхо. Кел, ернинг шу бўғаниқ ҳавосиндан ўзимизни қутқарайлик. Иккимиз қўлни қўлга бериб учайлик-учайлик. Қуёш эришмаган ерларгача юксалайлик!..

Нуриддин. Оҳ, саодат!..

Зулайхо. Яратилмаган бир нарса!..

Нуриддин. Сен билан уча билмак учун хаёл бўлса тейиш. Зулайхо, сен жонлар дунёсининг ер узра бир қўнғон кўгарчинисен. Сен билан юксала олғали жон бўларга керак. Йўқ, Зулайхо, сен билан юксалурга меним кучим етмас. Сен қол, ер юзинда турайлик. Сенинг учун гўзал Ҳиндистонимизни тозартайин. Малъун инглизларнинг қонли оёқларини бу учмоқ боқчасиндан чиқарайлик. Малак турган ерда шайтон юра олмоғондек, сен юрган ерда инглиз туролмасин.

Зулайхо. Оҳ, инглизларни Ҳиндистондан чиқармоқ на гўзал бир сўз! Бироқ, гўзаллигича қийинлиги ҳам бор. Икки-уч кишининг қўлидан келмас бу иш.

Нуриддин. Икки-уч кишими? Бугун Ҳиндистонда инглизга қарши икки-уч миллион киши бор. Тўғриси айтганда, бутун Ҳиндистон улуси инглизларни қувмоқ истайлар.

Зулайхо. Хаёл...

Нуриддин. Ҳақиқатнинг уруғидир!

Зулайхо. Бутун ҳинд улуси чин бир имон билан инглизларни қувмоқ истаса эдилар, инглизлар бу кунгача қувилган бўлар эдилар. Негаким очунда имондан ёритғучироқ бир нарса йўқдир.

Нуриддин. Зулайхо, ишонмайсан, қўмитамизнинг мана шу кеча бўлғуси йиғини сени ишондура.

Зулайхо. Бу кечаги йиғинимиз муҳимми?

Нуриддин. Муҳим деярлар.

Сарвархон кирар.

Сарвархон. Кирсак бўлурми?

Нуриддин, Зулайхо (*Ўринларидан туриб*). Буюрсинлар. Хуш келдингиз. (*Кўришарлар.*) Ўтирингиз. (*Ўтирурлар.*)

Сарвархон. Қалайсиз, эсонларми?

Зулайхо. Яхшибиз.

Нуриддин. Нелар бор?

Сарвархон. Тинчлик.

Нуриддин. Янги бир нарса эшитмадингми?

Сарвархон. Ҳукуматнинг турмасиндан қочғонинг учун сенинг ўлимингни буюрмишлар.

Нуриддин. Ўзларининг-да ўлим чоғлари етишган!

Сарвархон. Қўмита аъзолари келмайларми?

Нуриддин. Мана биз уч киши бўлдик, қолғонларда келгусидир. (*Эшикка қараб.*) Мана, келдилар.

Қўмита раиси салом бериб келар. Кўришиб, барчалари маса теграсинда ўтирурлар.

Раис. Ҳукуматимизнинг тебранишлари ёмон.

Нуриддин. Сўнг нафас тебранишлари шундай бўлади.

Раис. Сенга қарши буйруқлари...

Нуриддин. Уларга қарши буйруғим каби...

Яна бир аъзо салом бериб қирав ва маса ёнинда ўтирар.

Бир аъзо. Шу эрта осилган уч кишининг ҳоллари бутун халқнинг қонини қайнатди.

Нуриддин. Нима? Янами уч кишини осдилар?

Раис. Ҳа, уч кишини ҳинд яширин қўмитаси аъзоси деб осдилар.

Нуриддин. Қайси шўбанинг аъзосиндан эканлар?

Раис. Ким билади?!

Нуриддин. Хон, сўз ола билмишларми, йўқми?

Раис. Кўп қийин қийнамишлар, сихларни қизартиб кўзларига тикмишлар.

Зулайхо. Оҳ, ёвузлар!

Раис. Бироқ сўз ола билмамишлар, энг сўнг ўзларини чиқариб осмишлар.

Яна бир аъзо келиб ўтирар.

Аъзолардан бири. Кўпчилик келдилар, мажлисни очсак-да бўлар.

Раис. Бир оз кутамиз.

Каримбахшон келар, салом бериб ўтирар.

Каримбахш. Баримиз келдикми?

Р а н с. Келдик, эмди мажлисни очармиз. (*Ҳамма ҳозир бўлалар.*) Орқадощлар, бутун йўлдошларимиз келдилар, мажлисни очамен. (*Иигин ёзғувчиси бўлган Сарвархон ёза бошлар.*) Бу кунги ишимиз бутун ҳинд инқилоб кўмитасининг Деҳли ўрта шўбаси томониндан келган умумий буйруқни кўриб, тегишли чораларга киришмакдир, буйруқни ўқияйин:

«Бутун ҳинд инқилоб кўмитаси томониндан Деҳли ўрта шўбаси орқали бутун шўбаларга. Йўлдошлар! Бугунгача англизларни Ҳиндистондан чиқармоқ учун кўмитамиз томониндан очик-яширин йўллар билан кўрилган ишлар натижасиз қолди. Инглиз қонли тирноғи юрт ва улусимиз юрагинда очдиги яралар кенгайиб кетмоқда. Қизларимизнинг пардасизланиши, пардаларимизнинг йиртилиши, виждонларимизнинг эзилиши, қонларимизнинг тўкилиши етар эмди. Тўрт юз миллионли бир улуғ улуснинг тулки қилиқли ўн минг инглиз маъмурига қул бўлиб туриши мияларга сизмас бир ишдир. Бу қизиқ ишни кўрган тарихнинг даҳи бизнинг инсон бўлганимизга ишонғуси келмайдур. Кўмитамиз улуғ ҳинд улусининг манглайиндан букирли тамгани силиб ташларга қарор берди. (*Эшитгучилар бир-бирига севинч белгилари кўрсатарлар*). Кўмитамиз бир-икки бомба ташламоқ, икки-уч генерални ўлдирмоқ, Оврупонинг қайси бир ҳукуматига албермоқ каби кичкина ишларни улуғ ҳинд эрки учун етарли кўрмайдур. (*Эшитгучиларда севинч белгилари.*) Улуғ ҳинд улуси ўз юртини қутқармоқчи экан, барчаси бирдан тўлқин бир чиқиш қилсин. Еқсин, ёқилсин, йиқсин, йиқилсин, ўлдирсин ва ўлсин. Гўзал юртимиз инглизлар қўлинда қолар экан, тўрт юз миллион улусимизнинг жонсиз ва қонли гавдалари билан қолсин. (*Эшитгучиларда севинч.*) Кўмитамиз бутун Ҳиндистонда апрель ойининг 27-синда бир кўпчилик чиқиш ясамоққа қарор берди. Шу куннинг кечасинда Ҳиндистоннинг ҳар бир катта шаҳрининг икки-уч еринда бомбалар портлар. Бомба товуши чиққач, бутун инқилобчи қардошларимиз яроқларини олиб, кўчага чиқсинлар. Инглизлар ва инглизларга қуйруқ бўлган бошқаларни ўлдирар берсинлар. Эрк ё ўлим!

С а р в а р х о н (*сўз олиб*). Орқадощлар! Кўмитамизнинг бу гўзал қарорини виждон ёзғучи билан жон бетинда ёзармиз биз, инқилобчилар...

Шул чоқда ташқаридан бир тўппонча товуши чиқар. Аъзолар обдираб қоларлар. Яна бир оздан кейин бир тўппонча товуши чиқар.

Р а и с (*қўрқувсизча*). Орқадощлар, бизни босарлар, совуққонли бўлингиз. Тўппончаларингизни чиқарингиз, келганларга қарши турамиз. Уламиз-да, берилмаймиз, биз ўлсак, қўмитанинг ишлари очилмай қолар, биз қўлга тушсак, қўмитанинг асрорини биздан оларга тиришарлар.

Аъзолар тўппончаларини чиқариб, ўқларини кўрарлар. Раис қўмитанинг буйруғини йиртиб икки-уч кишига улашиб берар.

Р а и с. Ютунгиз бунларни.

Аъзолар олғонларини ютарлар. Яна бир тўппонча товуши яқиндан чиқар. **З а й н а б** телба бўлиб, қичқириб «Вой ўлдим», деб югуриб кирар. Аъзолар қўрқув кўрсатмай турарлар.

Р а и с. Нима бўлди?!

З а й н а б. Пўлислар босдилар, бунда келарлар.

Р а и с. Бу теразадан чиқиб қочингиз.

З а й н а б теразадан қочар.

Р а и с (*Зулайхога*). Зулайхо, о хоним, сизнинг-да қочишингизни ўтинарман.

З у л а й х о. Мен қўмита аъзосиданман.

Р а и с. Ҳозир бўлинг, орқадощлар!

Раҳматуллохон билан бир инглиз юзбошиси кирарлар, Нуриддиннинг бўшатган тўппончаси билан инглиз юзбошиси «воҳ» деб йиқилар. Раҳматуллохон қочар. Ташқаридан говға чиқар. Яна Шерхон билан икки пўлис кирарлар. Икки аъзонинг тўппончасидан Шерхон билан бир пўлис йиқиларлар. Бириси қочар. Ташқарида говға кўпаяр. Буюрувчи товуш чиқар.

Т о в у ш. Боғчадаги теразалардан юрингиз!

Н у р и д д и н. Оҳ, юртини сотқон олчоқ!

Р а и с. Телба бўлмангиз, орқадощлар! Икки киши бир эшикка қараб турсин!

Аъзолар икки кишидан бўлиниб, эшик ва тераза ёнларида тизилурлар. Уч пўлис ўзларини теразадан ичкарига ташлаб, тўппончаларини бўшатурлар. Каримбахш билан икки аъзо «воҳ» деб йиқилурлар. Яна уч пўлис теразадан ичкарига кириб, тўппончаларини бўшатурлар. Раис, аъзо йиқилур.

Р а и с (*йиқилар экан*). Орқадощлар! Сўнг сўзимни унутмангиз, ўзингизга берилмангиз. (*Йиқилур.*)

Яна тўрт пўлис ичкарига кириб, тўппончаларини бўшатурлар. Нуриддин «воҳ» деб йиқилур. Зулайхо «Оҳ, Нуриддин, мени олиб кет», деб ўзини Нуриддин узра ташлар. Сарвархон бир пўлисни урар. Ташқаридан учинчи пўлис бир юзбоши билан **Р а ҳ м а т у л л о х о н** босиб кирарлар.

Юзбоши. Битдингизми давлат хонлари!

Зулайхо. Йўқ, битмадик, яна биримиз бор. (Тўппончасини бўшатур. Уқ юзбошига тегмасдан ўтар.)

Юзбоши (пўлисларга). Тутингиз бунни! (Пўлислар тутмоқчи бўлурлар.)

Раҳматулло (Зулайхога ёпишиб, юзбошига). Йўқ, ўтинаман, бунга ишингиз бўлмағай, бу менинг севгилимдир.

Юзбоши (қизиб).. Нима? Қўмитачи хотинми сенинг севгилинг? (Тўппончасини бўшатиб.) Ол, буда сеники! (Раҳматуллохон «воҳ» деб йиқилур.)

Зулайхо. Юртини сотган олчоқ! Энг сўнг ўзингда кетдинг!

Пўлислар Зулайхони тутарлар.

Юзбоши. Чиқарингиз бунни, қолғон йўлдошларини топиб берар.

Пўлислар Зулайхони итариб чиқарарлар.

Зулайхо (чиқар экан). Менданми сўз олмоқчисиз? Йиртқучлар! (Чиқар экан, Нуриддиннинг жонсиз гавдасига қалин бир мунг билан қарар.) Оҳ, Нуриддин... (Ўзини Нуриддин устига ташламоқчи бўлар, пўлислар қўймаздан суриб чиқарурлар).

Парда тушар.

Сўнг.

ҲИНД ИХТИЛОЛЧИЛАРИ

БЕШ ПАРДАЛИ ФОЖИА

Кимсалар:

Раҳимбахш — ҳиндли, ўқигон бир йнгит.
Дилнавоз — ҳиндли бир қиз, Раҳимбахшнинг севгани.
Лолаҳардиёл — ҳиндли қаландар (дарвеш).
Оқунар — Лоҳур шаҳарининг пўлис бошлиғи (инглиз).
Мавлоно Нўъмэн — Ҳинд-Афғонистон чегарасидаги Бу-
нир қўрғонининг бошлиғи, бир мавлоно.
Ғулом Наби — Мавлоно Нўъмоннинг хизматчиси.
Марлинг — инглиз жосуси.
Абдусуббуҳ, Файзи Аҳмад, Бадринат, Дейна-
нат, Орном Сингх, Фазлиллоҳ, Маҳмудхон.
Редуни биби — ҳиндли хотун, Оқунарнинг хизматчиси.
Понтар, Порлинсон — инглиз мингбошилар.
Тиланчи хотун, экинчилар, ниқоблилар, иш-
чилар, пўлислар, бир юзбоши, қоровуллар.

БИРИНЧИ ПАРДА

Эрта билан, Лоҳур шаҳри ёқасида ям-яшил, кенг бир ўлан, гул буталари, аргувон оғочлари ҳар ён очилгон, Раҳимбахшхон кўкламлар узра узониб ётгон. Оқ қисқа камзул, тўбани тор, усти кенг бир иштон кийган. Бошинда ҳинд фўтаси, оёғинда пайзор (ҳинд кавиши).

Бир ёнда Дилнавоз гул териб турадир. Гул буталари орасинда сайраб тургон бир булбулнинг ёниқ, қайноқ товуши саҳнадаги жимжитликни титиб юбормоқда. Уй-тушунча денгизда тўлиб қолган Раҳимбахш булбулнинг тингани билан ойилгон бўлур. Бошин кўтарур, руҳи юксалган сари кўз тикар, шу дардлашгани сайраб:

Мунгли булбул, мунгдош бўлдик, кел, сайра,
Бир қап-қизик гулга мен ҳам тутилдим.
Тинмағур қуш, қайғудошлик қилайлик,

Мен-да сендек юрагимдан урилдим,
Сен тебраниб ўтар-да,
Мен йиқилиб инграйин.
Сен ўтли ун чекар-да,
Мен қонли ёш тўкайин.

Булбул бир оз сайраб тинар, Дилнавоз қўлиндаги
гулга қалин бир бойғунлик билан қараб, шул қўшиқни
ўқир:

Сўйла, гулим, яширмагил надирса дардинг,
Яраланмиш юрак, нечун қизардинг?
Кимлар сени бу қоп-қора ерга юборди?
Бу дунёда йўқ экан-да нелар қиларинг?
Нега сени чулғаб олди бунча тиконлар?
Нечун чиқди юрагингдан юзга бу қонлар?!
Сен билан мен яраланиб ётибмиз,
Бу чаманда шодлик берган кимлар эканлар?!

Булбул бир оз сайраб тинар.

Раҳимбахш. Малаклар боғининг чечаги, чечак-
лар дунёсининг қуши, кел, оёғингга тўкилган шунча қон-
ли юракни қўйиб, гулми терасан? Юртингда кесилиб
турган шунча ёзуқсиз бошни унутиб, чечаклар биланми
дардлашасан?

Дилнавоз. Нетайин? Шуларни-да инглизлар учун-
ми қўяйин. Бутун дунёни олиб тўймаган инглизлар шун-
ларни-да олсунларми? Чечак билан дардлашганимни сў-
райсан, демак юрагимда дард борлигин биласан, юра-
гимдаги дард юртимда ёзуқсиз кесилган бошларнинг
дарди эмас-а, надир? Нега маломат қиласан?

Раҳимбахш (*ўйлар*). Нозли малак қонли юрак-
лардин гапирмайин, кесилган бошлардин сўз очди. Де-
мак, биринчисина аҳамият берилмайдир. (*Сўйлар.*) Йўқ...
Қуйма... Уиларни инглизлар олмасун, ҳинднинг гулини
эмас, бир тиканини ҳам инглиз учун қўйма, бу ернинг
гулини-да, булбулини-да илонини-да, тиканини-да улар-
га берма, шу тиканлар билан уларнинг бағриларини теш,
илонларига кўнгилларини чақтир, булбулларнинг нозли
чўқуғучлари билан кўзларини чиқар.

Инглизларга «дунёни олиб тўймагон», дединг, тўғри.
Ҳайвонлар орасинда тўйганин билмагани учун ем ёнин-
да ёрилиб ўлгани кўп бўлур, буни ҳам унутма.

Сўзни кўп узатдим, ҳайда кел, чечакдан яратилган
малак. (*Ерни кўрсатиб.*) Шу ерда шундай узан, бошинг-

ни кўрагимга қўй, юрагимнинг ўртана-ўртана сўйлаган севги қўшиқларини тингла. (*Дилнавоз қўлиндаги гулни юрагига ёқинлаштириб, Раҳимбахш сари юрар.*) Кел, шунга ўтир... Маним-да кўнглим бир дақиқалик саодат чоғи кечирсин.

Дилнавоз (*келиб ўтирғоч*). Раҳимбахш!

Раҳимбахш. Сўйла, малагим.

Дилнавоз. Севасанми мени?..

Раҳимбахш. Ишонмайсанми? Кел, юрагимни тингла, виждонимни сўйлат.

Дилнавоз. Тилингдан эшитмоқ истайин.

Раҳимбахш хон. Тил севги ўлкасинда тилмочлик этолмас. Кўп кишилар ўз севгиларини тил билан бошқача кўрсатмоқ истайлар ҳамда кўрсата олалар. Бир кишининг сезгуларин тил орқали англамоқ истасанг алданурсан.

Дилнавоз. Мени Ҳиндистонни севганингча севармисан?

Раҳимбахш. Шунчами ушоқ тушунишлисен? Ҳиндистонни севганим сени севганим эмасми?

Дилнавоз (*юрак тебранишлари остинда*). Ҳинд улусин севганинг каби.

Раҳимбахш. Бола... шуни билиб қўй. Юртини севганлар унинг тош-тупроқларини эмас, гўзаллик, яхшиликларини севарлар; улус йўлинда жон берганлар унинг соқоли, чопони учун эмас, ортиқлиги, фазилати, тарихи учун ўлалар. Сен ҳам юрт, улусимнинг яхшилик, ортиқлик ҳам фазилатларининг бири, биринчиси сен эурсан. Уларни севганим сени севганимдир.

Дилнавоз. Демак, мени чиндан севасаң.

Раҳимбахш (*қайнаброқ*). Чиндан севаман, юракдан севаман, жондан севаман, виждондан севаман! Меним юрагимдаги севгуни кўрсатмак учун «севиш» сўзи оздир. Топинамен сенга...

Дилнавоз (*йиғлаёзиб*). Мен-да севаман сени... Мен-да топинаман сенга.

Бир-бирларининг руҳларини тинглаган каби жим турадилар. Бир оздан кейин булбул сайраб юборур. Иккала ўртоқ булбул товушининг титроқ кўтарилиши остинда бир дақиқалик роҳати ҳол кечиралар. Булбул тинар.

Дилнавоз. Раҳимбахш (*Раҳимбахш ҳорғин ҳолда турар*), иккимиз-да тупроқ дунёсиндан, тан ўлкасиндан ажрасак, дунёнинг ёлғуз қайгуларини эмас, шодликларини-да унутсак, ер узра бор қўрқувларнигина

эмас, умидларни ҳам ташласақ, қўлни қўлга берсак, шу ёниқ қушнинг титроқ товушина эргашсак, биз ҳам титраб-титраб юқориларга тўғри юксалсак, юксалсак-да, бу ерларда ҳам тинчлик кўрмагач, яна шул товуш каби чексиз бўшлиқлар аро йўқолиб кетсак... Бунлар бўлмас экан, дунёнинг бир четида мана шу гул билан булбулдек иккаламизгина ўтириб қолсак, кимсанинг бизга ҳеч иши бўлмаса...

Раҳимбахш (*ийглаёзуб*). Дилнавоз, гўзалсен! Эсизларким, ҳинд чечаги термоқ учун шу ерларгача келиб юргон инглиз йигитларининг кўзлари сенинг юзингда-да тушар.

Дилнавоз (*ҳайиқиб*). Тушса, нима бўлур?

Раҳимбахш. Нима бўлурми? Қуръон бетига ҳайвон оёғи тегмак нима эса, ҳинд қизининг юзига инглиз кўзи тушмак ҳам шудур.

Дилнавоз. Нима демак? Сен ҳинд қизини ўзини инглиз бошмоғиндан сақлай олмас, дебми биласан? Ҳинд қизининг кўзи шишаданмидурким, инглиз яратғувчилигининг шунча қонли изларини кўрмасин?! Ҳинд қизининг юраги тошданмидирким, оёқлари остинда қолиб эзилган эл виждонининг ярали лочинларча қичқирғонин сезмасун?! Бу кун бу ўлкада унларнинг юзларига қараб кулгучи бир қиз эмас, бир ит ҳам топилмас. Буни билиб қўй!

Раҳимбахш. Уни биламан, малак. Сиз инглиз юзига қарарсиз, демадим. Унлар сизга қарарлар. Дардим шу.

Дилнавоз. Биз биламиз, унларнинг бизга қарашлари кўзларимизни чиқармоқ учундир. Унларнинг бизга кулишлари бизни йиғлатмоқ учундир. Шунинг учун унларнинг қарашларига-да, кулишларига-да элданғувчи кимса орамизда йўқдир! Ишониб қол!

Раҳимбахш. Бунга ишонғонман, гулим.

Дилнавоз. Ишонғон эсанг битди.

Раҳимбахш. Йўқ, битмади. Тушунган кўнгулни қайғуси битмас.

Дилнавоз. Яна нима қолди?

Раҳимбахш. Меним дардим бошқа.

Дилнавоз. Сўйла.

Раҳимбахш. Унларнинг сизга қарамоқларини истамайман.

Дилнавоз. Ҳо-о... Англадим, шаҳар хотинлари каби мени ҳам қопга солдирмоқчимисен?

Раҳимбахш. Унча онгсиз эмасман. Бурга учун

кўрпани ўтга солмам. Ҳайвон тумшуғи тегмасин, деб чечакни оғилга тикмам. Хотунлар қамалсалар, тарбиясиз қоларлар. Тарбиясиз хотунлар улуснинг ўлими учун йўл очарлар. Тузук хотин кишилик боғчасининг гулидир. Гулни ҳайвондан сақламоқ тегиш. Бироқ, унинг учун гулни ерга кўммак эмас, ҳайвонни боғлаб қўярга керак. Сизни ҳам ҳайвон ҳавасли йигитлардан сақламоқ истаганлар ўзингизни чуритмак ўрнида уларни бир оз тарбия қилсунлар.

Дилнавоз. Инглизларни қандай тарбия қилурсан?

Раҳимбахш. Инглизнинг энг яхши тарбияси уни Ҳиндустондан қувмоқдир.

Дилнавоз. Қулайми бу?

Раҳимбахш. Ишнинг қулайини ахтармоқ ялқовликдир. Қулай ишдан буюк унум чиқмас. Буюк, унумли ишлар қулай-да бўлмас. Инглизни Ҳиндустондан қувмоқ ер юзини ўз қора қонлари остига олгон бир олбостини йўқ этмоқдир. Қулай бўлмас, нима бўлса ҳам, бир ёвни юртдан ҳайдамоқ бир юртни ёв қўлида кўрмакдан қийин эмасдир.

Дилнавоз (*севинч ҳам қайғу орасинда*). Инглизни Ҳиндустондан қувмоқ...

Раҳимбахш. Эзгу ишларнинг биринчисидур.

Дилнавоз. Буюк...

Раҳимбахш. Ҳар нарсадан буюк.

Дилнавоз. Эзгу...

Раҳимбахш. Ҳар ишдан эзгу.

Дилнавоз. Қуръонни ҳайвон тепкисиндан қутқаришдек буюк.

Раҳимбахш. Чўчқани масжиддан ҳайдаш каби эзгу.

Дилнавоз. Оҳ...

Раҳимбахш. Қайғурма.

Дилнавоз. Бўлурмикин?!

Раҳимбахш. Нега бўлмасин!

Дилнавоз. Кўпда ишонғум келмайдур.

Раҳимбахш. Гўзалим, тингла, бизни шу кунларга тушурган нарса мана шул ишончсизлигимиздир. Ўз кучига ишонмаган эл кураш майдониға кира олмас. Қирса ҳам йиқилур. Ишонмаганлар ишонганларни енга олмаслар.

Дилнавоз. Кучимиз борми, дерсан?

Раҳимбахш. Тўрт юз миллион ҳинд улуси куч эмасми?!

Дилнавоз. Уни куч санагонда бутун мусулмон дунёси ҳам инглизга қарши бир куч бўлса керак.

Раҳимбахш. Албатта.

Дилнавоз. Бундай кучга ишонмоқ янглишдир.

Раҳимбахш. Нега?

Дилнавоз. Раҳимбахш, тушун. Инглизга қарши бир куч деганинг ҳинд улусини-да, мусулмон дунёсини-да кўз олдига келтириб қара. Нималар кўрасан: кишига ўхшаган бир йиғин жонли нарсалар. Миялари томур пучмоқлариндан қоронғуроқ, кўзлари оёқ остиндан нарироқни кўрмайдир, юзлари кейинга қайтган, туташ кейинга қарайлар. Жон озугин, кўз ёруғин кейиндан ахтаралар. Олға босмоқ, келгусини ўйламоқни «куфр» деб билалар, миялари эски, тушунишлари эски, қарашлари, қилиқлари эски, эскиликка топиналар. Энг буюк кишилари — ўлик. Энг тўғрили ерлари — мозор. Яшамоққа топиналар, одамларча яшамоқ йўлини ахтармайлар. Бутун дунё бунларни таламоқ учун бирлашган экан, унлар талавдан қутулмоқ учун бирлашмайлар. Мусулмон дунёси нари турсун, бу кун ҳинд инқилобчилари орасинда ҳам «бирлик», «келишув» деган нарсалар йўқ. Бундай бир кучга ишонмоқни қўябер, бундай бир йиғинга «куч» демак бўшдир.

Раҳимбахш. Бунча умидсизланма. Улусимиз зулм остиндадир, бирлашмаги қийин эмас. Зулм мазлумларни бирлаштирмақ учун энг буюк бир қуроқдир.

Дилнавоз (*узоққа қараб*). У ким?

Раҳимбахш. Ким? (*Бошини кўтариб қарар*.) Лолаҳардиёл.

Дилнавоз. Шу киши тўғрисида нима дейсан?

Раҳимбахш. Буюқдир.

Дилнавоз. Шунга юракдан ҳурматим бор.

Раҳимбахш. Ҳурматга арзийдир.

Дилнавоз. Узи эса маъжус.

Раҳимбахш. Инсонлиқ маъжуслик ё мусулмонликка қарамайдир. Лолаҳардиёл инсондир.

Дилнавоз (*ўйлаб қараб*). Мана, келди. (*Раҳимбахш қарар, Лолаҳардиёл келар. Иккаласи еридан кўтар.*)

Лолаҳардиёл. Нишлаб турасиз, ушоқлар?

Раҳимбахш. Шундай, дардлашиб тураммиз.

Лолаҳардиёл. Бир-бирига яқин икки юракнинг дардлашмаги учун мана шундай тип-тинч ерлар керак.

Дилнавоз. Табиат кўринишларини томоша қиламиз, бобо.

Лолаҳардиёл: Севишган икки юракнинг мана шундай баҳор қучоқларинда тинглашмоқлари томошаларнинг энг буюғидир. *(Дилнавоз уялур.)* Уялма, қизим, севишмак уят эмас, юрак экан, севмак, севилмак истар. Севгусиз қолган юрак сувсиз қолган балиқ кабидир. Унинг ҳар тебраниши бир жон чекишдир. Ер юзини тўлдирган бўш жанжаллардан, алдамчилик негизига қурилган келишмаликлардан, ғараз қотишган бирликлардан, ҳасад уруғин махташларидан йироқлашибсиз. Табиатнинг тип-тиниқ кўринишлари орасинда турибсиз. Юракларингиздангина кўпиб чиққан сўзларингизни тинглашасиз. Бу оз бир саодат эмас. Қуллуқ бўлсин сизга. *(Бир оз тинар, ўйлар, қўлларини иккаласининг ўмузларига қўйиб, саҳнанинг ёқасига келтурур. Иккаласига ҳам турганча қарагандан кейин оғир-оғир сўйлар.)*

Уртоқлар, сизнинг бу ҳолингизни саодат дедим ҳам қутладим, алданмангиз. Бундай бир саодат сизда келган бўлса ҳам дунёнинг турли қайғулариндан, турли сезгулариндан айрилиб, бундай тип-тинч ерларда жимжит ўтурмоқ қийиндир. Тириклик тебраниш демакдир. Турғунлик эса ўлимдир. Ернинг, кўкнинг, юлдузлар билан қуёшларнинг борлиқлари тебраниш узра қурилғондир. Тебранмагач, буларнинг бариси йўқдир. Турон сандуғочимиз шу тоғлар, булутлар каби югурмакдадурлар. Бутун дунё тебранар экан, сизнинг тебранмай туришингиз бўлурми? Тирик экансиз, тебранурсиз. Тебранмас экансиз, ўлурсиз! *(Қаттиқ.)* Юртимиз ёниб турадир. Улусимиз эзилиб битди, эшитасизми?

Бу кун бу ўлкада қўйдан ортиқ одам кесиладир. Омонлиқ, тинчлик, эрк деган нарсаларни кимса билмайди. Масжидда намоз учун йиғилганлар сиёсий йиғин ясағон бўлуб тўпга боғланар, эр бирлан хотун ўзаро кўпроқ гапирганда ҳукуматга қарши «пилончи»да бўлиб дорға осилалар. Букун устидагина шу ўлкага қараганда йиқилган шаҳарлар, ёндирилган қишлоқлар, таланган уйлар, кесилган бошлар, осилган гавдалар, тўкилган қонлардан бошқа бир нарса кўрмаймиз. Яқиндан танишмоқ учун ичкарироқ кирганда, қочирилган қизлар, пардасизланган хотунлар, бир-бирининг этини еган очлар, хўрлик кўрган буюк, сўкиш эшитган бошлиқларнинг қонли ёшлари, мунгли бошлари, тутунли оҳлари, ўтли инграшлари олдимиздан ясов тортиб ўтадир.

Шу қип-қизил гуллар юртимизнинг қон йиғлаган кўзларидир, сиздан иш кутади. Шу ям-яшил оғочлар улусимизнинг ўлими учун тикилган мотам белгиларидур. Сиздан кўмак тилайдир. Шу кичкина булбул ҳам жон чекишган кимсасизларимизнинг марсиясини айтади. Сизнинг қонларингизни қайнатмоқчи... Шунлар орасинда тинч турмоқ, сағана бошида чоғир ичмакка ўхшайдир, ярашмайдир. Шунларнинг кўмагига эришмоқ учун ишга киришингиз, тебранингиз. Тебранмас экансиз, ўлимингизни кутингиз (*иккаласига қарагандан кейин*). Қайгуртдим сизни. (*Кетмоқчи бўлиб қўлларини уларнинг ўмузларидан олар.*)

Дилнавоз (*ҳолсизча*). Турингиз!

Раҳимбахш. Кетмангиз!

Лолаҳардиёл. Етар, энди соғ бўлингиз. (*Чекилиб, илдам чиқар.*)

Дилнавоз (*ҳолсизланган*). Уф-ф...

Раҳимбахш. Сенга нима бўлди, гулим?

Дилнавоз. Менга бир оғирлик келди. Утирайлик. (*Утира бошлар.*)

Раҳимбахш. Утир, малагим. (*Иккиси-да ўтирурлар.*) Нима бўлди? Нега оғирлашдинг?

Дилнавоз. Лолаҳардиёлнинг ўткир тилидан чиққан ўтли сўзлар юрагимни қоп-қора тутунга чулғотди.

Раҳимбахш. Лоланинг сўзларида юракни қора қилғувчи нарса йўқ эди-ку.

Дилнавоз. Бор эди ҳам кўп эди.

Раҳимбахш. Мен эшитмадимми?

Дилнавоз. Эшитдинг, англадинг. (*Юзига қараб.*) Боқ, менгизинг сарғойиб қолмиш. Руҳинг қийналадир, мендан яшинтурсан.

Раҳимбахш. Ишон, малагим, Лоланинг сўзларида кўрқинчли бир нарса йўқ эди. У бўлиб турғон ишларни сўйлади.

Дилнавоз. Йўқ, йўқ. У бизга кўп нарсани англамоқчи бўлди ва ҳамда англади. Ҳиндистонда бўлиб турғон ишларни кўрсатди. Сизнинг бошингизга тунлар келгусидир, деди.

Раҳимбахш. Утинаман, ўзингни тетик тут.

Дилнавоз (*юрагини тутиб*). Уф-ф... Эзилдим... Лола нелар сўзлади? Раҳимбахш, тангри учун, қўй шу сўзларни.

Дилнавоз. Унинг сўзлари тубсиз эмас. У билмасдан сўйламайдир, Раҳимбахш. У бир нарса сўйламади.

Дилнавоз. Сўйлади, кўп нарса сўйлади.

Раҳимбахш (*узоққа қараб*). Унлар ким?

Дилнавоз (*ўзини йиғиштириб*). Ким келди?

Раҳимбахш. Қишлоқлилардан иккиси эмиш, экин бошига борарлар.

Дилнавоз. Киши шулардек бахтли бўлса...

Раҳимбахш. Кимса булардек бахтсиз бўлмагай.

Дилнавоз. Қиладиган бутун ишлари кишилик дунёсини тўйғизмоқ учун...

Раҳимбахш. Унларнинг бутун емиши кишилик дунёсининг ёвларига борадир. Бояқишлар кишилик дунёсининг эмас, ўзларини ҳам тўйдира олмайдилар. Оҳ, шу бахтсизлар учун-да қутулиш кўни бормукин?

Икки экинчи келар. Бири қари, бири ўрта ёшли. Урта ёшликнинг ўмузи узра бир кетмон.

Қари. Салом алайкум... эсонмисиз, Раҳимбахш соҳиб? Дилнавоз биби-қу, соғмисан, қизим?

Дилнавоз. Эсонмисиз, бобо?

Раҳимбахш. Ҳормагайлар.

Қари. Бор бўлғайлар, йигитларим.

Раҳимбахш. Қани, қаердан?

Урта ёшли. Сув бошида эдик, ерларни суғордик. (*Кўкламликка томоша кўзи кездариб*). Қандай яхши ўрин топиб ўтирибсиз?

Раҳимбахш. Нима қилайлик... қани, буюрингиз, ўтиришайлик.

Урта ёшли. Ҳўш, биз кетайлик. Чарчаб қолдик.

Қари (*айлдошига*). Жоним, чарчаб қолдик, дейсан, яна кетмоқчи бўласан. Кишининг жонини оласанми? Бир оз ўтириб кетсанг, на бўлур?

Урта ёшли. Яна сенинг лақмалигинг тутди. Ҳайда, ўтирайлик. (*Кетмонини олдига кўйиб ўтирар*.)

Раҳимбахш. Утирингиз бир оз.

Қари. Ё пирим-ей. (*Ўтирар*.) Дилнавоз, қизим, қалайсан?

Дилнавоз. Шукур, бобо.

Қари. Оганг қаерда?

Дилнавоз. Кеча шаҳарга кетган эди.

Қари. Тангри ёрлақасин. Отанг кўп яхши ўртоғимиз эди. Мана, худди шу ерларда соатлаб гапиришиб ўтирар эдик. Ундаги тиниқ юрак, очиқ юз, тотли сўз кимсада бўлмас.

Раҳимбахш (*Дилнавознинг кўз ёшларини артганини кўргач*). Нима хабарлар бор дунёда, ота?

Қ а р и. Ҳеч хабар йўқ-ку!

У р т а ё ш л и. Утган кун шаҳарга оғалиқниқига борган эдим, уч-тўрт кишига гапириб турган экан, қизиқ-қизиқ нарсалар сўйладилар.

Р а ҳ и м б а х ш. Нелар айтдилар, қани?

У р т а ё ш л и. Билмам, ким деган бор экан. Укаси билан Олмониядан кўп ақча олиб келган экан. Булар Боғистонда турар эканлар. Тилаклари Ҳиндистонни қутқармоқ экан. Боғистонда босмаҳонаси бор экан. Лоҳурда бир дорихона очган эканлар. Улусга текин эм берар эканлар, ишлари кўп...

Қ а р и (*унинг сўзини кесиб*). Қўй... «Эканлар, эканлар», деб жонимни чиқардинг. Эканлар-меканлардан кўп эшитдик.

У р т а ё ш л и. Нега қўймайсан... Эшитганимни айти-тай-чи, бизнинг Раҳимбахш соҳиб ҳам шул Фарангистонларда юриб ўқиди, қани, шу сўзлардан нима англади?

Қ а р и. Бай-бай, эшитганинг бор экан-да! Мен кичкинагина чақалоқ эдим, шул сўзларни эшитар эдим: «Унлар бор экан, бунлар йўқ экан. Унлар боргон экан, шунлар келгон экан». Қулоқларим шу экан-мекандан тўлғонар эди. Бу кун олтмишга кирибмен, эшитиб турганим яна шу.

У р т а ё ш л и. Нима бўлсин, қани?

Қ а р и. Ўзлик камаримизни етти ердан боғлаб (*кетмонини кўтариб*), мана шу билан унинг бошини эзмасак, ташқаридан келиб, бизни қутқармас. (*Кетмонни қўйиб*.) Бу нима гап, жонимиз чиқди. Тинчлик деган нарсани унутиб қўйдик. Эрта-кеча борлиғимизга, ҳеч биримизга ҳеч биримизнинг кўнгил тўлмайди. Бундай тирикчиликни нима кераги бор? Чиқайлик ёки яшайлик. Ўлиб кетайлик ё ўлдириб битирайлик. Бошқа чора йўқ. (*Йўлга қараб*.) Мана, биттаси келди. (*Ҳаммалари қарарлар*.)

У р т а ё ш л и к. Битта эмас, тўртта.

Қ а р и. Ҳамда отли.

Р а ҳ и м б а х ш. Бунлар ким?

Қ а р и. Ким бўлур? Инглиз оғайниларимиз-да!

Д и л н а в о з. Бу ёққа келмагайлар. Отларини сақлайдилар.

У р т а ё ш л и. Отдан тушдилар-ку. Бизгами ишлари бор? Отларини қантардилар.

Р а ҳ и м б а х ш. Шу ёққа келадилар. (*Экинчиларга*.) Сиз туриб, шу оралиқ билан кетингиз, тўртимизни

бир ерда кўрганда, ҳукуматга қарши ёшурун кенгашасиз, деб турарлар.

Дилнавоз шу ёққа қараб турар.

Урта ёшли. Бу кетмонни кўрса, куним битди. Яшурун кенгашимиз яроқли ҳам бўлур.

Қари. Кетсак, баримиз кетамиз.

Раҳимбахш. Бу ерда киши ўтирғонини кўрдилар. Боримиз кетсак, кетимиздан қуварлар.

Қари. Биз сизни ташлаб кетмаймиз. На бўлса бўла берсун. Сиз кетингиз, биз турайиқ.

Раҳимбахш. Утинаман, кетингиз. Сиз ботроқ қочсангиз, биз ҳам қутуламиз.

Урта ёшли. Майли, ундай бўлса, кетайлик. (Кетмонини олур.)

Қари. Ҳай.

Иккаласи-да ярим қўпубгина ўзларини паналикка олурлар.

Дилнавоз. Биз ҳам кетсак-чи!

Раҳимбахш. Баримизнинг кетишимиз яхши эмас.

Дилнавоз. Нега?

Раҳимбахш. Орқамиздан қуварлар.

Дилнавоз. Нега қуварлар?

Раҳимбахш. Онлар негани билмайлар.

Дилнавоз. Нечун унларни қўйиб биз кетмадик?

Раҳимбахш. Кетмонлари бор эди. Яроқ ташиғон бўлуб қийналар эдилар.

Дилнавоз. Кетмон яроқми?

Раҳимбахш. Онларга қарши тирноғимиз-да яроқдир.

Дилнавоз (секингина). Мана, келди.

Раҳимбахш. Қўрқма.

Бир оздан кейин юзбоши Оқунар уч пўлис билан келар.

Оқунар (Дилнавозни кўргач, ўйлар). Оҳ... бу ерда экан, бироқ бу йигит ким? (Сўйлар.) Қимсиз? Бу ерда нешлаб турасиз?

Дилнавоз билан Раҳимбахш турарлар.

Раҳимбахш. Биз шу қишлоқдан, шунда гапуруб турибмиз.

Оқунар. Ҳукумат яшурун ерларда йиғилишмоқни қатағон қилган, англаганингиз йўқми?

Раҳимбахш. Биз бир қишлоқни болалари, бир-биримизга қўшни уйда, далада, экин бошида, сув ёқо-

синда, ҳар ерда ўтуруб гаплашамиз. Бизнинг ўтуришимиз яшурун-да эмас. Ҳукуматга зарарли-да эмас.

Окунар. Зарарли эмас? Ҳукуматнинг буйруғина қарши турасизми? (*Пўлисларга*). Тутингиз бунларни!

Пўлислар иккаласини ҳам тутар.

Раҳимбахш. Бизни нега тутасиз?

Окунар (*бир пўлисга*). Сен бу йигитни қишлоқ қоровуллиғига элтиб топшур, шаҳардан сўролгонча қамаб қўйсин. (*Қолгон икки пўлисга*.) Сиз бу қизни отингизга миндирингиз, шаҳарга элтасиз.

Пўлислар унларни ҳайдаб чиқарлар.

Дилнавоз. Йўқ... мен ёлғуз бормам. Нима қилсангиз, иккимизни қилингиз...

Пўлис. Юр!.. (*Силтаб юргизар.*)

Раҳимбахш (*чиқарда*). Юзбоши, шу ишни ҳам қойда юзасидан қиласизми?

Пўлис. Кўп гапурма... (*Силтар.*)

Бариси чиқарлар.

Парда тушар.

ИККИНЧИ ПАРДА

Кундуз. Бунир қўрғонинда Мавлоно Нўъмоннинг уйи. Уй Шарқ йўсули ясангон. Эданида буюк Эрон қолинлари ёйилгон. Деволлариға арабча ёзуғли лавҳалар, эски қиличлар, ўнбиротар инглиз милтиқлари, тўпоначалари осилгон, тўрдаги бир арслон терисинда Мавлоно Нўъмон оқ салла, қора жуя кийиб ўтургон. Қўлинда сариқ қоғозли бир газет ўқийдир.

Мавлоно Нўъмон (*газетни қўйиб*). Қизиқ кунлар бўлиб қолди, киши ўз фойдасининг қаёнда бўлганин кесдурма қила олмайдир. Бу Абдусуббуҳлар Олмониядан келиб ишга киришдилар. Ишлари ҳам ёмон эмас каби, бизга ваъдалар бералар. Ҳиндустонни инглиздан қутқорғоч, ишни мусулмонларга топшурурмиз, дейдилар. Бизга ҳам катта бир ҳукумат иши топшурмоққа сўз бералар. Анча-мунча суюрғол бердилар. Биз ҳам бунларнинг сўзиға ишониб, кўмак бериб турамиз. Бунларга ишонганингиз ҳам тузук. Олмония катта бир давлат. Халифат ул-муслимин ҳам шу билан бирлашган. Энди, албатта, бир иш қилса керак. Бу кофирни кутакута кўзимизнинг ёруғи қолмади. Абдусуббуҳхон эса ҳар кун «ана, олмонлар бу ерга келмишлар, мана турклар у ерга келмишлар», деб бизга умид берадир. Бу газетга қарағонда иш бутунлай бошқа; турклар Қафқа-

зияда энгилиб ташланганлар... Бу хабар тўғри чиққач, бизнинг ишимиз ёмон, бироқ имонимизнинг ёқосини бу газетга топшурув-да бўлмайди. Бир ерда туркнинг энгилганини ёзган экан, иккинчи ерда Олмониянинг ўн тош йўлни уратурган тўплар ясагонин сўйлайди, бунинг қайсисига ишонамиз?! Қафқазияда инглиз энгишган — ишимиз ёмон. Олмония кўп-катта тўплар ясагон — ишимиз яхши... Урушни бунлар қиладур, орада шошиб қолган биз. Тангри шунларнинг иккисини ҳам йўқ қилиб, Имом Маҳди каби соҳибқирон бир мусулмон еткурса... Шу Абдусуббуҳлар-ку онгсиз кишилар эмаслар, шунлар Олмонияга ишониб шунча ишлаб тургондан кейин биз ҳам бир оз кутсак, яхши бўлур...

Ғулом Наби кирар. Қўлинда сариқ қоғозли, тош босмали, ўрта қатли, тўрт бетли бир газет.

Мавлоно. Кел, нима кетурдинг?!

Ғулом Наби. «Ал-халил» газети. Мавлавий соҳиб зобормишлар.

Мавлоно. Кетур, қани? *(Ғулом Наби газетни бериб чиқар. Мавлоно газетнинг биринчи бетинда ёзилган бир хабарга эс қўйиб ўқиғондан кейин.)* Мана... мен демадимми? Инглизга қаршу ишламоқ қулай эмас. Турклар Ироқда энгилмишлар. Басра шаҳрини инглиз олмиш. Инглиз тангрининг балоси. Нима қиламиз, «кофир» бўлса ҳам тангри шунга яхши қарагон энди. Абдусуббуҳхон — тентак бир киши, бунинг сўзиға қараб ишлаб бўлмайди. *(Газетнинг иккинчи бетиндаги бир хабарни эс қўйиб ўқиғондан кейин.)* Мана... иш яна бузулди! Олмония учғичлари Лондонға бомба ташлагонлар. Бу кофирнинг кучи бўлмаса, инглизнинг пойтахтиға бомба ташларми? Олмония кучли экан, яна бир оз кўнмак керак.

Ғулом Наби кирар.

Мавлоно. Нима гап?!

Ғулом Наби. Соҳиб, бир киши келмиш. Сизни кўрмакчи.

Мавлоно. Келсун. *(Ғулом Наби чиқар.)* Яна Олмониядаги киши келди?!

Марлинг оврўпоча эски бир кийим кийган, ҳиндустонча кўк бир салла ўрагон, бош эгиб, салом, деб кирар.

Мавлоно. Буюрингиз, ваалайкум ассалом. *(Ер кўрсатур. Марлинг ўтурур.)* Қайдан келасиз?

Марлинг. Амратсардан келаман, соҳиб.

Мавлоно. Қаёнга?

Марлинг. Жанобингизни кўрмак учун.

Мавлоно. Хуш келдингиз!

Марлинг. Буюрғайсиз, кимсани ичкарига қўйма-сунлар.

Мавлоно (эшикка қараб). Фулом Наби! Фулом Наби!

Фулом Наби (келиб). Лаббай!

Мавлоно. Бизнинг бир оз ишимиз бор. Ичкарига киши қўйма!

Фулом Наби. Хўп. (Чиқар.)

Мавлоно. Қани, буюрингиз!

Марлинг. Мени Войис Рой ҳазратларининг буйриқлари билан Амратсар шаҳрининг пўлис комиссари юбордилар.

Мавлоно. Отингиз нима?

Марлинг. Марлинг.

Мавлоно. Инглизмисиз?!

Марлинг. Ҳа, соҳиб.

Мавлоно. Кўп яхши... Хуш келибсиз. Бизга қандай хизмат?!

Марлинг (қўл чўнтагиндан қоплари олтуғли, инжули бир Қуръон чиқариб ўпгандан кейин). «Қуръони шариф». Войис Рой ҳазратлари сизга армуғон юбордилар. (Қуръон ҳурматига ирғиб турар. Марлинг ҳам Мавлононинг турганини кўргач, турар. Мавлоно Қуръонни олиб ўйиб кўзларига суртгандан кейин ўтуруб Қуръонни ястиғи узра қўяр. Марлинг ҳам ўтирур.)

Мавлоно. Хўш, тагин нима гап бор?

Марлинг. Войис Рой ҳазратлари сизга салом айтдилар.

Мавлоно. Эсон бўлғайлар.

Марлинг. Ҳинд мусулмонларининг бахти йўлинда тиришганингизни бутун инглизлар яхши билганлар.

Мавлоно. Уни тангри билгай.

Марлинг. Ҳиндистондан шу ерга кўчиб келган мусулмонларнинг бошлиғи бу кун жанобингиз?

Мавлоно. Ҳа.

Марлинг. Шундаги мусулмонлар учун унумли бир иш бор.

Мавлоно. Биз ҳам шуни истаймиз.

Марлинг. Ёлғиз бунлар учун эмас, бутун ҳинд мусулмонларига унумли.

Мавлоно. Нима экан, қани?!

Марлинг. Биласизким, инглиз улусининг Ҳиндга

келганликлари ҳиндларни етуштирмак, маданий қилмоқ учун эди.

Мавлоно (*кулумсаб*). Биламиз!

Марлинг. Биз келмасдан бурун Ҳиндустон дин жанжаллари, мазҳаб ғовғалари, қорин-қурсоқ урушлари билан тўлгон эди.

Мавлоно. Тўғри.

Марлинг. Бир мусулмон қурбон байраминда ҳукуз сўйганда, бутун ҳиндулар сизга қарши яроқланиб чиқар эдилар, бир ҳинду мусулмон номозиға киргач, сиз ҳам уруш очар эдингиз.

Мавлоно. Тузук!

Марлинг. Бу жанжаллар ҳинду билан мусулмон орасидағина эмас, мусулмонларнинг ўзаро, ҳиндуларнинг-да ўзаро қонли жанжаллари кўп эди.

Мавлоно. Тузук!

Марлинг. Дея оламизким, ҳиндуларнинг бошлариға бизни кетурган ораларидағи шул бузуқликдир.

Мавлоно. Аниқ.

Марлинг. Биз келгач, мана шул бузуқликларни тузатдик! Жанжалларни кўтартурдик, маданий яшамоқ йўлларини кўрсатдик. Ҳиндуларни ўқитдик-да... Бу кун шодлиқ билан кўрамизким, ҳиндилар яшамоқ йўлларини билиб олмишлар, яшамоқ учун тайёрланмишлар. Биз Ҳиндустонни адолат билан олдиқ, адолат билан сақланди. Яна адолат билан ўзингизга қайтармоқчи бўламиз. Биз ишонамизким, бу кун Ҳиндустон ўз эркини олғоч, бурунги ёввойиликларини, ёвузликларини қилмас. Бироқ... шу паллада биз бошқа бир нарсани ўйлаб турамиз... (*Бир оз тинар.*)

Мавлоно (*бутун руҳи билан*). Нима ўйлайсиз?

Марлинг. Эски Ҳиндустон маданиятининг туб эгаси мусулмонлар эдилар. Шу паллада ҳам Ҳиндустонда энг яхши тайёрланган улус мусулмон улусидир. Биз истар эдикким, бутун ҳинд ҳукуматини мусулмонларға топширайлик.

Мавлоно. Албатта, шундай бўлсун-да, буни ким истамас?!

Марлинг. Биласизким, Ҳиндустонда кўпчилик мусулмонлар-да эмас. Ҳиндулар, сингхлар, мажуслар бирлашиб ҳукуматни ўз қўллариға олмоқчи бўлсалар, нима қиламиз?

Мавлоно. Бундай қилмасалар керак.

Марлинг. Қилсалар; нима деймиз?

Мавлоно. Йўқ... қилмаслар, сиз қўрқмангиз.

Марлинг. Соҳиб! Меним «қилсалар»им билан сизнинг «қилмасалар»ингиз келгуси кунлар учундир, бу кунгача қилғон бўлсалар, нима бўлур?

Мавлоно. Бу кунгача қилғон бўлса эдилар...

Марлинг. Сизга англата эдиларми?!

Мавлоно. Унлар англатмағонда ҳам ўзимиз анлар эдик.

Марлинг. Мана, англаб турубсиз-ку, соҳиб!

Мавлоно. Нима... унлар мусулмонларга қарши бирлашдиларми?

Марлинг. Бирлашдилар. Шу тилакларини катта бир давлатга ҳам билдирдилар.

Мавлоно. Инглиз давлатигами?

Марлинг. Йўқ, бизга айтмайлар. Ҳаммалари билаларким, биз мусулмонларни ёқлаймиз.

Мавлоно. Кимга билдирдилар?

Марлинг. Олмонияга билдирдилар, бироқ...

Мавлоно (*сўзин кесиб*). Қайтарғондир, албатта.

Марлинг. Қайтарди, негаким...

Мавлоно (*сўзин кесиб*). Албатта, шундай қилиши керак. Туркиянинг дўсти бўлгандан кейин мусулмонларни ёқламаса бўлурми?

Марлинг. Соҳиб, гап унда эмас. Олмония давлати бутун ер юзини ўзиники қилмоқчи, ҳеч бир ерни сизга ҳам, унларга ҳам бермак истамас.

Мавлоно. Туркияни юз кўрмасми?

Марлинг. Қўлидан келса, Туркияни ҳам ўзиники қилиб қўяр.

Мавлоно. Қизиқ, ажаб, биз энди нима қиламиз?!

Марлинг. Бу кун ҳинд мусулмонларини икки олбости кўркутиб турадир. Биринчиси Олмония, иккинчиси мусулмон бўлмоғон ҳиндулар. Биз мана шу икки олбостидан сизни бутунлай қутқориб, Ҳиндустонни ўзингизга топшурурмиз. Шунинг учун Олмонияни битурганимизгача Ҳиндустон мусулмонларининг бизга кўмаклари тейиш. Биз Олмонияни битургандан кейин Ҳиндустонни мусулмонларга топшураамиз, десак, кимса гапура олмас. Менинг сизга келишим шунинг учундир.

Мавлоно (*бир оз ўйлағондан сўнг*). Ҳинд мусулмонларининг ўз бошлиқлари бор. Биз бир чеккада ўтурғон киши. Бизнинг қўлимиздан нима келар?

Марлинг. Буюк бир ишни битирмак учун дардли кишиларга керакдирким, биргалашиб ишлашунлар. Ҳиндустонни ўз қўлингизга олмоқ учун ҳар бир мусулмоннинг тиришмаги тейиш.

Мавлоно. Хўш, биздан қандай кўмак кутасиз?!
Марлинг. Ҳиндуларни бизга қарши оёқлантирмоқ

учун шу ерларгача Олмония агентлари келган.

Мавлоно. Ким экан унлар?!

Марлинг. Абдусуббуҳ билан йўлдошлари.

Мавлоно (бир оз телбача). Унлар олмон агенти эмаслар!

Марлинг. Соҳиб! Олмон агенти бўлғонлари аниқ. Биз яхши биламиз.

Мавлоно. Бизга айтмадилар-ку!

Марлинг. Албатта, сизга айтсалар, унларни бу ерда кўярсизми?

Мавлоно. Хўш, нима қиламиз энди?

Марлинг. Мана шунларни тутиб, Ҳиндустонга юборгайсиз, деган эдик. Давлатимиз сизга ўн минг рупа ойлик кесди. Икки ойлиғини мен билан юборди. Бу кеча кетуруб топшурурмен.

Мавлоно (теран ўйлагандан кейин). Мен унларни тутиб сизга бера олмом.

Марлинг. Нечун, соҳиб?!

Мавлоно. Ҳиндустонлиларнинг давлатингизга қанча душман бўлғонлиқларини биласиз. Мен бу кишиларни тутиб сизга берсам, эл мени тилим-тилим қилар!

Марлинг. Ундай бўлса, шунларни шу ерда ўлдурмак йўлини топингиз.

Мавлоно. Бу ҳам бўлмайдир.

Марлинг. Нима қиласиз, соҳиб?! Шу тўғрида фойдали бир иш қиласизми?

Мавлоно. Бу тўғрида меним сизга кўмак шундай бўла олурким, айтганингиз кишиларни Бунир қўрғонидан чиқарурмен. Бунда ишламасунлар, бошқасини қила олмам.

Марлинг. Соҳиб, бу тўғрида нима қилсангиз, унуми ўз мусулмонларингизга бўлур.

Мавлоно. Шу паллада шундан бошқасини қила олмаймен.

Марлинг. Хўб, шуни қиларсизми?

Мавлоно. Қилармен.

Марлинг. Қачон?

Мавлоно. Яқинда бўлур... урушлар қандай борадир, хабарингиз борми?

Марлинг. Уруш кўп яхши, ҳозир Америка ҳам бизга қўшилди.

Мавлоно. Кўп яхши.

Марлинг. Соҳиб, ўтинаман: Войис Рой ҳазратларининг сўзлари ерда қолмағай.

Мавлоно. Мен шу кундан ишга киришаман.

Марлинг. Соҳиб, мен энди кетайин. Бу кеча яна хизматингизга келарман, соҳиб, ишониб қолгайсизким, инглиз давлати сизнинг яхшилигингизни сира унутмас. (Ердан турар.)

Мавлоно. Қайтасизми?

Марлинг. Ҳозир қайтайин, соҳиб. Яна кеча хизматга келурман.

Мавлоно (ўтурган жойидан). Тузук.

Марлинг (букулиб). Ҳай... соҳиб, яхши қолингиз!

Мавлоно. Ҳай, яхши борингиз. (Марлинг кетар. Мавлоно Қуръонни олиб, у ёқ-бу ёқига қараб, яна ерига қўйгандан кейин бошини қимирлатур.) «Ки аз савдон на хатона хат бўйи мушки май ояд». Олмонлар икки ойлик йўлда, инглиз бўлса мана тумшуғимизнинг тагида турубдир. Йўқ Олмония учун бор инглиздан айрилмоқ тўғри сиёсат эмас. Энди худойхиззаму мажал, шул инглизни бизга катта қилгондан кейин... эл хайрумасаналода. Шу билан келишиб ишлаш яхши-да...

Фулом Наби кирар.

Фулом Наби. Соҳиблар келдилар.

Мавлоно (Қуръонни газетга ўраб қўйгандан сўнг). Келсунлар! (Фулом Наби чиқар.) Энди бунларга қандай англатамиз?!

Абдусуббуҳон, Файз Аҳмадхон, Бадринат, Дейнанат. Орном Сингх соҳиблар салом бериб кирарлар. Мавлоно Нўмон ериндан кўпиб, буларни қарши олгандан кейин ҳаммалари ўтурурлар.

Абдусуббуҳ. Мавлоно соҳиб, меърожи шариф?!

Мавлоно. Алҳамдулилло, сиздан сўрайлик?

Абдусуббуҳ. Яхши...

Мавлоно. Янги хабарлар йўқми?

Абдусуббуҳ. Тунов кунги хабарлар. Бошқаси йўқ!

Мавлоно. Ўз ишларимиз қалай?!

Абдусуббуҳ. Ишларимизнинг бориши яхши. Ислоғимиз ишлаб турадир. Деҳли шаҳрининг ўзиндагина бир кечада юз минг баённома тарқатганимизни Деҳли пўлис комиссари ёздурубдур.

Мавлоно. Юз минг баённома тарқатмоқ — буюк бир иш. Кўп яхши. Бироқ бу ишдан инглизга зарар бўлғонми, йўқми?

Абдусуббуҳ. Зарар бўлмасми, дейсиз, букун бутун Ҳиндустон қайнаб турар.

Ор ном Сингх. Ҳиндустоннинг ишчиси, савдогари, экинчиси, хуллас, ҳаммаси инглизга очиқ душман келилган.

Бадринат. Шоир билан ёзгувчиларимизни демайсизми? Унларнинг ёзғичлариндан ҳарф эмас, оловлар томадир. Оғизлариндан сўз эмас, бомбалар учар.

Мавлоно. Мен шунлардан қўрқаман-да!

Абдусуббуҳ. Нега қўрқасиз?

Мавлоно. Бўш сўзлар билан халқни-да, ўзимизни-да қайнатиб еяремиз. Инглизларнинг аччиғини келтиргандан кейин қўлимиздан бир нарса келмаганини кўрамиз.

Дейнанат (*Мавлонодағи бир ўзгаришдан тонганин кўрсатмасликка тиришиб*). Унлар ўтди. Инглизлар бизга аччиғланмоқ билан ҳам ҳеч нима қила олмайлар. Бу кунларда биз унларга аччиғланамиз. Унлар бизнинг аччиғимиздан қўрқалар.

Бадринат. Ёмонлардан қўрқмоқ унумсиздир. Унлар итга ўхшайлар. Қочсанг қувар, қувсанг қочарлар.

Ор ном Сингх. Золим йилонга ўхшайдир, оғзини бол билан ювганда ҳам оғуси кетмас, унинг бошини тош билан эзмак керак.

Мавлоно. Инглиздек катта бир давлат билан курашамиз. «Ундай қиламиз, бундай қиламиз» деймиз, қўлимизда шамол-да йўқ.

Бадринат. Мавлоно соҳиб! Сизга бир шеър ўқурмен, панжобли доктор Иқболнинг шеъри. Шоир шуни ўн минг кишилик бир йиғноқда ўқуғон. Элнинг қонини қайнатғон. Йиғноқга келган ўн минг киши шул шеърни тинглагандан кейин, «ўлармиз эрк учун» деб ҳукумат қўноғига югурғон. Қўлимизда бир нарса бўлмаса эди, ҳукумат у йиғноқда шу шеърни ўқутмас эди. Мана шеър:

Эски чурук дунёимизнинг тартибини билмасдан,
Кеча-кундуз тугунларин санамоқдин ўсондим.
Озодликнинг кўнглимдаги битмас-туганмас ишқи
Улим билан йўлдошди... бу дунёдан жўнадим.
Улим тинчлик ўлкасининг бахт тўшалган йулидир,
Мени алам, қайғу, ҳасрат балосиндан қўтқарди.
Учратмайин ҳеч бир турли тутқинликқа, хўрликқа,
Олиб борди тўппа-тўғри ҳақ тахтининг олдиға.
Ҳақ мендан шул еримизнинг ҳолларини сўради,
«Менга ондин тортуқ қилиб нелар кетурдинг?» дедь.

Дедим: онда йўқдир сира сенга тортуқ қилғудек
Бир сўз, бир иш, бир нарса!..
Бироқ мен
Бир кичкина шиша ичра бир томчи қон кетурдим,
Қўп баҳоли бир армуғон кетурдим.
Бундай сенинг хазинангда, учмоғингда топиламас.
Яратмадинг сира бунинг эшини,
Бу муқаддас қон, ай ҳақ!
Золимларнинг қиличи-ла эрк, озодлик йўлинда
Шаҳид тушган бир йигитнинг ярасиндан томғандир.
Ол!.. Сақла!..

Мана шу шеърни ўқуб, ўн минг кишининг қонини
қайнатган шоирга ҳукумат бир нарса демади. Демак,
биздан қўрқарлар.

Барчалари эшик сари қарарлар. Фазлиллоҳ соҳиб кирар.

Фазлиллоҳ (саломдан кейин). Сизга баҳоли бир
армуғон кетурдим.

Абдусуббуҳ. Нима экан?

Бадринат. «Бир йигит қони» бўлмағай!

Фазлиллоҳ. Қонли бир йигит.

Абдусуббуҳ. Қани?

Фазлиллоҳ. Эшикда. Узи Лоҳурдан қочиб кел-
ган экан.

Орнон Сингх. Тилчи бўлмағай!

Фазлиллоҳ. Эмас. Урон берди.

Абдусуббуҳ. Кетурингиз!

Фазлиллоҳ соҳиб эшикка бориб, қўли билан чақирар. Эски меш,
кийимлари билан Раҳимбахшон кирар. Буйруқ кутиб,
йироқда турар.

Абдусуббуҳ. Яхши йигит, қаердан?

Раҳимбахш. Ҳиндустондан.

Абдусуббуҳ. Қаерга?

Раҳимбахш. Ҳиндустонга.

Абдусуббуҳ. Отингиз?

Раҳимбахш. Бомба.

Абдусуббуҳ. Хўш келдингиз. Утирингиз. (Раҳим-
бахш ўтурур.) Сизники Лоҳурданми?

Раҳимбахш. Мен Лоҳурдан. Отим Раҳимбахш.
Отам ҳукуматдан қочиб, Вазиристонга ўтган. Ун йил
бурун Вазирий, Масъудий эллари билан Пешовур қўр-
ғониға юриш қилғонда шаҳид бўлган.

Бадринат. Мужоҳид ўғли мужоҳид экансиз.

Раҳимбахш. Тўрт йилдан бери муслимин тўдасига ёзилиб, улус эрки йўлинда тиришаман, яввойи инглизлар юрагимни ёмон яраладилар. Кундуз куни ботқун қилдилар. Мен билан севгилимни тутқун этдилар. Мени қишлоқ қоровуллиғида қамаб, уни шаҳарга элтдилар. Мен қишлоқ қоровулинда йигирма беш кун ётдим. Қишлоқлилар кафил бўлиб чиқардилар. Лоҳурга бориб, севгилимни ахтардим. Пўлис комиссари Окунарнинг уйинда қамоқда экан. Кўп тиришдим, қутқара олмадим. Исломия амлоғига кириб сизнинг сўроғингизни олдим, сизга келдим. Ҳиндустонни қутқармоқ йўлинда тиришмак учун жон берарга тайёрман.

Абдусуббуҳ. Қишлоқлилар нима фикрда?!

Раҳимбахш. Жонларига теккан. Чиқиш кунини кутиб туралар. Чиқиш куни бўлгач, тиш-тирноқлари билан юрт ёвларини ўлдурмоқчи. Ҳинду, мусулмон бирлиги кўп яхши боради. Инглизларни тарқатмоқ учун Ҳиндустонни бирлаштирмоқ керак. Бу кун бутун қишлоқлилар шунга ишоналар. Шу йўлда куч берилсун, дейлар.

Бадринат. Мен бу йўлда куч эмас, жон берарга да тайёр.

Абдусуббуҳ. Ҳинду билан мусулмонни бирлаштирмак йўлинда нима керак бўлса, қилмоқ тийиш.

Мавлоно. Шу фикрга мен қўшила олмам.

Ҳаммаси обдираб қарар.

Абдусуббуҳ. Нечун?!

Мавлоно (*Бадринат, Дейнанат, Орнон Сингхни кўрсатиб*). Бу жанобларнинг аччиғлари келар. Майли, энди мен ўз фикримни айтиб қўяй.

Дейнанат. Айтингиз-чи?!

Мавлоно. (*йўталиб*). Шариятда мусулмон билан ҳиндунинг бирлашмаги тузук эмас, қатағондир. Ҳиндулар мусулмон бўлмағонча биз улар билан бирлаша олмаймиз.

Абдусуббуҳ. Биз зулмга қарши ҳар ким билан бирлашурмиз.

Мавлоно. Бундай бирлашмак дин олдида қатағондир.

Раҳимбахш. Тўғри... муллалар динида шундай-дир. Икки мазҳаб кишилари нари турсун, иккигина кимсанинг-да бирлашмаги қатағондир.

Мавлоно. Нечун?!

Раҳимбахш. Эл бирлашса, мулла оч қолур. Шунинг учун!

Мавлоно. Уғлим, сиз билмайсиз. Шариат иши ўйин эмас. Инглизлар аҳли китоб бўлалар. Мундайларга «мушрик» дейилади. Аҳли китоб бизга шариат буйруғи билан мушриклардан яқинроқ туралар.

Абдусуббуҳ. Сиз муллалар, туташ шундай қиласиз. Ҳиндустонни йилларча эл-аймоқ жанжаллари билан тўлдурдингиз. Улусни етмиш тўрт бўлак қилдингиз. Ҳар бўлакни бошқалариға ёв этдингиз. Ўлкамизни ички жанжаллар билан тўлдирдингиз. Шундай қилиб, инглизни ҳам бошимизға келтурдингиз. Юз йиллардан кейин биз ўзимизни қутқармоқ учун бош кўтардик, бирлашмак, қутулмоқ истадик. Яна мазҳаб, дин жанжаллари билан йўлимизни тўсмоқчи бўласиз! Уялингиз, кетингиз, йўқолингиз! Биздан узоқлашингиз. Биз ўз борлиғимизға, эркимизға тирноқ урмоқчи бўлгонларға қарши чиқишамиз. Қўлга қўл бериб курашамиз. Бизни бу йўлдан сизда қайтара олмасиз!

Бадрият. Мавлоно соҳиб! Сиз кучли бир ишонч билан айтасизким, аҳли китобга қарши мушриклар билан бирлашмак тузук эмас.

Мавлоно. Албатта!

Бадрият. Ўзингиз кўриб турасизким...

Мавлоно (сўзини кесиб). Тўхтангиз... тўхтангиз... мен бу сўзни ўз қопчуғимдан чиқармадим, динимизнинг сўзи шу!

Бадрият. Сиз кўриб турасиз, мушрик деганларингиздан уч киши мана шунда, шу мусулмонлар билан орқадоща қайнашиб ишлашиб турибмиз. Сизга ҳам ҳар инглизлар ҳам шундай қилалармикин? Шунга ишонкимдан ортиқ ҳурмат кўрсатамиз. Аҳли китоб бўлгон сизми?! Мен айта...

Мавлоно (сўзини кесиб). Бу қиёс маъл форик бўлди, ўзингизни унларга қиёс қилмангиз...

Бадрият (қўли билан тўхтатиб). Мен айтаманким, инглизлар сира шундай қилмайлар. Сиз, Мавлоно соҳиб, ҳаммамизнинг каттамиз бўласиз. Энг тубан инглизнинг бўсағасиға ўн йил бош қўйингиз, яна сизни уйининг ичига олмас. Тузук, бир оз фойда кўрсатсангиз, сизга «Шамс ул-уламо», «Хон Баҳодур» деган мансаблар берар. Бироқ бунларнинг қуп-қуруқ отдан бошқа нарсаси йўқ. Бу мансабларнинг барчасини олсангиз ҳам, энг тубан бир инглизга яна тенглаша олмайсиз.

Мавлоно. Сиз ҳаммангиз менинг қўноқларим. Мен сизни ранжита олмайман. Сиз, Абдусуббуҳон, меним уйимда турғонингизни унутиб, шунча қаттиқ гапирдингиз.

гиз, қаттиқ гапирмак менинг қўлимдан ҳам келадир. Бироқ мен айтмам. Шунигина айтиб қўяманким, мен шарриятдан чиқа олмам. Аҳли китобга қарши мушриқлар билан бирлашмакни шаррият қатағон этган. Шунисиизга билдирдим. Сиз шарриятга қараб ишламасангиз, мен ҳам сиз билан ишлай олмам. Шунисииз ҳам айта қолайин: шарриятга тўғри келмаган ишлар бу кўрғонда ҳам бўлмасун.

Дейнанат. Сиз бу ишлар билан ҳинд тарихининг нурли бир бетига қоп-қора тамға босдингиз. Қутлуғ бўлмай!

Мавлоно. Мен дин буйруқлариндан чиқа олмам.

Абдусуббуҳ. Кўп сўз туяга юкдир. Бу киши ўз тилакларини билдирдилар. Биз-да шу кундан бошлаб бутун ишларимизни бу ердан бошқа ерга кўчирайлик. Турунгиз, орқадошлар. (Турар. Ҳаммалари турарлар.)

Мавлоно. Абдусуббуҳхон соҳиб! Шарриятга тўғри-лаб ишласангиз, уйим — ўз уйингиз.

Абдусуббуҳ. Қуллуқ... хайр эмди.

Мавлоно Нўъмондан бошқаси чиқар.

Мавлоно. (ёлғиз қолғоч). Бирйўла шундан кетсунлар, ўнграси сўнгра. (Эшикка қараб.) Фулом Наби, ҳой, Фулом Наби. (Фулом Наби кирар, Мавлоно Қуръонни кўтариб.) Бу кеча қўноғимиз бор! Боғчадаги уйни супуриб қўй. Шунда ўтирамиз. (Чиқмоқ учун юрар.)

Фулом Наби. Хўп. (Мавлонодан кейин чиқар.)

Парда тушар.

УЧИНЧИ ПАРДА

Кеча: Лоҳурда пўлис бошлиғи Оқунарининг ўз уйи. Оврўпоча безанган. Электрик лампалари ёқилгон. Боғчадаги оғочларнинг ям-яшил бутуқлари деразалардан кираёзгон. Бир оздан кейин Дилнавоз ички уйдан чиқиб келар. Кийимлари боёғи, сочлари чирмашиқ, боши оғир, менгзи мунгли, қарашлари қайғули, кўз ёшлари қурумоғон. Секин-секин дераза ёниндаги бир ўрундўққа келиб, ўзини эркисизча ташлар. Бошин бир қўлига суяб, кўзларини боғчага тикар. Жимжит турар. Бир оздан кейин боғчанинг узоқ пучмоғидан ўтли бир рубоб товуши чиқар. Қайнаганча қайнар. Бир куйини битиргач, ёниқ бир товуш юксалиб шу ашулани сайрар («Омон-омон» куйинда):

Қоплади қора булут

Гўзал ҳулкарим юзини.

Ажратиб қўйди мендан
Еруғлигин ҳам ўзин.

Истарам они қувмоқ,
Хулкаримни қутқармоқ.
Ўзга куч тополмайман,
Йиғлайман, йиғлайман.

Боғимни хазон олди,
Сўлди, чечагим қолди.
Чиққали қаршу унга
Топилмайдир куч менда.

Кучсизлик, эй кучсизлик,
Уртади мени зулминг.
Ниндай қора ўлумдан
Яратилгон эрурсен.

Дилнавоз (*бошини қўтариб*). Оҳ... эй куч товуши, тўғри сўйладинг! Дунёда кучсизликдан ёмонроқ нарса йўқ. Бир кишининг кучи бўлмоғоч балога қолур: ёзуғлар, жазолар, сўкушлар, сургуллар, қамоқлар, ўлумлар ҳар ёқдан боши узра бало ёмғури янглиғ ёғар. «Хукуматга қарши кетди», деб отилгонлар, «қон тўкди», деб осилгонлар, «ўғрилиқ этди», деб қамалгонларнинг энг буюк ёзуғлари кучсизликдир. Кучлари бўлса эди, бутун шу ёмонлиқларни ишлаб, яна тинч юрар эдилар. Негаки кучи бўлгонлар ишлаб юралар. (*Бир оз ўйлаб.*) Оҳ... қишлоқнинг тип-тиниқ ҳавоси, тинчлигимнинг баҳордан ясалгон бешиги эди, ундан чиқарилдим... Тол бутуқлари дўстлик илдизларидек кўкламлар узра ҳар ён узайган эди. Шуларнинг кўлагасидан айрилдим. Кичкинагина ариқлари турли тусли гуллар остида савдо томирлари янглиғ уйғонган эди, улардан узоққа тушдим. Раҳимбахш... севдигим... эркама... жоним эди. Борим-ўғим шу эди. Руҳим шу билан яшар, кўнглим шу билан овунар эди, ундан-да йироқлашдим. Уч ойдир шу уйда қолибмен. Ҳамда бир инглиз қўлинда! Нечун? Чунки, кучим йўқ. Кучсиз бир улуснинг кучсиз бир қизи бўлибмен... Битсун кучсизлик! (*Бошини қўлига олиб ўйлар, бир оздан сўнг Роду биби келар.*)

Роду биби (*Дилнавознинг ҳолини кўргач, ўйлар*). Бояқиш қиз! Янгиғина очилгон қайғу чечаги!.. Ёвуз Оқунар бу ўксузни ўз юртидан ажратиб кетурмиш. Кимсиз қиз уч ойдир ўзи тутқун, номуси қўрқувда... (*Сўйлар.*) Дилнавоз, қизим! Бунда нешлаб турасан?

Дилнавоз. Ҳеч...

Роду биби. Сенинг учун эзгу бир туш кўрдим, қизим!

Дилнавоз. Менинг учун эзгулик туш-да!

Роду биби. Тингламайсанми, қизим! (*Дилнавоз жим турар.*) Тушумда кўрдим: шу боғчанинг мана шу ёқдоғи арғувон ёғочининг остида ўтургансен. Шу кунги каби кучли қайғунг бор. Қарасам, бир сариқ илон оҳсум бўлди. Сенга сорилмоқ истади. Катта бир илон эди. Улдурмакка кучим етмади. Қанча илон дуосин билсам, ҳаммасин ўқуб дам солдим, бўлмади... Шу паллада юқоридан қизгин бир товуш эшитдим. Қарасам, уч лочин яшиндек келиб турадир. Лочинлар илоннинг кўзлари йўдилар. Сени қутқариб кўтариб кетдилар.

Дилнавоз. Она, мени қутқарғувчи лочин ўлумдир.

Роду биби. Улум бир, дерлар. Мен уч лочин кўрдим. (*Дилнавоз жим турар. Ташқаридан оёқ товуши келар.*) Мана, сариқ илон келди. (*Дилнавоз қалин бир қайғу остинда эзилганлигин кўрсататурғон оғир бир юриш билан иккинчи уйга кирар. Родубиби унга мунгли-мунгли қарагандан кейин сўйлар.*) Шу ўксизнинг-да қутулиш кунинг кўрсам.

Окунар икки инглиз юзбоши билан кирар.

Окунар (*келганларга*). Буюрингиз, ўтирайлиқ! (*Шапкаларини кўйиб, маса теграсинда ўтурарлар, Родубиби чиқар.*) Хуш келдингиз.

Юзбошилар. Эсон бўлингиз.

Порлинсон. Мингбоши ҳазратлари, боғчадаги қарғаларнинг тебранишлари кун сайин кўпайиб борадир. Бунлар нечун? Чораси нима?

Окунар. Нечунлиги белгили. Биз нима қилсақ-да ҳиндустонлилар бизга ишонмайлар. Ишқилиб, бизни бу ўлкадан қувмоқ истайлар. Шу тилакка эришмак учун шу кунги ҳолларни яرارлиқ топғонга ўхшайлар.

Порлинсон. Қандай ҳоллар?

Окунар. Ялпи уруш, Олмониянинг енгилмай туриши, Туркиянинг Олмонияга қўшулғони, Ҳиндустонга келган Олмон агентлари...

Порлинсон. Чораси?!

Окунар. Раҳмсиз кураш! Бундан бошқа чора йўқ!

Понтар. Мингбоши ҳазратлари! Айниқса шу олмон агентлари кенгайиб боралар. Юз мингларча қўзғотув битиклар тарқаталар. Бунинг йўлини тўса билмасак, иш ёмон.

О к у н а р. Юзбоши! Бор кучимиз билан тиришмак ҳар биримизнинг вазифамиздир. Инглизлигимизни қўлдан бермайлик, тўзим билан, чидам билан тебранайлик.

П о р л и н с о н. Албатта.. албатта. Шундай этмак керак. Мингбоши ҳазратлари! Қўзғотғув битиги тарқатғувчи кишиларнинг яширин ўчоқлари бордур. Шунини топмоқ керак эди.

О к у н а р. Унинг учун иш кўрилди.

П о н т а р. Ип учи топилдими?

О к у н а р. Топилди.

П о р л и н с о н. (шошқин). Топилдими? Қандай?

П о н т а р. Излари топилдими? Тутулдиларми?

О к у н а р. Излари топилди, ўзлари тутулмоқда.

П о р л и н с о н. Шайтонларни туб томирлари билан қурутмоқ керак.

О к у н а р. Қарангиз, қандай бўлди. Бундан ўн кун бурун — эсингизда бордир — шаҳарда қўзғотғув битик тарқатдилар.

П о р л и н с о н. Бор, бор... биламиз.

П о н т а р. Бор, бор... биламиз.

О к у н а р. Бизга келган хабарларга кўра, шулар тарқатгон кўчаларнинг биринда тонготардан бурун бир йигит кўрилган. Қора бурутли, калтагина бир йигит.

П о р л и н с о н. Хўш?

О к у н а р. Икки кун бурун Лондон банкасининг боғчаси ёнинда қора бурутли, калта бир йигитнинг икки ишончсиз киши билан гаплаша турғони кўрулган.

П о н т а р (ўрундуғини илғари судрагандек бўлуб). Хўш?

О к у н а р. Шаҳримизда «Дуохонаи исломия» эмлоқи бор, ҳар кимга оқчасиз эм берадир. Энг сўнг туно кун шул қора бурутли, калта йигитнинг шул эмлоққа киргани кўрилган. Мен мана шул эмлоқни босарга кишилар юбордим.

П о н т а р. Мингбоши ҳазратлари! Йигитни қўйиб, эмлоқни босмоқ нечун эди?

О к у н а р. Эмлоқдин кейин кўп йигит тутармиз.

П о н т а р. Англай олмадим, мингбоши ҳазратлари!

О к у н а р. Биз кўпдан бери шул эмлоқга ишончсизлик билан қарар эдик. Шунча катта бир эмлоқ очиб текин эм бермак ўзи қизиқ эди.

П о н т а р. У эмлоқ эзгу бир тилак билан очилғонмукин?!

О к у н а р. Кўп ишлар борким, бошда эзгу бир ти-

лак билан бўлгондек кўрунадир, ахтара бергандан тагидан кўп ёмонлиқлар чиқиб қоладир.

Порлинсон. Тўғри!

Окунар. Сўнг кунларда ҳинд газетлари бу эмлоқ тўғрисида кўп мақтаб ёздилар. Мақташлари орасинда туманли, неча маъноли сўзлар ҳам бор эди. «Мусофири Агра» газети бир сонинда Мавлоно Нўъмон деган бир кишини шул эмлоқга қарши бўлғони учун сўқди. Мавлоно Нўъмон эса, бизча, белгили инглиз дўстидир.

Окунар. Мана шунлар учун биз бу эмлоқнинг кетига тушган эдик, ҳалиги йигитнинг шунга кирганин билгач, босарга қарор бердик.

Порлинсон. Тутдирдингизми?

Окунар. Кишиларимизни шу кеча юбордик. Яқинда бир хабар бўлса керак.

Порлинсон. Мингбоши ҳазратлари! Ҳиндли бегимни нима қилдингиз? Уртоқлаша олдингизми?

Окунар. Уни қўй, дўстим! Бизнинг шумлиғимизга қаранг! Бизга келганда, ҳинднинг қизлари ҳам ихтилолчи бўлиб қолгон.

Порлинсон. Хўш, қани бу киши ҳам ўзгаришчими?!

Окунар. Ўзгаришчи, қўзғолғувчи ҳаммаси!

Порлинсон. Нима қилди, қани?

Окунар. Уч ойдан бери тиришамен. Жонимни олди, сира бўйинсунмайдир.

Порлинсон. Нима дейдир?!

Окунар. Мени кўрдими, ўзгариб кетадир, начарликга: хуррият, мусовот, адолат, зулм, ёввойилиқ, маданият, эл-юрт каби қанча маъносиз сўзлар бўлса, ҳаммасини бирдан айтиб берадир.

Понтар. Маъносиз сўзларми деддингиз?!

Окунар. Албатта бир ҳиндли оғзиндан чиққан бу сўзларнинг маъносими бўлур?

Порлинсон (ўйлар). Шу қизни шундан ола билсам... (Сўйлар.) Ўзлари қаерда?!

Окунар. Шунда, мана шу уйда, чақирайми?

Порлинсон (яширин бир севинч билан). Ёмон бўлмас.

Шу палада ташқаридан тўрт кишининг оёқ товуши эшиталур.

Окунар. Мана бир хабар бўлди.

Порлинсон. Қизданми?

Окунар. Йўқ, жоним, эмлоқдан.

Порлинсон. А-ҳа... кечирасиз.

О к у н а р. Кел!

Бир инглиз юзбоши кириб, салом берар. Қўлинда бир боғлам қоғоз бор.

- Ҳормангиз, юзбоши! Нетдингиз?

Юзбоши. Буйруғингизни олғоч, йўналдим. Енимда ўттиз пўлис бор эди, эмлоқни айлантириб олдим. Ўзим икки киши билан ичкари кирдим. Ун киши қўлимга тушди. Дафтар, битикларини бир қонға солиб сўргучладим. Яшурин бир сандуқда мана шу ёзувлар бор экан, бунларни олиб келдим.

О к у н а р. Ун киши кимлар экан?

Юзбоши. Бештаси эмлоқда ишлаб турганлар. Биртаси иш бошқорғувчи Маҳмудхон. Тўрттаси ташқаридан кирганлар.

О к у н а р. Қаерда бунлар?

Юзбоши. Шунда, тайёр.

О к у н а р. Яшангиз, юзбоши. Маҳмудхондан бошқасини қамоққа юборингиз. Буюрингиз, айри-айри уйларга қўйсунлар. Маҳмудхонни бунга кетурингиз. Қоғозларни шунга қўйиб кетингиз. (Юзбоши қоғозларни Окунарнинг олдиға қўйиб чиқар.)

Понтар. Ташқаридан келганларни ҳам қаматасизми?!

О к у н а р. Иш шунлардан чиқар.

Порлинсон. Биз кетсак бўлурми?!

О к у н а р. Қолсангиз-да бўлур.

Юзбоши Маҳмудхонни киргизар.

О к у н а р (Маҳмудхонга катталиқ билан). Сизнинг отингиз нима?!

Маҳмудхон. Маҳмуд.

О к у н а р. Қаерли?

Маҳмудхон. Ҳиндли.

О к у н а р. Қайси шаҳардан дедим?!

Маҳмудхон. Амратсардан.

О к у н а р. Лоҳурга қачон келдингиз?

Маҳмудхон. Уч йил бўлди.

О к у н а р. Бунда нешладингиз?!

Маҳмудхон. Шаҳар эмлоғинда ишладим.

О к у н а р. Ҳали сизни қайдан кетурдилар?!

Маҳмудхон (кулумсаб). Исломия эмлоғидан.

О к у н а р. Унда нима ишингиз бор эди?

Маҳмудхон. Олти ой бурун шаҳар эмлоғиндан чиққан эдим. Бир неча киши билан ўртоқлашиб, шу ислония эмлоғини очгон эдим.

Окунар. Ўртоқларингиз кимлар?!

Маҳмудхон. Биз ўн беш киши эдик. Воис Рой ҳазратларининг ёрлиқлари билан бу эмлоқни очиб, ҳар кимга текин эм бера келдик. Ўртоқларимнинг отлари, эмлоқнинг тилаги, тарихи, Воис Рой ҳазратлари берган ёрлиқда ёзилгон.

Окунар. Шу ёрлиқ қани?!

Маҳмудхон. Ёрлиқ эмлоқда.

Окунар. Элга текин эм бера эдингизми?

Маҳмудхон. Ҳа...

Окунар. Эмни Овруподан текинми ола эдингиз?

Маҳмудхон. Биз Овруподан эм истаганлардан эмасмиз.

Окунар. Қайдан олар эдингиз?!

Маҳмудхон. Бизнинг бутун-нарсаларимиз Ҳиндустондан чиқадир. Бизнинг бутун ишончимиз Ҳиндустондадир. Бизча, Ҳиндустон ўз бошли, айримча бир дунёдир. Бунда яшаганларнинг бутун керакликлари ўзинда топиладир. Шундан олиш керак.

Икки юзбоши бир-бирига қарарлар.

Окунар (*кулумсаб*). Бўш хаёлчилар!..

Маҳмудхон. Сўзимиз хаёлда эмас, бўш-да эмас, бу кун икки кўзи бўлгон ҳар ким кўрадиким, Ҳиндустон бу-дунё боғчаси, ўзинда бўлгонларнигина эмас, ўзиндан мингларча тош узоқда тургонларни ҳам яшатишмоқдадир.

Окунар. Сўзни узатди бу... (*Юзбошига*.) Буни элтиб қамангиз, сўров чоғинда истаганча сайраб берар.

Юзбоши Маҳмудхонни олиб чиқар.

Порлинсон. На тетик ҳариф экан бу!

Понтар. Тили тамуғ алангасидек дунё ёқмоқчи! Тўғриси, мен ҳуркмак истадим.

Окунар. Бизнинг кучимиз бор, яроғимиз бор, оқчамиз бор, билимимиз бор. Бизда борлар бунларда йўқ, бунларда йўқлар бизда бор. Шунинг учун бунлардан қўрқмаймиз, ҳуркмаймиз, истаганларини-да бермаймиз.

Понтар. Бироқ бунларда юрак ёнғини бор экан.

Окунар. Юрак ёнғинларини тўплар билан, бомбалар билан ўчираимиз.

Понтар (*ўйлар*). Бомба билан, тўп билан ёнғин-

ми ўчираимиз?! (Сўйлар,) Нима бўлса ҳам бўш турмаслик керак-да.

О к у н а р. Албатта.

Юзбошилар кетарга тайёрланиб, қарашурлар.

П о н т а р (қўпуб). Хайр эмди.

Порлинсон-да қўпар.

О к у н а р (қўпиб). Кетасизми, орқадошлар?! (Қўл беришалар.)

П о р л и н с о н. П о н т а р. Кетайлик энди (Айрил-фонда.) Яхши кеча.

Юзбошилар кетарлар.

О к у н а р. Тинч кеча. (Эмлоқдан кетурилган қоғозларни шкафага қўйиб, ўз еринда ўтурур ёлғуз.) Бизнинг юзбоши Порлинсоннинг бир дардими бор?! Бир нарсани йўқотганга ўхшайдир. «Қиз қани?», «Чақирсангиз, ёмон бўлмас»лари (чинғироқни босиб) кўпда жонсиз эмас.

Родубиби келиб бош эгар.

О к у н а р. Дилнавоз бегим борми?

Р о д у б и б и. Бор соҳиб!

О к у н а р. Ухладими?

Р о д у б и б и. Йўқ, соҳиб!

О к у н а р. Юбор шуни! (Роду биби бош эгиб чиқар.)

Бу қиз-да тангрининг балоси! Кўнмайдирми, кўнмайдир! Нима қилсанг, бўш. Қўрқитдим... сўқдим... ялиндим, бўлмайдир! Шу кеча ишни битирмак керак.

Д и л н а в о з кирар, қайғу остинда эзилиб, оғир-оғир юрар.
Дераза ёниндоғи ўрундуқга бориб ўтирур.

О к у н а р (қилични бўйнидан чиқариб, ёниндоғи ўрундуқга суятиб қўяр экан, сўйлар). Яқинроқ келингиз!

Д и л н а в о з. Нима дейсиз менга?

О к у н а р. Яқинроқ келингиз, дейман.

Д и л н а в о з. Мени нечун чақирдингиз?

О к у н а р. Яқинроқ ўтурингиз, сўзим бор.

Д и л н а в о з. Уч ойдир, ҳар кеча сўзим бор, деб чақирасиз, қийнамоқдан бошқа бир ишингиз йўқ, ортиқ етар. Сизникини мен, меникини сиз эшитдик. Ҳеч бирининг унуми йўқ.

Окунар. Уни мен-да биламен.

Дилнавоз. Билсангиз, ортиқ гапирмангиз!

Окунар. Бу кеча сўнг сўзимни айтаман.

Дилнавоз. Бўш сўзнинг сўнги бўлмас.

Окунар. Тинглангиз, қаршингизда Буюк Британия давлатининг катта бир кишиси ўтурадир...

Дилнавоз. Эски ҳаммом, эски тос!

Окунар. Шу ўлканинг энг катта кишилари мен билан бир йўла кўрушганлари учун ойларча мақтаниб юралар. Беш йилдир Лоҳурнинг пўлис қомиссари бўлиб турубмен. Бу кунгача истаганимни йиғлатиб, истаганимни кулдира билдим. Мен сени суйган бўлмаса эдим, ишингни бунча узатмас эдим. Биринчи кечада ё бўйинсундурур, ё бошингни кесар эдим. Бунларни ўзинг яхши биласен. *(Дилнавоздан жавоб кутиб тинар. Жавоб олмағоч, яна сўйлар.)* Менга бўйинсунмай турасен. Ўзингга яхши бўлмас. Бу кун сени қамоқда чурутмак, сургун этмак, ўлдурмак-да қўлимдан келади. Шунларини истайсен? *(Бир оз тинар. Дилнавозни жим кўргач, яна сўйлар.)* Сен онгсиз бир қиз эмассен. Менга ўртоқ бўлиб яшамоқни истамаслигинг тентакликдир. Кел, яқинроқ кел. *(Дилнавоздан бир сўз, бир тебраниш кўрмағач, еридан туриб, унга тўғри юрар.)* Сиз онгли бир қиз эрусиз. Яхши-ёмонни англарсиз. *(Дилнавозга яқинлашғоч, у-да еридан турар, аччиғдан мегизи сарғайган, титраб турадир.)* Келингиз, шунда ўтурайлиқ. *(Қўлини тутмоқ истар.)*

Дилнавоз *(ўзини йўқотғон каби қўлини қаттиқ тортиб, қичқирар)*. Йўқ!..

Окунар сесканиб ўзини орқага ташлар. Аччиғланиб, Дилнавозни ўмузиндан тутиб, итариб юборур. Дилнавоз Окунар ўтурғон ўрундуқ остига келиб тушар, яна-бот қўлар, ўз ўрундуғи сари юрар.

Окунар. Тентак қиз, тентак! Бу нима иш?! *(Тўп-пончасини чиқариб маса узорина қўяр.)* Бу кеча ё мен, ё шу, англадингми?!

Дилнавоз *(ўз ерига ўтуриб)*. Чумчуқдан кўрққан тарик экмас. Улумдан кўрқса эдим, уч ой сен билан талашмас эдим.

Окунар *(Дилнавоз сари юриб)*. Бу ерга ўтур, дедим сенга:

Дилнавоз. Дедим сенга, ўтурмам!

Окунар *(Дилнавознинг елкасиндан тутиб)*. Ут-кузмоқ қўлимдан келмасми? *(Итариб юборур, Дилнавоз буринги ерга йиқилур, яна турар.)*

Дилнавоз. Нима истайсен мендан йиртғувчи ҳайвон? (*Ўз ерига бориб ўтуруп.*)

Окунар (*тўппончасини олиб*). Шундайми?!

Дилнавоз (*ўйлар*). Аччиғини келтирай, ўлдурсун-да қутулай. (*Сўйлар.*) Номусинг бўлса, ур! Бир инглиз мингбошиси ҳайвон деб, менга қараб турубдир, ўли...

Окунарнинг қони бузулур. Юзи қўрқунчли бўлур. Тўппончасини Дилнавозга тўғри қилур. Бушата ёзар. Бирдан қўлини тортар. Тўппончасини масага қўяр.

Окунар. Қулайғина ўлиб қутулмоқни истайсен. Йўқ, у деганинг бўлмас. Тўхта, мен сенга кўрсатайин! (*Сўзини битирмасдан электрикнинг биттасини ўчуриб, ўйни ярим қоронғу қилар.*) Мана, ўйинни кўр энди! (*Чинғироқни босар, Родубибки кирар.*)

Окунар (*Родубибига*). Бу кеча менинг ишим бор, ҳеч ким билан кўруша олмаймен. Қапучига сўйла, кимсани ичкари қўймасун.

Родубибки (*бош эгиб*). Хўп, соҳиб!

Окунар. Менга арақ кетур!

Родубибки. Хўп, соҳиб! (*Бош эгиб кетар.*)

Окунар (*Дилнавоз сари юриб*). Ҳукуматга қарши ишлаб турганингни била туриб сени қамоққа юбормадим. Ўз уйимда сақладим. Сен-да ўзингнинг ким эканингни унутдинг. Менга катталик қила бошладинг. Гапур, ҳукуматга қарши ишлашган йўлдошларинг кимлар?!

Дилнавоз. Бутун ҳиндлилар!

Окунар. Бутун ҳиндлиларми?!

Дилнавоз. Албатта, сендек аҳмоқ, виждонсиз кишилари бўлгон бир ҳукуматга ҳиндлилар нари турсун, бутун дунё қаршидир.

Окунар (*тутмоқчи бўлиб*). Сўзнинг устини ёпма!

Дилнавоз (*ирғиб туриб, қичқирар*). Йўқол! (*Окунар сесканур.*) Эр бўлсанг, тўппонча билан кел. Бор, шунларни кетур. (*Ўтуруб, бошини қўллари орасига олиб турар.*)

Окунар (*юшмоқча*). Дилнавоз, ўзингга ачингинг! (*Шу пайлада бошдан-оёқғоча қоп-қора кийган уч ниқобли кириб, Окунарнинг кетида туралар. Қўлларинда ханжарлари бор. Окунар сезмасдан Дилнавозга гапира берар.*) Мени тингла, кўтар бошингни! (*Жавоб кутар.*) Сени-да, ўзимни-да ўлдурурмен, кўтар бошингни! (*Жавоб кутар.*) Шундайми?! Менга қарамайсенми?! Энди ўлимга тай... ёрлан! (*«Тайёрлан» сўзи оғзинда экан,*

тўппончасини олмоқ учун қайрилғоч, ҳалиги ниқоблилар ханжарларини кўкрагига тўғри тутарлар. Оқунар сўзини битирмасдан сесканиб кетар. Унинг сесканишиндан Дилнавоз ҳам бошини кўтарур).

Оқунар (қўрқув аралаш). Ким?!

Биринчи ниқобли (қўрқунчли товуш билан).
Ўлум.

Дилнавоз. Оҳ... қутулдим!

Оқунар. Нима истайсиз?!

Иккинчи ниқобли. Қон! (Оқунар тўппончасини олмоқ учун, Роду бибини чақирмоқ учун тебраниб кўрар, ниқоблилар қўймаслар.)

Учинчи ниқобли. Мингбоши ҳазратлари! Ўлум қучоғига тушгач, тебранмасангиз-да бўлур!

Оқунар. Сиз ким?!

Биринчи ниқобли (қўрқунчли товуш билан).
Бир йўла айтдим, ўлум!

Оқунар. Нима истайсиз?!

Иккинчи ниқобли. Иккинчи йўла айтамен:
қон!

Оқунар. Нечук қон?!

Учинчи ниқобли. Золим қони!

Оқунар. Оҳ... ўғрилар... хоинлар!..

Иккинчи ниқобли. Биз ўғри эмас!

Оқунар. Бу ерга кимдан сўраб кирдингиз?!

Учинчи ниқобли. Сиз кимдан сўраб бизнинг ўлкамизга киргансиз?!

Иккинчи ниқобли. Бу қизнинг қишлоғига сизни ким чақирғон эди?!

Учинчи ниқобли. Кимдан сўраб буни қочирдингиз!

Иккинчи ниқобли. Ўғри сизга дерлар!

Учинчи ниқобли. Сизга хоин дерлар!

Оқунар. Тилагингиз нима? Сўйлангиз!

Иккинчи ниқобли. Қонингиз!

Учинчи ниқобли. Бошингиз!

Оқунар. Оҳ... Ёввойилар... инсон қони, инсон боши истайлар.

Биринчи ниқобли (ёввойи бир қулуш билан).
Йўқ... золим қони истаймиз!

Дилнавоз (йўлар). Бу товуш? Бу менга таниш!

Иккинчи ниқобли. Сизнинг қиличингиз билан тўкилганлар булоқ суви эмас, инсон қони эди. Сўровсиз қолсунми?

Учинчи ниқобли. Сизнинг буйруғингиз билан

кесилганлар бузов боши эмас, инсон калласи эди. Учи олинмасуни?! Сўзни узатмайлиқ. Бизни тинглангиз!

О к у н а р (*бир оз тинчланиб*). Буюрингиз, сўйлангиз, нима истасангиз, берайин.

Учинчи ниқобли. Сизнинг буйруғингиз билан бу кун «Исломия эмлоғи»да тинтув бўлгон, шундан келтирилган қоғозлар, ёзувларни сизга топширдилар...

О к у н а р. Менга топшурмадилар.

Учинчи ниқобли. Ёлгон чоғи эмас, шул қоғозларни бизга топшурингиз.

О к у н а р. Қоғозлар менда эмас, пўлис бошқармасига юбордим.

Учинчи ниқобли. Бермайсизми?!

О к у н а р (*ялиниб*). Бўлмаса, нимани берай?!

Биринчи ниқобли (*қўрқунчли товуш билан иккинчи ниқоблига*). Бажар ишни!

Иккинчи ниқобли ханжарини кўтариб, Окунарга солар.

О к у н а р (*ханжар учи ўмузига тегар-тегмас*). Тўхтангиз, топиб берайин. (*Иккинчи ниқобли ўз қўлини сақлар*.) Қоғозлар мана шу шкафдадир, очиб олингиз. (*Биринчи ниқобли шкафдан қоғозларни олар*.) Шкафнинг бир четинда мана шу сандуқнинг очғучлари бор. Олингиз, шу сандуқни очиб, олтуларимни ҳам олингиз, мени ўлдурмангиз.

Учинчи ниқобли. Инқилобчилик бошқа нарса, олтун ўғрулиқ бошқа нарсадир.

Биринчи ниқобли. Менинг ишим битди. Сиз ҳам бунинг ишини битирингиз!

О к у н а р (*ялиниб*). Менга тегмангиз. Нима десангиз берайин.

Иккинчи ниқобли ханжар билан урар. Окунар «воҳ» деб йиқилур. Жон чиқар. Учинчи ниқобли унинг бошини кесмак учун тиришар. Дилнавоз ҳуркуб еридан қўпар. Шу паллада Роду биби бир патнусда бир шиша ароқ билан бир рюмка олиб кирар. Кўзи буларга тушгач, «оҳ» деб қичқирар. Патнус қўлидан тушар. Биринчи ниқобли ханжар билан Родубибига югурар. Дилнавоз ароға кирар, Родубибини қучоқлар.

Д и л н а в о з. Йўқ, бунга тегмангиз, бу ҳиндлидир.

Биринчи ниқобли (*ўзининг туб товуши билан*). Ундай бўлса юрингиз, уни ҳам олиб борайлиқ. (*Юзини очар*.)

Д и л н а в о з. Оҳ... Раҳимбахш! Сенми сен?! (*Раҳимбахшининг қучоғига отилур. Бошини унинг кўкраги узра қўяр*.)

Раҳимбахш-биринчи ниқобли. Кел, ма-
лак... Юрагимни тингла!

Роду биби (эсини йўқотар). Хи-хи-хи... ҳо-ҳо-ҳо...
мана, мана, хи-хи-хи... (Бариси обдираб унга қарайлар.)
Лочин. Ҳо-ҳо-ҳо... Хи-хи-хи... Қоч, қоч, соҳиб, қоч... Ма-
на, мана, мана, қоч. (Қўл, оғиз, кўзи билан имлаб ту-
рар.)

Дилнавоз. Эсиз! Эсини йўқотди. (Келиб, Родуби-
бини туртар.) Она... нима бўлди сенга? Мен билан ке-
тасенми?

Роду биби. Лочин, лочин... қоч, соҳиб... мана,
мана, мана...

Дилнавоз. Меним тутқунлиқда онам эдинг сен.
(Манглайиндан ўпар. Родубиби ҳеч биртасини сезмас-
дан маъносиз сўзларини айта берар.)

Раҳимбахш. (Дилнавоз қўлини олиб). Жоним,
малагим! Бундай ишлар қурбонсиз бўлмас, ҳайда, ке-
тайлик.

Дилнавоз (Раҳимбахшга эргашиб, Родубибидан
бир одим узоқлашғоч, яна турар. Родубибига қараб сўй-
лар). Момо, жоним, (Родубиби кўк сари қараб имлаб,
жилмайиб турар.) Мен билан юрмадинг, менга ҳақла-
рингни ҳалол эт! Оҳ, сен эсингни йўқотдинг, қамоқдан
чиққандек бўлдинг. «Менлик», «сенлик» «ҳақ», «ҳалол»
деган чанбарлардан қутулдинг. Сен чин эркин бўлдинг
эмди. Бироқ мен...

Яна Роду бибининг манглайини ўнгандан кейин Раҳимбахшнинг
қўймаслиғи билан чиқар, Родубибидан бошқалари-да чиқарлар.
Парда Родубибининг ратсиз кулишлари орасинда тушар.

ТҮРТИНЧИ ПАРДА

Кундуз. Гагар тоғинда бир мағора. Тепасидаги тор туйнудан
ёруғлиқ оладур. Мағораниң сўл пучмоғиндаги тор бир айланма
билан ташқариға чиқади. Мағораниң бир ёғинда кичкина бир
маса, бирда ўриндиқ қўйилгон. Девор остинда ясама оқчалар
билан қўзғотғув битиклар терилган. Унларниң нари ёқинда
ичинда тўрт бомба қўйилгон бир ёғоч қути. қути узра уч-тўрт
қоп қатланиб қўйилгон. Қаршу ёқда еттита ўнбиротар миллиқлари
қаторлангон, бир чеккада ўқ садоқлари тартибсизча туради.
Раҳимбахш маса бошинда ёзиб туради. Дилнавоз емак пиширади.
Маҳмудхон билан уч ишчи битиклар ҳам ясама оқчаларни боғлаб,
ратлаб туралар. Бадринат соҳиб тор йўл оғзинда узаниб, ётгон.

Биринчи ишчи. Дилнавоз, жоним, ош қачон?
Дилнавоз. Соат неча?

Иккинчи ишчи (билак соатига қараб). Ун икки.
Дилнавоз. Яна икки соат бор, шошмангиз.
Биринчи ишчи. Оч қолдиқ-ку.
Иккинчи ишчи. Сенинг қурсоғинг тегирмонми-
дир? Бунча оч қоласен?!
Биринчи ишчи. Шамолми едим?!
Бадринат. Мен жуда ишдан чиқдим.
Иккинчи ишчи. Сиздами оч қолдингиз?!
Бадринат. Очлиқ ҳам гапми, ўлдим! Эшик тагин-
да турибмен, ел эсиб ўтадир. Кишининг қурсоғи кўп
ишлайдир.
Биринчи ишчи (иккинчига). Бу кишининг-да
қурсоғи тегирмонми?
Иккинчи ишчи. Албатта ҳамда ел тегирмони!
(Кулар.)
Дилнавоз. Бир соатдан бурун кимсага ош йўқ.
Бадринат. Дилнавоз жоним! Сиз қозон бошинда
турубсиз...
Иккинчи ишчи. Қозон хони... қозон хони. (Ку-
лалар.)
Бадринат. Истаганда олиб ейсиз. Оч ҳолини тўқ
билмас.
Биринчи ишчи. Бу орада оч қолмаган киши
Раҳимбахш соҳиб, калласини тушуриб ёзгани ёзган.
Иккинчи ишчи. Ёзув ёзмоқ қорин тўйдирадир,
биласенми?!
Дилнавоз. Шундайми? Кўп яхши, қозон-товоқни
йиғиштирамиз, оч қолғонга қоғоз-қалам берамиз, ёзув
ёзсун.
Иккинчи ишчи. Мен ундан парҳез.
Дилнавоз. Нечун?!
Иккинчи ишчи. Доктор буюрган.
Раҳимбахш. Мен-да кўп тўқ эмасмен.
Биринчи ишчи. Жим турубсиз-ку.
Раҳимбахш. Нима қилай? Меним гапим билан
емак бот пишарми? Сиз тор кўнгулли кишилар. Гапир-
май тура олмайсиз. Гапура-гапура ўзингизни-да, Дилна-
возни-да ишдан қолдирасиз.
Дилнавоз. Кечирасен, ўртоқ, мен ишдан қолма-
дим.
Учинчи ишчи. Мен зулмга қаршу ишлаймен, бу
йўлда очликдан ўлсам-да майли.
Биринчи ишчи. Яша Гулдоҳон, афғонлигингни
кўрсат.

Бадринат. Афғонлар — ботир кишилар. Инглизларнинг бир қилиғи бор: инглиз бўлмагон ҳар ким билан кўрушганда, буюк бир катталик билан гапуралар, кўп сўзига жавоб-да бермайлар. Бироқ бир афғонни кўргач, ялинурға мажбур бўлалар.

Раҳимбахш. Дилнавоз хонимни Оқунардан қутқорғонимиз кеча Оқунар уйдан чиқиб, Маҳмудхонларни қутқорғоли борганимизда Гулдоҳоннинг кўрсатган ботурлиқлари эсимдан чиқғувси ишлардан эмасдир. Буюк қаҳрамонлиқ қилди.

Бадринат. Яшасун, чиндан-да буюк иш кўрсатган экан.

Биринчи ишчи. Бу афғонлар ўзларини бани Исроил болалари дейлар, тўғрими?

Учинчи ишчи. Ҳа, биз бани Исроил.

Иккинчи ишчи. Йўқ, жоним, тўғри эмас. Жухуд боласи бўлгонда бир оз кўрқоқ бўлар эдилар.

Учинчи ишчи. Бу тўғрида ҳадис бор.

Бадринат. Буни Раҳимбахш соҳибдан сўройтиқ.

Учинчи ишчи. Кўп яхши, айтсунлар.

Раҳимбахш. Бир кўп афғон тарихларинда афғонларни бани Исроил деб кўрсатилган. Бу тўғрида тонуқлар ҳам кетурилган.

Учинчи ишчи. Ҳа... тонуқларимиз кўп.

Биринчи ишчи. Ниндай тонуқлари бор?

Раҳимбахш. Биринчи шул ҳадис, иккинчи тонуқлари тайласан-деган лунгидек бир кийимлари. Айталарким, «бани Исроилда ҳам шу тайласан бор» эмиш. Учинчи тонуқлари соч қўйиш экан, тоғ орасиндаги афғонлар жухудларча соч қўяр эканлар. Менча, бу тонуқлари бутунлай чуруқ.

Учинчи ишчи. Нега?

Раҳимбахш. Негаким, бундай тарихий буюк сўровларға ҳадис билан жавоб бериб бўлмайду. Тайласан деган кийимлари аски юнонлиларда ҳам бор эди. Бунинг Юнондан Эрон орқали Афғонға ўтганлиги узоқ эмасдир. Соч қўйишлари эса Эронда ҳам бор.

Бундан бошқа тарих Фаластиндан Афғонистонға бир кўчдириш бўлғонни кўрсатмайди. Менга қолса, бу тугунни ечмоқ учун икки йўл бор: бири-ер остини қазиб очиқ излар, белгилар изламак. Иккинчиси — афғон тили билан жухуд тили орасинда бир яқинлиқ йўққа ўхшайди. Бироқ, бу тўғрида узул-кесил бир нарса айтмак меним эмас, тиллар билимига уста кишиларнинг ишидир.

Учинчи ишчи. Майли, бу ишлар бўлгонча биз жуҳуд боласи бўлиб қолармиз.

Иккинчи ишчи. Майли, нима бўлсанг бўл, би-роқ ишла, тириш.

Учинчи ишчи. Тиришмак истамаса эдик, ша-ҳардан, қишлоқдан узоқлашиб тоғлар, мағоралар ора-синда бундай ишлаб турар эдикми?

Бадринат. Яша, афғон.

Иккинчи ишчи. Яша, жуҳуд боласи. *(Кулалар. Шу паллада тор йўлдан ҳуштак товуши эшитилар, ҳам-малари обдираб қарайлар.)*

Раҳимбахш *(ёзғични қўйиб)*. Орқадощлар, қо-ровулимиз қора кўрди. Турингиз, яроқланайлиқ. *(Ҳам-малари туриб, ўнбиротарларини кўриб, тайёрланур-лар.)*

Бадринат. Уз кишиларимиздан бўлса керак.

Раҳимбахш. Шундай бўлса керак.

Биринчи ишчи. Майли, биз тайёр. Таниш бўл-са — салом, ёв бўлса ўқ, кела берсун...

Раҳимбахш *(биринчи ишчига)*. Орқадощ, бомба-ларни чиқариб қўйингиз.

Биринчи ишчи ёғоч қутидан тўрт бомба чиқариб, маса узра қўяр. Шу чоғда милтиқ, садоқ, таппонча, дурбин билан яроқланган қоровул кирар.

Раҳимбахш. Ким экан?

Қоровул. Узимиздан экан, соҳиб!

Бадринат. Урон бердимми?

Қоровул. Берди. Чилон оғочининг остига келгач, бир оз турди. Унг қўлини икки йўла кўтарди.

Раҳимбахш. Сиз-да чиқиб, ўрон берингиз, кел-сун.

Қоровул чиқар.

Бадринат. Ҳайдангиз, ишларимизни кўра берай-лик. Ҳали бизга яхши хабарлар келса керак.

Ҳаммаси бурунги ўз ишига ўтулар.

Биринчи ишчи. Яхшими, ёмонми, нима бўлса хабар бўлсун. Юртдаги йўлдошларимизнинг ҳолларини билиб олайлиқ.

Раҳимбахш *(биринчи ишчига)*. Уртоқ, бу бом-баларни ерига қўйингиз.

Биринчи ишчи бомбаларни қутига қўйиб, яна ўз еринда ўтирур.

Иккинчи ишчи. Дилнавоз хоним, ош пишдимми? Дилнавоз. Бир оз турасиз.

Биринчи ишчи. Бу кунги эт қаттиғ экан, бот тишмаса керак.

Иккинчи ишчи. Жоним, тош бўлгонда ҳам ҳа- лигача пишар эди.

Диднавоз. Келган кишининг гапларини эшитма- ганимча, менинг томоғимдан нарса ўтмайди.

Иккинчи ишчи. Мен ҳам шундай.

Қоровул кирар.

Раҳимбахш. Келдими?

Қоровул. Келди. Бир хотун экан.

Раҳимбахш. Келсун.

Қоровул қўли билан йўл кўрсатгач, бош-оёқ яланг, қора, йиртиқ жўйлакли, чирмашиқ, тўзонли сочли, 40 яшар бир хотун қўлинда эгри-бугри бир тайёқ тутиб кирар, бош эгар.

Раҳимбахш. Қаердан келасиз?

Хотун. Ҳиндустондан.

Раҳимбахш. Қаерга?

Хотун. Ҳиндустонга.

Раҳимбахш. Отингиз?!

Хотун. Бомба. *(Кимсага билдирмайин мағоранинг ҳар ёқиға қарар.)*

Раҳимбахш. Хуш келдигиз!

Диднавоз ишончсизча қараб турар.

Бадринат. Хўш, гапирингиз, қани! Нима иш, ни- ма хабар билан келдингиз?

Хотун. Зайид соҳибни кўргали келдим.

Бадринат *(Раҳимбахшни кўрсатиб)*. Мана Зайид соҳиб.

Хотун *(Раҳимбахшга бош эгиб)*. Мени Пешовардан новвоб Муҳаммад Ҳусайнхон соҳиб Баҳодур юбордилар.

Раҳимбахш. Кўп яхши, хон Баҳодур соҳибнинг ҳоллари қалай?

Хотун. Яхши. Сизларга салом айтдилар.

Раҳимбахш. Эсон бўлғайлар. Нима буюрдилар?

Хотун. Дедиларким, биз Пешовурда апрель бошларинда ҳукуматга қаршу чиқиш ясармиз. Шунинг учун тайёрлигимиз бор. Бомбайда Анрибил Мистар Жиноҳ соҳиб, Лоҳурда Миён Фозил Ҳасан соҳиб, Оллоҳободда Анрибил Саид Ризоли соҳиб, Аликадада Хўжа Абдул Мажид соҳиб, Лоҳурда Мистар Мазҳарқулҳақ соҳиб, Калкуттада Фазлулҳақ соҳиблар ҳам шул кунларда ялпи чиқиш учун қўмитадан буйруқлар олгонлар.

Раҳимбахш. Бизга ҳам бу тўғрида хабар бор.

Хотуннинг кўзлари шодликдан яширунча ўйнар.

Хотун. Пешоварда тарқатилгон қўзғотғув битикларнинг Зайид отли бир киши томонидан тарқатилгонини ҳукумат тилчилари билганлар. Бир суратингизни ҳам қайдандир топганлар, сизни қўлга тушурмак учун бор кучлари билан тиришалар. *(Ҳаммалари иш қўярлар. Хотун ўз сўзларининг таъсирини англамак учун бир оз тинар. Дилнавозда ишончсизлик).*

Раҳимбахш *(совуққонли)*. Хўш... сўнгра?!

Хотун. Хон Баҳодур соҳиб сиздан ўтиналарким, бир неча кун шаҳарларга сира яқинлашмайин юрғойсиз. Бўлғудек эса Боғистон томониға ўтиб-да қолгайсиз.

Дилнавознинг ўзини кучлаб сақлагани кўринур.

Раҳимбахш. Бошқа?..

Хотун. Босилгон битиклардан менга бир оз бергайсиз.

Раҳимбахш *(Бадринатга)*. Чиқингиз, «Ҳиндустон» деган янги битикчадан беш юзта берингиз.

Бадринат соҳиб саккиз бетлик кичкина битиклардан беш боғлам олиб хотунға берар. Хотун қўлтигиндан бир қопчиқ чиқариб битикчаларни солар.

Раҳимбахш. Хон Баҳодур соҳибга салом айтингиз. Қўлларини ўпармен. Илгимдан келганча айтганларидек ишлармен.

Хотун *(қопчиқни кўтариб)*. Хўп. Яхши қолингиз...

Раҳимбахш. Яхши борингиз.

Хотун мағоранинг ҳар ёнига яна бир йўла яширингина қарагандан кейин чиқмоқ истар.

Дилнавоз *(бирдан қайнаб кетар)*. Тўхтагиз... тўхта!..

Хотун *(қайрилиб)*. Ким, менми?

Дилнавоз. Ҳа, сен! Сен! Тилчи хотун, сен!

Ҳаммалари обдираб қолурлар.

Хотун *(ясама бир обдираш билан)*. Ким? Менми?! Мени тилчими дединг?! Бу қандай сўз?!

Дилнавоз. Сени дедим. Тилчисен!

Раҳимбахш. (ериндан туриб, Дилнавозга яқинлашур). Сенга нима бўлди, Дилнавоз?!

Дилнавоз (ишчиларга). Тутингиз буни! Бу тилчидир, дейман, тутингиз буни!

Биринчи, учинчи ишчилар хотунни тутарлар.

Раҳимбахш. Нега тутдирасен буни?!

Дилнавоз. Бу тилчидир, ҳукумат тилчисидир.

Раҳимбахш. Қаердан билдингиз?!

Дилнавоз. Оҳ... менинг юрагим шундай кўрсатадир, тилчидир бу!

Раҳимбахш. Юрак кўрсатиши билан бир кишини тутиб бўлмайди. (Ишчиларга.) Қўя берингиз!

Ишчилар қўймоқчи бўлғоч.

Бадринат (ишчиларга). Тўхтаңгиз. (Ишчилар яна тутарлар. Раҳимбахшга.) Кўрсатишларнинг энг тўғриси юрак кўрсатишидир...

Раҳимбахш (сўзни кесиб). Қайси бир қонун юрак кўрсатиши билан бир кишини тутдирадир?

Бадринат. Қонунларга қарамаңгиз, унлар бўш нарсалардир.

Раҳимбахш. Нима қилмоқчисиз?!

Бадринат. Мен айтаменким, Дилнавоз хоним бу кишига ишонмай экан, биз қисқағина бир сўров қилайлик. Бу хотун сўрошларимизга тўғри жавоб бера олса, кета берсун.

Хотун. Сиз кўп қизиқ кишилар экансиз. Инглиздек катта бир давлатга қарши ишлайсиз, Ҳиндустонни қутқармоқчи бўласиз, ўз кишиларингиздан бири мени сизга юборган экан, менга ишонмайсиз. Сиз бу онг билан; мия билан қандай ишдай олурсиз?! Мендан нима сўрайсиз? Уронингизни бердим. Хон Баҳодурнинг сўзларини айтдим. Қайсиси тўғри чиқмади?! (Раҳимбахшга.) Сиз айтингиз-чи, ўронингизни янглиш сўйладимми?

Раҳимбахш. Йўқ.

Хотун. Хон Баҳодурдан айтган сўзларим ёлғон чиқдимми?!

Раҳимбахш. Йўқ.

Хотун. Яна мендан нима сўрайсиз?!

Бадринат. Бу мағорани сизга ким дарак берди?

Хотун. Мени сизга ким юборган эса, шул дарак берди.

Бадринат. Ўзингиз қаердан?

Хотун. Пешовардан.

Бадринат. Қайси маҳалладан?

Раҳимбахш. Қўйингиз, Бадринат соҳиб, бу ишимиз уятдир. Хон Баҳодур соҳиб эшитса, яхши бўлмас. Хон Баҳодур соҳиб бунга ишониб, бизга юборибдир. Уронни ўргатибдир. Яшурун сўзларни айтибдир. Ҳаммасини ўз қулоғимиз билан эшитдик. (Хотуннинг кўзларинда шодлиқ.) Сиз янадан «Қайси маҳалладан сен?» деб турасиз, бу иш кулунчдир. (Ишчиларга.) Қўяберингиз!

Ишчилар хотунни қўя бералар.

Хотун. Мен кетамен?

Раҳимбахш. Кетингиз. Хон Баҳодур соҳибга салом айтингиз. (Хотун чиқар.)

Дилнавоз. Кетди, қутулди, яқинда бошимизга бир бало кетурур.

Раҳимбахш. Дилнавоз, ўтинамен, шу қўрқоқлиқни ташла.

Бадринат. Ҳайдангиз, ошни сузингиз, оч қолдиқ, бўлғони бўлди.

Биринчи ишчи. Жуда ўлдик, шу ошни сузингиз.

Дилнавоз. Хўп. (Қозондаги қовурмани икки табақ, бир чаноқга суза бошлар.)

Иккинчи ишчи (суфрани ёзиб, нон қўйиб). Қани, келингиз!

Ҳаммалари суфра теграсинда ўтурурлар.

Дилнавоз (учинчи ишчига). Гулдоҳон, бу бир чаноқ ошни қоровулга бериб келингиз.

Учинчи ишчи. Хўп. (Чаноқни қозон бошидан олиб қоровулга чиқарур, Дилнавоз ош табақларини суфра узра келтуруб қўяр, ўзи ҳам ўтурур, ея бошларлар.)

Биринчи ишчи. Дилнавозхоним, хотунни кўп қўрқитдингиз-да?!

Иккинчи ишчи. Жонини чиқардилар.

Дилнавоз. Мен шунга ишонмадим, шунни кўргач, кўнглим қораланди.

Раҳимбахш. Жоним, «мен ишонмадим», деб бир кишини тутмоқ тўғрими?

Дилнавоз. Меним ўғурсиз бир кўнглим бор. Бўлғуси ёмонлиқларни бурунроқ кўрадир. Буни ўзинг-да биласен.

Раҳимбахш. Бир нарса бўлмас, тинчлан!

Дилнавоз. Кўрарсен.

Учинчи ишчи. Бир нарса бўлғонда, нима бўлур?

Биз нимадан, нега қўрқамиз? Бу ишга киришган кун жонимиздан кечмаган эдикми?

Дилнавоз. Тузук, жонимиздан кечган эдик. Бироқ қўл-оёқларимизни боғлаб унларга берамиз, демаган эдик.

Бадринат. Дилнавозхоним, кўп қайғурмангиз. Хукумат бизнинг изимизни топиб ҳалиги хотунни юборган бўлса, у хотунни тутиб тилим-тилим қилмоқ ҳам унумсиздир. Изимиз топилгандан кейин унларнинг тилчи хотунлари бир эмас, ўн эмас, мингларча бор. Тутиб ўлдирмак билан битмас.

Ташқаридан қоровулнинг ҳуштак товуши келар.

Дилнавоз. Мана... айтганим чиқди!..

Ҳаммаси обдираб қарарлар.

Раҳимбахш. Шошма, жоним, қоровул келсун.

Бадринат. Менга қолса, Дилнавозники тузук. Иш ёмонлашди. Турингиз, бунларни йиғиштириб, бомбаларни тайёрлангиз.

Ҳаммалари туриб суфра, табақларни йиғиштириб, қутидан бомбаларни чиқариб, масага қўялар, қоровул югуриб кирар.

Раҳимбахш. Нима гап?

Қоровул. Бизни босалар....

Бадринат. Орқадoshлар, телба бўлмангиз, милтиқларимизни олиб, садоқларимизни тақайлик. Ташқари чиқиб, тор йўлнинг бошини тутайлик.

Ҳаммалари садоқларин, милтиқларин олурлар.

Раҳимбахш. Бу бомбаларни-да биттадан олайлик. *(Маҳмудхон билан уч ишчи тўрт бомбаларни олурлар.)* Ҳайдангиз ташқарига! *(Ўзи илгари тушар, бошқалари унинг кетидан чиқар. Ташқаридан Раҳимбахшнинг товуши келар.)* Яқинлашалар, югурингиз, ҳар ким ўз булжоринда турсин!

Бир оз тинишдан сўнг милтиқ товушлари эшитилур. Милтиқ товушлари орасинда икки бомба-да портлар. Сўнгра жимжит бўлур. Икки дақиқадан кейин юзбоши Парлинсон олти пўлис ҳамда ҳалиги тилчи хотун Дилнавоз билан Бадринат соҳибни тутқун қилиб мағорага кирарлар. Тутқунларнинг қўллари боғланган. Бадринат соҳиб оёғидан яралангани учун оқсар.

Парлинсон. Келингиз, ёғилар! Бу ерда нима ишлай эдингиз?! *(Бир дафтарча очиб ёза бошлар.)*

Бадринат. Сўрамоқ — ортиқ бир иш. Шу ердаги нарсаларнинг ўзи кўрсатадир.

Парлинсон. Йўлдошларингиз қани?

Бадринат. Улмаган бўлсалар, қочғондирлар.

Парлинсон. Неча киши эдилар?

Бадринат. Биздан бошқа икки киши.

Парлинсон. Шунча отишғон шул тўрт кишими эди?!

Бадринат. Шул тўрт киши шунча отишғон эди!

Парлинсон (*Дилнавозга қарагандан кейин, йўлар*). Оқунарнинг уйида кўрганимдан яхшиланмиш. (*Сўйлар.*) Сенинг отинг нима?

Дилнавоз. Дилнавоз.

Парлинсон. Сен-да шунларданми?

Дилнавоз. Ҳа.

Парлинсон. Сизнинг бошлиғингиз ким эди?

Бадринат. Мен эдим.

Парлинсон. Сенинг отинг нима эди?

Бадринат. Бадринат.

Парлинсон (*Пўлисларга девор тагиндаги қоғозлар билан қопларни кўрсатиб*). Бу қоғозларни қопларга солингиз. (*Пўлислар қоғозларни бир қопга солурлар, қопнинг оғзини боғларлар. Қоп оғзини сўргич қилгандан кейин.*) Қоп билан бу машинани олиб чиқарингиз. (*Пўлислар унларни кўтариб чиқарурлар.*) Бу иккисини ҳам чиқарингиз.

Пўлислар Бадринат билан Дилнавозни чиқарурлар. Ҳаммадан кейин Парлинсон чиқар.

Парда тушар.

БЕШИНЧИ ПАРДА

Гангар тоғининг кичкина тепаларидан бири. Ундан тепага чиқар тор бир йўл. Сўлда — кўкарга икки-уч тоғ оғочлари. Тепанинг нари ёғиндан узоқдаги ўрмоннинг устигина кўринадир. Қуёш янгигина ботган, ҳаво қоронғилаңаёзғон. Саҳна жимжит. Бир оздан кейин тепанинг сўл ёғидан (*йўлсиз томондан*) Раҳимбахш тирмашиб чиқар.

Раҳимбахш (*у ён-бу ёнга қарагандан кейин чарчаганин кўрсатиб*). Уф... мана шу ер яхши экан. Шунда бир оз туройлиқ. (*Тубанга қараб ўртоқларини қўли билан чақиргандан кейин ўтуриб тушунчага толар.*) Оҳ... Дилнавоз... бахтсиз бир юртнинг бахтсиз қизи бўлганин етмаганидек, бахтсиз бир йигитнинг бахтсиз бир

суйгулисн ҳам бўлдинг. Ужмоқдек боғчалардан ажраб, томугдек мағораларда яшадинг. Малак эдинг, шайтонларга тутилдинг. (*Узоқларни тинглагандек бўлиб.*) Оҳ... «Мени қутқар», деган товушинг қулоғимдан кетмайдир. Қутқарурмен. Сени бир неча йўла Окунардан қандай қутқарган эсам, яна шундай қутқарурмен... (*Биринчи, иккинчи, учинчи ишчилар билан Маҳмудхон тирмашиб чиқарлар.*) Келинг, ўртоқлар, шунда бир оз турайлиқ.

Ҳаммаси ўтурурлар.

Маҳмудхон. Нима қиламиз энди?

Раҳимбахш. Шунда пойлаб турамиз. Унлар ана у катта йўлдан ўтарлар...

Учинчи ишчи. Шундами унлар?

Раҳимбахш. Унлар узоқдан кўрунғач, илдам югуриб ана у ўрмонлиққа борармиз. Шунда борғонларида босармиз.

Маҳмудхон. Бир иш қилайликким, шул хотун тузоққа тушғой. У қутулса, иш чатоқ.

Учинчи ишчи. Албатта... У шайтон хотун кимлар билан ишлаганимизни билиб кетди. Қочиб қутулса, бутун йўлдошларимизни тутдурғусидир.

Раҳимбахш. У ўрмонлиқ кенггина ердир. Унда борғонда ҳаммасини тузоққа тушурурмиз.

Учинчи ишчи. Бадринат соҳиб билан Дилнавозхонимни ҳам қутқарурмиз.

Маҳмудхон. Унлар нечук тутилдилар?

Раҳимбахш (*биринчи, иккинчи ишчиларни кўрсатиб*). Бунлар тоққа чиққандан кейин мен тор йўлнинг ўнг ёғиндаги бир қоянинг панасинда ерлашдим. Бадринат соҳиб мендан устдарак турғон эди. Дилнавозку сизлар билан шул ёққа кетган эди.

Маҳмудхон. Ҳа.

Раҳимбахш. Сиз ўз булжарларингизда ерлашдингиз. Дилнавоз ҳам бир боғчанинг панасинда қолди. Менга кўруниб турган эди. Ёв бизнинг ёқни кучли кўрғач, сўлга бурулди. Учтаси йиқилғондан кейин қолғони оғочга яқинлашди. Мен Дилнавознинг қийноқда қолғонин англағоч, югуруб бормоқчи бўлдим. Бирдан кучли бир қўл елкамдан тутди. Қарасам, Бадринат соҳиб. «Сиз нега келдингиз?» дедим. «Сизнинг тушунчангизни англаб келдим», деди. «Нима истайсиз», дедим. Айтдиким: «Ишимиз ёмон, қочмоқ керак». Мен бу сўздан қизидим. «Дилнавозни қўйиб қочмам», дедим. Бадринат соҳиб дедиким: «Сиз Дилнавозни ҳам қўймангиз,

қўмитанинг мағорадаги шунча нарсаларини ҳам унутмангиз. Бироқ шу паллада қочмоқдан ўзга йўл йўқ. Мен бошқа орқадощларга қочмоқ ишорати бердим, сиз-да шунлар билан қочингиз. Мен Дилнавознинг кўмагига борамен. Уни қутқара олсам, сизга эришамен. Қутқара олмасам, ўзим ҳам унинг ёнинда қолголи тутиламен. Сиз йўлдоғи ўрмонлиққа бориб турунгиз. Бунлар шундан ўтарлар. Йўлларини тўсиб, ўзларини йўқ этиб, бизни қутқарурсиз. Мана, мен Бадринат соҳибнинг айтган сўзлари учун сизни бу ерга кетурдим.

Маҳмудхон. Сўнгра нима бўлди?

Раҳимбахш. Оҳ, дўстим, нарисини сўрама! Кўр бўлғай эдим-да, кўзим кўрмагай эди! Бадринат Дилнавозга эришгач, полислар-да етишдилар. Дилнавоз билан Бадринат соҳибни тутдилар. *(Бутунлай ўзгариб.)* Уф... мен буюк виждонсизлиқ этдим. Дилнавозимни қутқармасдан қочдим. Оҳ, бахтсизлик!

Учинчи ишчи. Жоним, нима бўлди сенга, тетик тур! Дилнавознинг бу иккинчи тутилишидир. Биринчи йўла-қутқарганимиздек бу йўла ҳам қутқарурмиз.

Иккинчи ишчи. Энди шунда тураимизми?

Раҳимбахш. Йўқ, унларни пойлаб турубмиз. Қораларини кўргач, ўзимизни ўрмонлиққа олурмиз.

Маҳмудхон *(узоқдан бир нарсани кўргандек бўлиб)*. Ана келдилар, турунгиз!

Раҳимбахш. *(Маҳмудхон қараган сари қараб)*. Ҳа, ҳа, келалар. Орқадощлар, еримиздан қўпмайгина тепадан туша берайлик, қўпсоқ кўрурлар.

Учинчи ишчи. Мен кетдим.

Ўзини тепадан тубанга қўя берад, бошқалар ҳам учинчи ишчидан кейин туша берадлар. Раҳимбахшон тепада узаниб, келганларни пойлар. Бир оздан кейин ошоғига қараб йўлдошларига сўйлар.

Раҳимбахш. Катта йўлдан чиқдилар. Шу тепага келатурғон тор йўлга кирдилар. Шу тепага секин-секин келалар. Ўзимизни ўрмонлиққа олайлиқ.

Бир оз туриб, ўзини тепадан ташлар, йўқолур. Саҳна бир-икки дақиқа жимжит қолар. Сўнгра тепага чиқатурғон тор йўл томонидан юзбоши Парлинсоннинг товуши эшитилар.

Парлинсон. Мана шу тепа яхши экан. Сен бориб, йўлдошларингга айт. *(Парлинсон билан бир пўлис соҳиб саҳнага кирарлар.)* Бир кишини отларига қоровул қўйсунлар. Бошқалари нарсалар ҳам тутқунларни олиб шунга келсунлар. Сен менинг ўрундиғимни келтур.

(Пўлис салом олиб чиқар. Парлинсон юруб сўйлар). Ушаларнинг тўрттаси ўн икки кишимизни ўлдурубдир. Ўзларидан бир киши ҳам ўлмаган! Бироқ иккитаси қўлга тушди. Унлар биздан киши ўлмади, деб шодланалар. Аҳмоқлар, буни англамайларким, биздан ўлдурганлари ўн икки киши ҳам ўзлариндан эди, унлар-да ҳиндустонли эдилар. Ўз қиличлари билан ўзларини кесмак, мана, энг буюк ҳунар... *(Қўпуб.)* Бу қизни демайсизми, бунинг тутилғони!.. Мен бу қизни мингбоши Окунарникида кўрган эдим. Шуни қўлга тушургали бир оз-да тиришган эдим. Бу кун бу менинг қўлимга тушубдир.

Пўлис бир йўлчи ўрундиғи (қатлама устул) олиб калар, юзбоши кўрсатган ерга қўяр. Юзбоши ўрундуқга ўтурур. Беш пўлис билан тилчи хотун нарсалар билан тутқунларни келтуралар. Юзбошига салом бералар.

Бадринат (тепанинг ҳар ёғига қарагандан кейин, ўйлар). Бу нима? Бу кеча ўрмонликдан ўтмай, шунда-ми ётамиз?!

Парлинсон. Ҳайдангиз, бир чеккада ўтурингиз. Қоронғи кечада ўрмонликдан ўтмоқ яхши эмас. Ҳусайн қоровуллик этсун.

Пўлислар юзбошининг буйруғини олғоч, тутқунларни бирга ўтқузурлар. Милтиқларини тепанинг ўртасида чотма қилиб, ўзлари тутқунларга яқинроқ ўтурурлар, бир-бирлари билан гаплашалар, Ҳусайн деган пўлис қоровуллик қилар.

Парлинсон *(Бадринатга).* Шу тоғликда биз босгон мағорада ҳам ўчоқларингиз борми?

Бадринат. Юзбоши, сиз бизни тутишга буюрган эдингиз. Ишингиз бизни қўлга тушурмак эди, тушурдингиз. Яна бир ишингиз қолдиким, бизни Пешаворга элтиб, сўровчиларга топшурмоқдир. Биздан гап сўрамоқ сизнинг ишингиз эмасдир.

Юзбоши жим бўлур. Пўлислар эснай бошларлар.

Бадринат *(ўйлар).* Тангри Раҳимбахшга эс берсунким, ўрмондан берирак келиб, бизни излагай. Эртагача бизни шул ўрмонликда кутиб турса, ишимиз битди!

Парлинсон *(тилчи хотинга).* Бу қизнинг қўллари ечиб қўй. Оврўпо адолати хотунларни бу ҳолда кўрмак истамас.

Дилнавоз *(Бадринатга зшитдирибгина).* Яна шайтондиқ бошланди.

Тилчи хотун. Хўп. *(Ериндан туруб, Дилнавознинг орқасига ўтар, қўлини еча бошлар, Бадринатга сўйлар.)* Еввойилар, ўзингиз-ку майли, кўзларингиз чиқ-

сун, гул каби бир қизни нима деб мағораларда қийнаб тугасиз? (Бадринат эшитмасликка урунар. Хотун Дилнавознинг қўлларини ечгач, ўз ерига бориб ўтурар. Дилнавоз қўлларининг ечилғониндин шодланганин билмаганини кўрсатиб турар. Хотун юзбошига сўйлар.) Юзбошим, бу гўзал қиз, жуда онгли бир қиз-да.

Парлинсон (тушунча орасинда). Шундайми?!

Тилчи хотун. Жуда эсли, мен бунларнинг мағорасига борғонда шу кишидан бошқалари мени танимадилар, менга ишондилар. Бу киши эса мени тутдириб ўлдуртмакчи бўлди. (Кулиб юборур.) Бояқиш Зайид менга ишонганини сўйлаб жонимни қутқарди. (Пўлислар эснай бошладилар.) Бу кишини яширин пўлис бошқармасига қўйсангиз. Давлатга кўп хидмат қилғусидилар. (Юзбошининг толиб кетганин кўргач, бу ҳам узаниб ёта, пўлислар кўзларини уйқидан очолмай туралар.)

Бадринат (ўйлар). Тангрим, Раҳимбахшга эс бер!

Саҳна жимжит қолар. Қоровул тепанинг тор йўл томон ёқасинда кезиб турар. Бир оздан кейин Раҳимбахш боя кетган еридан бошини секингина чиқариб, бот йўқолур. Бир оз ўтгач, Раҳимбахш тўппончаси портлар. Уқ қоровулга теккач, тепадан юмаланиб тушар. Раҳимбахш билан йўлдошлари илдам чиқиб, чатмага келурлар. Утурғон қоровулларга милтиқ тўғрилаб туралар. Бу ишлар жуда тезлик билан бўлиб ўтар.

Раҳимбахш (туриб, яроқланурга вақт топа олмай, обдираб қолғон қоровулларга). Ким қимирласа, ўлур! (Юзбоши Парлинсоннинг кўпиб таппонча чиқара ёзғонини кўран Маҳмудхон қўлиндаги тўппончани бўшатур. Уқ юзбошининг кўкрагиндин тегар. Иқилиб, талпина-талпина жон берар. Раҳимбахш Маҳмудхонга сўйлар.) Сиз бунларнинг қўлларини ечингиз! (Маҳмудхон Бадринатнинг қўлини еча бошлар, Бадринат қўли ечилғоч, еридан кўпар, Дилнавоз ҳам кўпар. Раҳимбахш қоровулларга сўйлар.) Орқадослар, сиз бизнинг юртдош, кўрдошларимиз эурсиз. Бизнинг юракларимиз сиз учун урадир. Биз мана шундай қоп-қоронғу кечада, кўрганинғиз мағоралар, тоғлар, тепаларда қийналиб юрамиз. Сизни қутқармоқ, сизни яшатмоқдан бошқа бир тилагимиз йўқ. Сиз келиб бизни босдингиз, биз билан отишдингиз. Икковимизни тутдингиз-да... Бироқ биз биламизким, бу ишларнинг ёзуғи сизда эмас, юзбошингиздадир. (Қоровулларнинг юзлари кулар.) Шунинг учун шу соатдан сиз эрклидирсиз. Қачон истасангиз, Пешоварга қайта олурсиз, отларингиз ўзингизники. Би-

роқ милтиқларингиз, тўппончаларингиз бизда қолсун.
Б а д р и н а т. Шошмангиз, Раҳимбахшхон... Шу тил-
чи хотун янами қутулиб кетсун?!

Р а ҳ и м б а х ш (*биринчи ишчига*). Юборингиз бунни
у дунёга!

Т и л ч и х о т у н (*ирғиб туруб, ялинар*). Зайид со-
ҳиб, мени бағишлангиз, менга ҳам шу буюрғон эди.
(*Юзбошининг гавдасини кўрсатур. Биринчи ишчининг*
тўппончасидан чиққан бир ўқ билан «воҳ» деб йиқилур,
жон берар.)

Р а ҳ и м б а х ш (*пўлисларга*). Дўстларим, нима қи-
ласиз?! Шу паллада шаҳарга қайтасиз ё эртагача шун-
да турасизми?

Б и р п ў л и с. Хон соҳиб! Сиз ҳиндли, биз ҳиндли,
бу юзбоши бизни ўғри тутарга, деб келтирган эди. Биз
кўриб англаб турубмизким, сизлар ўғри эмас экансиз.
Сизларнинг тилакларингиз бошқача экан. Биз ётлар-
нинг хидматиндан безиб қолғон, бундан кейин сизга хид-
мат қиламиз. Сиз билан биргалашиб ёвни юртдан чи-
қарғоли тиришармиз. (*Ишчиларда шодлиқ.*)

Р а ҳ и м б а х ш. Кўп яхши. Юртимиз сиздек жонли,
қонли йигитлардан иш кутади. Сиз зулмга қаршу ку-
рашмоқчи бўлсангиз, биз қуллуқлар билан қабул қи-
лармиз. Шундай бўлғоч, келингиз, қучоқлашиб кўри-
шайлик-да, ўртоқлашайлик.

Ҳаммалари қучоқлашиб кўришулар.

Б а д р и н а т (*бир пўлисга*). Дўстим, сиз бориб, от-
лар ёниндоғи қоровулингизга ишни англatingиз.

П ў л и с. Хўп. (*Кетмак истар.*)

Р а ҳ и м б а х ш. Орқadoшим ўз милтиғингизни олиб
борингиз. (*Пўлис чатмадан ўз милтиғини олиб борар.*
Раҳимбахш қолғон пўлисларга сўйлар.) Энди ҳаммамиз
бирлашдик. Ўз милтиқларингизни олингиз. (*Пўлислар*
шодланиб милтиқларини олурлар.)

Б а д р и н а т. Энди ҳаммамиз бирга, ҳаммамиз-да
Ҳиндустон учун тиришамиз. Йиртғучилардан элимизни
қутқарамиз. Яшасун Ҳиндустон, яшасун истиқбол!

Ҳ а м м а л а р и. Юртимизни қутқарурмиз. Яшасун
истиқлол!

Югуриб тепадан тушарлар.

Парда тушар.

Битди.

АБУЛФАЙЗХОН

ИУҚСУЛ УЛҚАСИНИНГ ТАРИХИДАН БЕШ ПАРДАЛИ ФОЖИА

Кимсалар:

Абулфайзхон — Бухородаги ўзбек хонларининг сўнгғиси; 40-50 ёшларинда.

Улфат — хоннинг хожасаройи (ҳарам бошлиғи); 40-50 ёшларинда.

Давлат — тўқсабо, хоннинг яқин хизматчилариндан.

Қози Низом — Бухоронинг қозикалони; 50-60 ёшларинда.

Ҳақимбий — хоннинг иноғи, сўнгра оталиғи; 50-60 ёшларинда.

Раҳим қурчи — сўнгра тўқсабо, сўнгра оталиқ. Ҳақимбийнинг ўғли; 30-40 ёшларинда.

Мир Вафо — «Тухфан хоний» деган Раҳимхон тарихини ёзгон киши. Ҳақимбийнинг одами; 50-60 ёшларинда.

Дониёлбий — Ҳақимбийнинг укаси; 40-50 ёшларинда.

Иброҳим иноқ — сўнгра оталиқ; 60-70 ёшларинда.

Тоғайқулбек — манғит беклариндан.

Хўжа Қалон — машҳур хўжалардан.

Охун — Бухоронинг катта муллasi.

Нодиршоҳ — машҳур Эрон шоҳи.

Ризоқулихон — Нодиршоҳнинг ўғли.

Мирзо Маҳдий — шоҳнинг бош котиби.

Алиқулихон, Ҳусайнхон, Аҳмадхон — Эроннинг қўшун бошлиқлари.

Абдумўминхон — Абулфайзхоннинг ўғли; 15 ёшар.

Йўлдош, Эргаш — қаландар кийимлик тилчилар, Ҳақимбийнинг одамлари.

Қоровуллар, хизматчилар, жаллодлар, чолғувчилар.

Эскартма: Бундаги воқеаларда биринчи парда билан иккинчи парда орасинда етти йил, иккинчи, учинчи пардалар билан тўртинчи, бешинчи пардалар орасинда бир йил замон ўтгандир. Шунинг учун кимсаларнинг ёшларини ёзгонда, қирқ-эллик, олтмиш-етмиш деб ўн йиллик очиқлик қолдирилди.

БИРИНЧИ ПАРДА

Кеча. Бухоро аркинда қабул. Абулфайзхоннинг уйи шоҳона тўшалиб безанган. Уртада осылгон муҳташам чилчироннинг бутун шамлари ёниб турадир. Уйнинг ўртасинда, кичкина курсичанинг устиндаги шамдончада ёниб тургон шамнинг ойдинлиғи остинда Улфат хожасарой, Мир Вафо ҳам, Қози Низом тахта (шоҳмот) ўйнаб

туралар. Ташқарида чолиниб тургон чолғулар бир оздан кейин секинлашар, сўнгра битар.

Қози Низом. Кишт. *(Бир дона сураp.)*

Мир Вафо. Э... отимиз кетди-ку!

Улфат. Подшоҳи олам эсон бўлсалар, яна от топилар.

Қози Низом. Тангри хоқонимизга эсонлик бергай.

Улфат. Омин. *(Бир дона сураp.)*

Мир Вафо. Шу кеча тушимда хоқонимизни кўрдим, бўз бир отга минган, қўлларинда қилич, йироқларга қараб тургонлар эди.

Қози Низом. Мана, эмди иш қийинлашди!

Ҳамма тахтага тикилар, Абулфайзхон ичкари уйларидан жуда огир босиб чиқар, ўтиргонларга қараб юрар, ҳаммалари туруб, қўл қовуштуралар.

Абдулфайзхон. Қани, ким кучли?!

Улфат. Хоқонимизнинг иккала қуллари ҳам яхши ўйнайлар.

Хон. Сен қайси томонда?

Улфат. Мен хоқонимизни алқаб, томоша қилиб тураман, ҳеч бир ёққа қўшулғоним йўқ.

Хон қайтиб, катга чиқар. Енбошлаб, бир қўлини бошига тиркаб, узанар, кучли бир қайғу остинда эзилиб турғони кўринадур.

Мир Вафо. Кишт! *(Бир дона сураp. Уюнчилар сингирланиб тахтага қарайлар.)*

Хон. Ким ўтди?

Улфат. Мир Вафо қулингиз ўтдилар.

Хон бошини қимирлатур. Уюнчилар тахта бошиндан туриб, уйнинг эски ёқасиндаги кўрпачаларга ўтуралар. Хизматчи кириб, тахтани ҳамда курсича билан шамдонни олиб чиқар.

Хон *(Қози Низомга)*. Фарҳод оталиқни кўрдингизми?

Қози Низом. Ҳазратимнинг буйруқлари билан бориб кўрган эдим.

Хон. Нима қилдингиз?

Қози Низом. Оталиқ қулингиз билан узун сўйлашдим, ҳазратим буюрсалар, ҳаммасини арз қилайин.

Хон. Айтингиз.

Қози Низом. Бордим, кўрушдим, сўйладим: «Сиз хоқонимизнинг энг ишончли қуллари бўласиз. Хоқонимизнинг муборак миждозларига ёқмайтургон ишлар қилар экансиз. Эрон қўшунни Қаршидан қайтқондан сўнгра»

ра, сизнинг юруш-турушингиз бошқача бўлгон экан», дедим.

Хон. «Эрон қўшунини Қаршидан қайтаргон ёлғуз сен эмассан», демадингизми?!

Қози Низом. Уни ҳам айтдим. «Нодиршоҳ томонидан юборилгон қўшуннинг Қаршидан қайтиши учун сизгина эмас, Ҳакимбий иноқ ҳам кўп тиришдилар», дедим.

Хон. Нима деди?!

Қози Низом. Оталиқ қулингиз бу сўзимга клубгина қарадилар. Эрон қўшуни икки-уч бекнинггина тиришмоғи билан юртимиздан чиқмади», дедилар.

Мир Вафо. Хоқонимиз жуда яхши биладиларким, Нодиршоҳ қўшунининг тупроғимиздан чекилишига Ҳакимбий иноқ қуллари кўп тиришдилар. Оталиқ шуни кўрмак истамайлар чоғи!

Қози Низом. Оталиқ дейларким, Эрон қўшунини тупроғимиздан биз чиқармадик, ўзи чиқди.

Хон. Нима?.. Ўзим чиқди?!

Қози Низом. Оталиқ қулингиз шундай дейдилар. Эроннинг, дейлар, янги тўп, милтиқлар билан яроқлангон қўшуни бизнинг қўшунимизни буза олгон бўлса ҳам, ўзбекнинг ботурлиғини билғони учун ҳуркуб тура эди. Бизга ёрдам учун Хива қўшунининг ҳам Бухорога келганини эшитгач, бутун кўрқди, усталиқ билан урушни ютқузди-да, қайтиб кетди. Бу, ишта¹, меним-да, Ҳакимбий иноқнинг-да айрича хизматимиз. Хива қўшуни Бухорога келганча урушни узатиб турмоқ бўлди. Мен Эрон қўшунини қайтардим, деб катталиқ қилмоғоним каби хонимиздан ёширунғина Нодиршоҳга элчилар юбориб, хабарлашиб-да турмадим.

Хон. Ким Нодирга элчи юборган экан?

Қози Низом. Оталиқ қулингизнинг сўзларига кўра, Ҳакимбий иноқ шундай қилгон бўлсалар керак.

Хон. Ул менга дўст бўлса, нега буқунгача қизини юбормайдир?

Қози Низом. Уни ҳам сўрадим.

Хон. Нима дедингиз?!

Қози Низом. «Молимизни, жонимизни хоқони оламнинг муборак оёқларинда қурбон қилмоқ ҳаммамизга лозимдир. Шунини қилмоғонда, султонимизнинг чин қуллари бўла олмаймиз. Сиз шунча кундан бери биттагина қизингизни тортуқ қилмай турасиз», дедим. Ота-

¹ Мана, хўш, маъносида (туркча). — муҳаррир изоҳи.

лиқ бу сўзни эшитгач, ёмон қизидилар. «Хонга яхши кўрунмак учун қиз қурбон қилғувчилар кўп, шунларнинг қизларини олдира берингиз», дедилар.

Хон. Уэй юбормайдир, юборганларга сўз ҳам отадир.

Улфат. Емоннинг бир қилиғи ортуқ!

Қози Низом. «Биз хон ҳазратларига ўзимизни қурбон қилдик. Эмди номусимизни ҳам истамасунлар», дедилар. Мен айтдимки...

Хон (*сўзини кесиб*). Бас... еган тузлар кўр этсун уни... Кимни тупроқдан кўтариб курсига чиқарсак, тезгина бошимизга чиқмоқчи бўладир.

Улфат. Хоқони олам! Унларни яна тупроққа қайтармоқ сизнинг қўлингиздадир.

Хон. Яхшиким, буларнинг ўлими қўлимиздадир. Йўқса, оз замонда бизни эшак қилиб минмак истайлар!

Улфат. Хоқонимизга маълумдирким, подшоҳлиқ қон билан суғорилатурғон бир оғочдир. Қон оқиб турмағон ерда бу оғочнинг қуруб қолиши аниқдир.

Хон (*Улфатга*). Тур жойингдан, тез кет. Беш дақиқадан кейин Фарҳод оталиқ бошини келтурасан. Қандай истасанг, шундай ишла! (*Улфат «қуллуқ»лаб чиқар.*) Мен тинчгина турайн, деб акамни ўлдирдим. Эмди бир-икки бузуқбош чиқиб, меним тинчлиғимни бузмоқ истайлар! Қўяман сизни!

Қози Низом. Хоқони олам! Оталиқ эски бир қулингиздир. Кичкинагина бир эркалик қилғони учун уни ўлдирмоқ нечун бўлар экан?

Хон (*Қозининг сўзини эшитмагандек бир оз ўйлағондан сўнг*). Фарҳод оталиқни эски бир қулумми, дедингиз?!

Қози Низом. Ҳазратим каромат қилдилар.

Хон. Фарҳод оталиқ «хитой-қипчоқ»нинг бошлиғидир, билмайсизми?!

Қози Низом. Ҳазратим яхши биладирлар.

Хон. Эл бошлиғи бўлғон бекларим менга қул бўлмайлар, унлар ўз элларига таяниб, туташ менга ёмонлиқ қилмоқчи бўлалар.

Қози Низом. Тавба қилдим!

Хон. Бухорода эл бошлиқлари бўлмағонда, мен тинчгина хонлиқ сура олар эдим. Меним бутун қайғуларим шунлардандир. Отам сотиб олғон қуллар, мана, Улфат билан Давлат, кўрингиз-чи, мен чизғон чизиқдан чиқадирларми?!

Қози Низом. Албатта, чиқмайлар.

Хон. Эмди кимни оталиқ қилишимиз керак, сиз шуни айтингиз, бошқа гапларни қўяберингиз!

Қози Низом. Тангри хоқонимизга эсонлик бергай, ўзлари яхши биладирлар.

Мир Вафо. Ҳазратим, албатта, яхшироқ биладирлар. Манғитлардан Ҳакимбий иноқ, қалмоқлардан Жиянқулибий, кенагаслардан Иброҳимбий қуллари бор.

Хон. Жиянқули бўлмайдир. Ҳакимбий билан Иброҳим кенагасдан биттасини қўярмиз.

Қози Низом. Тўхта, домулло! Меним ёнимда ҳар кун махтаб тургонинг Ҳакимбий иноқ Нодиршоҳ билан нечун хабарлашадир?!

Мир Вафо. Бу сўз тўғри бўлмаса керак.

Хон. Боя қозининг Фарҳод оталиқдан келтургон хабарларини эшитмадингми?

Мир Вафо. Фарҳод бошлиқ ўзининг ўлумини билгон бўлса керак. Қутулмоқ учун шундай сўйлагандир.

Хон. Мен бошқа жойлардан ҳам эшитдим, тўғри сўйла!

Мир Вафо. Ҳазратим эсон бўлсунлар, иноқ қулингиз бундай ишни ўйламоғон бўлсалар керак. Меним ҳеч хабарим йўқ. Шуни жуда яхши биламанким, иноқ қулингиз хоқонимизнинг муборак хизматларини ҳар нарсадан ортуқ кўрадилар.

Хон (ташқариға қараб). Тўқсабони чақир, келсун. (Давлат тўқсабо келар.) Боз тишда кимлар бор?!

Давлат. Иброҳимбий билан Раҳим қурчи бор. қилиб бер! (Давлат тўқсабо чиқар.) Мана шул Давлат

Хон. Иккавини ҳам олиб кел. Сўнгра бизга базм билан Улфат каби ўнта одамим бўлса эди, бутун Бухорони тинчгина сақлар эдим: ишнинг йўлларини билалар, теран тушуналар. Ёмонлиқ, ёғилиқни эса сира ўйламайлар.

Қози Низом. Ҳазратим марҳамат қилсалар, ҳамма қуллари ҳам шундай ишлайлар (Давлат тўқсабо чоғир билан пиёлаларни киргазандир. Кетиндан уч танбурчи, бир рубобчи, икки найчи, бир дафчи, бир-да ўюнчи қиз кирарлар, ҳаммалари ўтурғоч, базм бошланадир. Давлат уч пиёладан чоғир тарқатадир. Базм биткач, ўюнчи, чалғучилар «қуллуқ» лаб чиқорлар. Улфат пиёлаларни чиқарар.)

Хон (жуда теран бир тушунчадан айилиб). Раҳим қурчи, отангиз қалай?

Раҳим қурчи. Ҳазратимни дуо қилиб турадилар.

Хон. Яқинда Эрондан сизга кўноқлар келганми?

Раҳим қурчи. Ҳазратим каромат қилдилар. (*Мир Вафо телбаланадир.*)

Хон. Ким экан унлар?!

Раҳим қурчи. Қарши урушинда Эрон қўшуниндан бир-икки киши бизнинг томонга тутулгон эдилар. Иноқ олам унларни озод қилгон эдилар. Шунлар савдо учун Бухорога келган эканлар. Яхшилиқни унутмагонларини кўрсатгали отамни келиб кўрдилар.

Хон. Тузук... Яхшилиқ, албатта, унутилмайдир. (*Биз оз тўхтаб.*) Биз Фарҳод оталиққа шунча яхшилиқ қилдик, биттасини ҳам билмади. Яна бизга хиёнат қила бошлади. Энг сўнг ўз бошини ейди. (*Раҳим қурчи билан Иброҳимбий шошқин тинглайдилар.*) Фарҳод оталиқни ўрундан тушурдик. Ўз жазосини яқинда кўрар. Унинг ўрнинда, Иброҳимбий, сени оталиқ қилдик. Раҳим қурчи, сенга ҳам тўқсаболиқ бердик. Иноқ отанг ҳам яқинда катта меҳрибончилик кўрарлар. (*Иккаласи туриб, қуллуқ қиларлар.*)

Иброҳимбий. Ҳазратимга арзим бор.

Хон. Айт!

Иброҳимбий. Оталиқ ўрни жуда катта ўрун, мен уни бажара олмайман.

Хон. Нега бажара олмайсан, унинг нимаси бор?

Иброҳимбий. Фарҳод оталиқ каби ўткур бир одамнинг бажара олмағони бир ишни мен қандай бажарарман?

Хон. Нимаси бор, нимани бажара олмайсан?

Иброҳимбий. Хоқонимизни рози қилмоқ жуда қийин бир иш бўлиб қолгон.

Хон. Нима деганинг бу?

Иброҳимбий. Шу Улфат билан Давлатни рози қилмасам, сиз қувонмайсиз, бу иккисини рози қилмоқда мумкин эмасдир.

Хон. Девона бўлдингми?!

Иброҳимбий. Девона эмас, тўғриман, тўғрилиқнинг девоналиқдан ёмонроқ натижалар берганини биламан. Яна тўғрилиқдан айрила олмайман, хоқоним! Шул икки одам бўлмағонда, сиз Фарҳод оталиқни йўқ қилмоқ фикрига тушмас эдингиз.

Хон (*қизғин.*) Сўзни узатма, қабул эт!

Қози Низом билан Раҳим қурчи кўзлари билан уни қабул этди-рарга тиришарлар.

Иброҳим бий. Буйруғингизни қайтармоқ қўлимдан келмайдир, қабул этаман. Бироқ бир кун менинг ҳам ўлимимга ҳукм чиқарарсиз, хоқоним!

Хон. Қабул этдингми?

Иброҳим бий. Қабул этдим.

Хон. Эмди чиқиб, сақловда ётингиз. Эрта билан ёрликларингиз чиқар. *(Иккаласи ҳам дуо қилиб, чиқиб кетарлар. Бунлар чиқғоч, Улфат хожасарой қизил ўртук билан ўртулган бир табақни кўтариб келар, хоннинг олдига қўяр. Узи икки одим кейинга бориб, қўл қовуштируб турар.)* Оч устини! *(Улфат ўртукни олар, табақда Фарҳод оталиқнинг қонга бўялган оқ соқолли боши кўрунар.)*

Хон *(ёввойи кулуш билан)*. Хо... хо... хо... энг сўнг, ўлум... ўлум жанжалимизни битирди. Бутун жанжалларни ўлим битирадир!

Улфат. Хоқони олам эсон бўлғайлар.

Хон. Буни чиқариб, Чил духтарон қудуғига ташлат. *(Улфат табақни олиб чиқар.)* Еганлари тузни ўйламагонларнинг жазолари шулдир. *(Қози Низом билан Мир Вафога)* Сизга жавоб эмди.

Қози Низом. Тангри ҳазратимга эсонлик бергай. *(Иккови ҳам дуо қилиб, туруб кеталар.)*

Хон *(ёлғуз)*. Шу тирикликдан-да бездирдилар мени. *(Туруб юрадир.)* Бир душманнинг қони қурумоён яна биттаси чиқиб қоладир. Бу Иброҳим аҳмоқ ҳам мени тинч қўймайтурғондек кўринадир. Қачонгача ўлдираман бунларни! Ортуқ ҳеч кимнинг менга ишончи қолмади... Бунларнинг ўзи йўлга келиб, менга душманлик қилмоқни ташласа, нима бўлур! Йўқ... йўқ! Бунларнинг ўзи йўлга келмайдир. Улдураман, ўлдураман. Дунёда битта душманим қолмагонча қон тўкаман. Улфатнинг сўзи тўғри. Подшоҳлик қон билан суғорилатургон бир оғочдир. *(Улфатнинг кирганини кўриб, жойига ўтуарар.)* Кел, Улфат, ўтир, қандай қилиб ўлдурдинг?!

Улфат *(ўтуарар)*. Хоқонимизнинг ишлари бор, деб келтурдим. Бир уйга киргуздим, унда ёшрунуб тургон икки киши бирдан чиқиб ёпишдилар, бир оз талошгондан сўнг йиқитиб, бошини кесдилар.

Хон. Ҳеч ким онгламадими?

Улфат. Кимса онглагон эмас.

Хон. Иброҳим кенагасни оталиқ қилмоқчи бўлиб, ўзига сўйладик. Унинг ҳам туси бошқача-ку!

Улфат. Нима деди?

Хон. Кўп аҳмоқликлар қилди. Сенинг учун ҳам маъ-

носиз сўзлар сўйлади. Ҳаким иноқнинг ўзини оталиқ қилсак бўлмайдирми?

У л ф а т. Хоқони олам! Ҳаким иноқнинг Нодиршоҳ билан хабарлашиб турғони аниқ. Шу тобда уни иш бошига қўюб бўлмайдир. Шунинг ўзи бўла берсун, тўғрилиқ билан ишласа — турадир, йўқса — Фарҳод оталиқнинг изиндан бора қоладир-да!

Х о н. Улфат, мен бу ишлардан бездим. Бу одамларнинг биттаси ҳам менга тўғри қарамайдир. Фарҳод оталиқ ёмонлиқ қилди. Ҳаким иноқнинг қилгон ишларини кўруб турубсан. Иброҳимни одам деб ўйласам, бу ҳам бузуққа ўхшайдир. Қон тўкмакдан-да бездим. Акамни ўлдурдим. Кўп дўстларимни ўлдурдим. Мени бир ота каби асрагон Фарҳод оталиқни бошини оёқлар остинда кўрдим. *(Кўзларини тутуб.)* Уф... кўзларим қонга тўлди. Кечалар ухлай олмайман. Кўзларимни юмғоч, бутун ўлганлар, ўлдурганларим мени айлантуруб олалар, сираланиб ёнимдан ўталар. Мени қўрқуталар, менга кулар!..

У л ф а т. Хоқоним, бунларни ўйламангиз. Улукларни эсингиздан чиқарингиз. Ётоққа киргач, қуръондан бир оят ўқуб ётингиз. Бунлар ҳаммаси ўткундир. Яқинда душманларингизни битиғармиз. Ҳозир эмди бошқа ишларимизни кўрайлик.

Х о н. Яна нима иш?

У л ф а т. Фарҳод оталиқнинг қизини келтурайликми?

Х о н. Эрта билан киши юборурсан. Мен эмди чарчадим. Бир оз ухлайин. Сен ҳам кет, ишларингни кўр. Биттасини юбор, чопонимни олсун. Танбурчиларга айт, икки танбурни камонча қилиб, бир «Хусайний» чалсунлар.

У л ф а т. Хўп бўлубтур.

У л ф а т чиқар. Хон салла, чопонини чиқара бошлар. Хизматчи келиб, хоннинг салла, чопонини олиб, бир четга қўяр. Хоннинг кеча кулоҳини бериб, шамларни ўчуруб чиқар. Хон кулоҳини кийиб, ётоқда узаниб ётар. Ташқарида икки камончининг «Хусайний» чолғони эшитилар. Чолғи секинлаб битганда, хон ухлагон бўлур. Бир оз сўнгра хоннинг ўлдурилган акасининг хаёли қонли кафан билан кўринадир.

Х о н *(тушинда)*. Акам... Нечун келди?.. *(Бўғдурулғони, арқон бўйнида тақилғони ҳолда чиройлик бир хотуннинг хаёли келар.)* Йўқол... кет... *(Хотун хаёли хонни бўғардек, унга қараб юрар. Хон талваса қилар.)* Кет... кет!.. *(Бир йигит хаёли Фарҳод оталиқнинг бошини олиб келар. Хонга яқинлашар.)* Йўқол... келма...

(Хаёл чекилар. Ундан сўнг учала хаёл биргалашиб, хонга ҳужум қиларлар. Хон кучли талваса билан қичқирар.) Вой... Урма! (Ўз товушидан уйғониб, ирғиб турар. Товушни эшитган Д а в л а т тўқсабо бир шамдончани кўтариб, югуриб кирар.)

Д а в л а т. Ҳазратим, қўрқдиларми?!

Хон (титраб турғони ҳолда). Бир оз қўрқдим, чоғи! Шамни қўюб кет. Сув тайёрлат, таҳорат қиламан. (Давлат тўқсабо шамни қўюб кетар. Хон ётоқдан тушуб, чопонини кияр ҳам сўйлар.) Бунлар у дунёда ҳам менга қарши бирлашганга ўхшайлар, мени тинч қўймайлар, чоғи! (Шамни олиб, бошқа уйларга боратурғон эшикдан чиқиб кетар.)

Парда тушар.

ИККИНЧИ ПАРДА

Ойдинли бир кечада Ҳакимбийнинг ҳовлиси. Теразасиз, эшиклари ташқарига очилгон бир уйнинг олдинда узун бир суфа. Суфа бўйинча узун бир қолин-гилам ёйилгон. Қўркамлик кўрпачалар тўшалгон. Тўрда пакана қурли бир кат устинда ётоқ тайёрлангон. Уртадаги буюк шамдонда шам ёнади. Деворга бир қилич, бирда Жазойир милтиғи осилгон, Ҳ а к и м б и й ёлғуз, юруб сўйлайди.

Ҳ а к и м б и й (том устидан кўрулган минорга қараб). Ўлум миноридир бу! Бунинг кўлкасинда яшагонлар ўлумдан қўрқмайлар. Бу узун минор охиратнинг энг қисқа йўли бўлуб қолди. Минор, Чил духтарон, Қалла-хона, Обхона, зиндон... ўлим... Бунларнинг ҳеч биттасинда мени йўлимдан қайтарарлиқ куч йўқдир. Ётоқ ўлими-да ўлум, зиндон ўлуми-да ўлумдир. Иккавиндан-да қўрқмам. Абулфайзнинг хонлиғи Нодиршоҳнинг оёқлари остинда жон бераётқонда, ўз улушимизни олмақ керак. Шуни олармиз. Шу кеча Чоржўйдан ўғлум қайтадир, эрта Нодиршоҳ қўшуни босиб келади. Шу кеча билан эрта курашимизнинг сўнг дақиқаларидир. (Мир Вафонинг келганини кўрмай.) Бу одамлар қаёққа кетдилар? Курашнинг сўнг дақиқатларини била туруб, ҳалигача келмайлар.

Мир Вафо. Келдик, бек!

Ҳ а к и м б и й. Нима гап?

Мир Вафо. Курашнинг сўнг дақиқасини билганимиз учун ҳаммамиз югура-чопи ишламоқдамиз.

Ҳ а к и м б и й. Эрта Нодиршоҳ қўшунининг келиш хабарини оларсиз.

Мир Вафо. Биламиз!

Ҳакимбий. Нималар қилдингиз?

Мир Вафо. Одамларимни ҳар томонга ерлаштурдим. (*Ҳакимбий деворга осилгон милтиқ билан ўйнаб тинглайдир.*) Шу кеча Бухорода чибин учса, менга хабари келади. Қўрулгуси кишиларни ҳам кўрдим. Жўйборга бориб, Хўжа Қалон билан кўришдим. Бутун фикрингизга қўшулдилар. Ўзлари ҳам Қози Низом билан сизга келадирлар. Хон томонидан икки-уч муллардан бошқа киши қолмади. Қози Низом бизга қўшулгоч, унларнинг-да бир чақалик баҳоси қолмас.

Ҳакимбий. Аркда нималар бор?

Мир Вафо. Арк ўзининг ўюн-кулгусига берилган, ичиб ётгон эди. Бироқ Раҳим тўқсабони Чоржўйга юборишингиз мазасини қочиргон. Раҳим тўқсабони йўлда йўқ этмак учун Форобгача кишилар юбордилар. Бу ишнинг битганини хабар олгоч, бизга ҳам ҳужум қилиб, сизни тутуб қамогондан сўнг ўзлари Нодиршоҳга қарши чиқиб, урушар эканлар.

Ҳакимбий. Бу режаларнинг замони ўткан эмди. Раҳим тўқсабо-да, мен-да унларнинг тузоқлариға тушмаймиз. (*Тоғайқулбек билан Дониёлбий келарлар.*) Хўш, иккингиз бир келдингиз? (*Салом беришарлар.*)

Тоғайқулбий. Келмайликми?

Ҳакимбий. Емон бир туш кўрган бўлгайсиз.

Тоғайқулбек. Кўрдик, кўрдик.

Ҳакимбий. Қани, ўтурингиз. Тушингизни эшитайлик. (*Ҳаммалари ўтураарлар.*)

Тоғайқулбек. Мен эмас, бу киши кўрганлар. (*Кулар.*)

Дониёлбий. Кулушни қўюнг, гапга келинг!

Ҳакимбий (*жилмайиб*). Нодиршоҳ эмди келадир. Бундан бурун келган унинг ўғли эди.

Дониёлбий. Нечун келадир?

Ҳакимбий. Бухорони олмоқ истайдир.

Дониёлбий. Раҳим тўқсабо қани?

Ҳакимбий. Чоржўйга борди.

Дониёлбий. Нечун?

Ҳакимбий. Нодиршоҳнинг фикрини онглаб келсун, деб мен юбордим.

Дониёлбий. Хондан сўрадингизми?

Ҳакимбий. Хонимиз Нодиршоҳ билан урушмоқчи бўлуб туралар. Мен душманларнинг фикрини ҳам

кучини онглаб келмак учун ўғлумни юбордим, буни сўрамоқ керакми?

Дониёлбий. Шуни хондан сўраб юборса эдингиз, яхши бўлар эди.

Ҳакимбий. Хоннинг оталиғи бўла туруб, шунча ишни ўзим қила олмайманми?

Дониёлбий. Сизнинг тилингиз остинда бир нарса бор, айтмай турасиз. Нима қилмоқчисиз, нима истайсиз? Тўппа-тўғри айта берингиз. Бутун Бухоро сизнинг сўзингиздан тўлуб қолди!

Ҳакимбий. Ука! Эрон қўшуни билан Қаршида урушғонимиздан кейин, унинг кучли бир қўшун эканини онгладим-да, Нодиршоҳ билан дўстлик йўлини очдим, хабарлашиб турдим. Сиз шул чоғларда бу ишни сезгандек бўлдингиз, бироқ сизга бу иш ёқмоғон эди. Мен шу кундан бошлаб Нодиршоҳ билан дўстликни узмаганман.

Дониёлбий. Нечун шундай қилдингиз?

Ҳакимбий. Нодир қўшунининг Қаршидан чекигани бир ўюн эди. Мен бунинг сезган эдим. Ҳиндустонни олғон бир қўшуннинг Қаршидан чекилиши учун бундан бошқа маъно бермак тўғри эмас эди. Мен Эрон қўшунининг иккинчи йўла устимизга юргусини кўрган киби бўлуб эдим. Шунинг учун Нодир билан дўстлашарга тиришдим ҳам дўстлашдим.

Дониёлбий. Бунинг нима фойдаси бор?!

Ҳакимбий. Нима фойдаси бўлар эди?! Мана, Нодиршоҳ яна келди. Бироқ бурунги каби эмас. Хон кучсиз, у кучли. Хонга душман, менга дўст бўлуб келди.

Дониёлбий. Бу ишингиз билан хонга хиёнат қилгон бўлмайсизми?!

Ҳакимбий. Қайси хонга?

Дониёлбий. Абулфайзхонга.

Ҳакимбий. Ука, хонингизнинг қилгон ишларини бир ўйлаб кўрингиз: отамиз билан келишиб, Фарҳод оталиқ каби бекларнинг ёрдами билан акасини ўлдуруб, хон бўлди. Тахтга минғач, бошлаб отамизни Эронга қочирди. Ўзига ёрдам этган бекларни битта-битта ўлдуруб битирди. Энг сўнг Фарҳод оталиқни ҳам ўлдуруб, қизини олди. Мени ранжитмак учун буюк дабаба билан Иброҳим кенагасни оталиқ қилди. Яна уни ўлдирмоқчи бўлуб қочирди. Иброҳим кенагас Қарминага бориб, қўшун йиғди. Бухорога юруш қилди. Мен хон томониндан чиқиб, Иброҳим иноқ билан олти-етти йил урушдим. Бу кун эса, меним ўзимга душман бўлиб қо-

либдир. Нодиршоҳ билан дўстлашганда, биз мана шу кишига хиёнат қилгонми бўлдик эмди?!

Дониёлбий. Мана шул фикрларингизни хоннинг ўзи оنگлагон.

Ҳақимбий. Онглай берсунлар. Дунёда ҳар ким бир кун ўлгусини биладир. Бир чораси борми?

Дониёлбий. Йўқ.

Ҳақимбий. Чораси бўлмоғоч, уни билмақдан нима фойда? Биз яхшилик қилмоқ билан арkning ёмонлигидан қутулар эдик, деб ўйламангиз. Унларнинг кўнглида ёмонлиқ илон оғзинда оғу каби ерлашиб қолгон, ювмоқ билан кетмайдир. Парвоначиға нима қилдилар? Уни шу минордан ташлагонларини ҳеч ким унутмагондир.

Мир Вафо. Кўзларимнинг худди ичида турибдир-а. Олтмиш икки олчин юқоридан келиб ерга тушганда, суякларининг шарқиллаб сингон товуши қулоқларимдан кетмайдир.

Тоғайқулбек. Ҳай эмди, биз нима қилармиз?

Ҳақимбий. Мана шуни сўрангиз мендан.

Дониёлбий. Айтинг-чи?

Ҳақимбий. Эрон қўшини эрта Бухороға қараб юрса керак. Нодиршоҳни дўстлик билан қарши олсак, Бухорони қутқарармиз, бўлмаса, Эрон қўшуни кулимизни кўкка учурадир. Мен бутун борлигим билан тиришурманким, хонимиз Нодиршоҳ билан урушголи чиқа олмасун. Тилагимга эришаёзим, эмди шу кечада ҳам ишни шундай сақлай олсак, айтганимиз бўладир.

Дониёлбий (*келганларни кўруб*). Мана, эшонлар ҳам келдилар. Бунлар онгласа, майлими?

Ҳақимбий. Мен ўзим бунларни чақирдим. Шу ишни онглатаман. (*Хўжа Калон билан Қози Низом келарлар. Ҳаммалари туруб, саломлашгандан сўнг ўтуарлар.*)

Хўжа Калон. Бу кун Мир Вафо билан кўрушган эдим. Бир неча сўзлар айтдилар. Шулар тўғрисида ўзингиз билан сўйлашмак учун келдик.

Ҳақимбий. Жуда яхши қилдингиз, тақсир. Ўзим ҳам сизларни кутуб тургон эдим.

Хўжа Калон. Эрон қўшуни Чоржўйдан ўтдими?

Ҳақимбий. Шу кун ўтган бўлса керак. Ҳануз хабар йўқ.

Қози Низом. Бунларнинг келишидан уламо, машойихга зиён тегмайдирми?

Ҳақимбий. Тўғри ҳаракат қилсак, ҳеч кимга зиён

тегмайдир. Янглиш бир иш қилинса, ҳаммамизнинг кўлимизни кўкка учурурлар.

Хўжа Калон (*елкасини тутуб*). Тангри ўзи сақлағой, тавба қилдим, худоё... Нима қилмоқ керак, тақсир?!

Ҳакимбий. Хонимиз Нодиршоҳ билан урушмоқ истайлар. Бутун дунёни титратган бир кишига қарши уруш очмоқ учун бизда куч бўлмоғонини онгламайлар. Мен урушмоқни қабул қилмай турибмен. Бироқ мени сўзимни тингламайлар. Меним фикрим шудир: ҳаммамиз биргалашиб, Нодиршоҳни қарши оламиз. Хон ҳам биз билан борсунлар. Нодиршоҳ билан кўрушганда, Бухоро хонлигини тортуқ қилсунлар. Шоҳ мамнун бўладир. Улкамизни шундай қилиб буюк бир балодан қутқаргон бўламиз. Бундай қилмасак, «не бўлсун, урушамиз», деб чиқсак, биринчи учрашинда енгиламиз, элимизнинг борйўғи таланиб битадир.

Қози Низом. Бу фикрингиз жуда яхши, буни хонга онглатмоқ керак.

Хўжа Калон. Истасангиз, биз шу тобда аркка бориб, хон билан кўрушамиз.

Ҳакимбий. Албатта, шундай қилингиз.

Бир хизматчи югуриб келар.

Хизматчи. Тақсир, тўқсабо келдилар.

Ҳакимбий. Қани?

Хизматчи. Мана, кўчада отдан кўнуб туралар.

Ҳакимбий. Кўрайлик-а!

Ҳаммалари туруб, Раҳим тўқсабони қарши олгани чиқарлар. Саҳна бир оз бўш қолар, сўнгра товушлар келар.

Раҳим тўқсабо товуши. Ота, ҳаммаларингиз яхшими?

Ҳакимбий товуши. Шукур. (*Саҳна кўринур.*) Сени кутуб турғон эдик. (*Раҳим тўқсабо билан Бояғилар келиб ўтурарлар.*) Қани, ўғлум, сафаринг қандай ўтди?

Раҳим тўқсабо. Кўп яхши ўтди. Шоҳни кўрдим. Мен билан кўп яхши кўрушдилар. Бухоронинг муллолари, бекларини сўрадилар. «Биз сизга кўноқ бўлиб келдик. Кўноққа душманлик кўрсатмасангиз керак», дедилар.

Ҳакимбий. Эрон кўшунни кўпми?

Раҳим тўқсабо. Уни сўрамангиз, ота! Бундай жучли кўшунни умримизда кўрмадик. Тўплар, милтиқ-

лар, филлар билан ерни титратиб келади. Менга қўшунларини кўрсатдилар. Келар чоғимда яна шоҳнинг олдига кирдим. «Биз Бухорога қўноқ бўлиб келдик. Улкангиз менга керак эмас. Хонингиз, эл-улусингиз мени дўстларча қарши олсалар, тўрт-беш кун туруб, қайтиб кетарман. Ёмонлик, душманлик кўрсатсалар, кулларини кўкка учураман», дедилар.

Муллолар бир-бирларига қараб, бошларини қимирлатурлар. Шутобда қапу томондан йкки қаландар товуши келар. Ҳаммалари тинглайлар. Қаландар товушлари:

Дунё, дунё, сен дунё-ей,
Кимга вафо қиларсан-ей!
Дунё, дунё, сен дунё-ей,
Дунё, кўп тез юрарсан!
Дунё, дунё...

Бир оқсоқол, бири ўрта ёшли икки қаландар суфа остига келиб туралар.

Эли қаён сурарсан!
Дунё, дунё...

Кўп тез юрма, бир оз тур!
Дунё, дунё...
Иўлингни бир қараб кўр!
Дунё, дунё...

Қаландарлар ўқуб бўлғоч, қўлларини кенг очиб, «давлат барқарор», деб дуо қиларлар.

Ҳ а к и м б и й (қўлини киссасига узатиб). Кел, бобо! (Буюк қаландар югуриб суфага чиқар, бошқалар киссалариндан пул чиқарарлар.) Бобо, сен қаердан?

Қ а л а н д а р. Биз Балхдан келамиз. (Пулни олғонда, Ҳакимбийнинг қулоғига сўйлар.) Бу кеча арқдан сизни чақирарлар. Кетманг. Уйингизни босарлар, тайёрлик кўринг. (Дуо қилиб, бошқаларнинг-да пулларини ола берар. Раҳим тўқсабоға келгач, унга бир оз эс қўюб қарағондан сўнг пулини олиб, сўйлар.) Бек йигит, сенинг бошингга давлат қуши қўнғон, манглайингда катта бир юлдуз ёшнаб туради. Яхшилик қил, тангримиз яқинда сенга улуғ бир ўрун беради. (Ҳакимбийдан бошқалари бир-бирларига қарайлар. Қаландар Ҳакимбийга сўйлар.) Бек, биз шаҳрингизга шу кун келдик. Ётоғимиз, жойимиз йўқ. Бул давлатхонадан бизга бир жой кўрсатилса, шу кеча ухлаб олайлик.

Ҳақимбий. Хўп, бобо! (Хизматчини чақирар.) О, бола! (Хизматчи келар.) Бунларга бу кеча жой беринг, ётсунлар. Томоқ ҳам беринг. (Қаландарлар дуо қилиб хизматчи билан кетарлар.)

Дониёлбий. Валийга ўхшайдир!

Хўжа Қалон. Қаромат қилиб гапурадир. Валий экан.

Улфат хожасарой салом бериб келади.

Ҳақимбий. Ваалайкум ассалом! Келинг, тақсир! (Улфат ўтуруб дуо қилгандан сўнг, салласиндан хоннинг муборак номасини олиб, Ҳақимбийга берадир. Ҳақимбий жойидан туруб, хатни олиб, ўнуб, кўзларига суртуб, очиб ўқур.) «Давлатхоҳимиз оталиққа маълум бўлғойким, Эрон қўшунининг тушроғимизга киргани тўғрисида сиз билан кенгашмак истаймиз. Раҳим тўқсабо ўғлимиз билан давлатхонамизга келгайсиз». (Хатни қатлаб ўнуб, салласига қўйгандан сўнг, Улфатга сўйлар.) Хўб бўлубдир. Бориб, хоқонимизга арзимизни еткуринг, ўғлум Раҳим тўқсабо Эрон қўшуниндан хабар олмоқ учун Чоржўйга боргон эди. Шу тобда келди. Бу кеча бунинг хабарларини олай, ўзим ҳам тузукрак ўйлаб кўрай. Эрта билан иккаламиз саломга борармиз.

Улфат. Хўп бўлубдир. (Туриб кетар.)

Дониёлбий. Ака, борсангиз бўлмасми?

Ҳақимбий. Эрта борамиз.

Хўжа Қалон, Қози Низом (турмоқчи бўлуб). Ҳай, тақсир, биз кетайлик эмди.

Ҳақимбий. Кетасизми, тақсирлар? (Жойлариндан турарлар.) Ҳай, хонни тезрак кўруб, гапурсангиз яхши бўлур эди. Нодиршоҳ билан урушмоқчи бўлсалар, ҳаммамиз хароб бўлармиз.

Хўжа Қалон. Хўб, хўб.

Қози Низом. Албатта, айтаммиз. Ҳай, хўш. (Кетарлар. Ҳақимбий уларни узатиб қайтғач, ўтурмай гапурадир.)

Ҳақимбий (Дониёлбий билан Тоғайқулга). Хоннинг бу кеча мени чақирishi ҳийла эди. Мен бормоғоч, шу тобда уйимни босмоқ учун келсалар керак. Бироқ мен уларнинг тузоғина тушмайман. Тайёрлигим кўрулган. Ўтгуз мерганим Мирараб мадрасасинда турадилар. Сиз иккинги ҳам шунга борингиз. Ҳар томонга қоровул қўйингиз. Регистон томонидан ҳеч кимни бу томонга ўткармангиз. Битта-иккита тилчи юборсалар май-

ли, бир қоровул билан менга юборарсиз. (*Дониёчибиё билан Тоғайқулбек «хўб» деб кетарлар.*)

Раҳим тўқсабо. Мен ҳам борайми?

Ҳакимбий. Йўқ, сен қол. (*Мир Вафога*). Қаландарларни келтурингиз! (*Мир Вафо кетар.*) Қани ўғлим, Эрон қўшуни қачон келар?!

Раҳим тўқсабо. Мендан тўрт-беш соат сўнгра Амударёдан ўтмоқчи эди. Эрта Бухорога яқинлашса керак.

Ҳакимбий. Шоҳ сени кўрганда, бизга берган ваъдасиндан сўз очдими, йўқми?

Раҳимбий. Йўқ, у тўғринда гапурмади, сизларга катта меҳрибончиликлар қилармиз, деб қўйди.

Мир Вафо қаландарларни олиб келар.

Ҳакимбий (*унларни кўргач, кулар*). Хо... хо... хо... худди қаландарга ўхшайлар! Афтингизни тузатингиз! (*Қаландарлар ясама соч-соқолларини оларлар. Ҳакимбийнинг ўз кишилари Йўлдош билан Эргаш эканлари билинадир.*) Гапурингиз, қани?

Йўлдош. Сизни аркка чақириб, киши юбордиларми?

Ҳакимбий. Юбордилар. Мен кетмадим.

Йўлдош. Бек! Кетмаган бўлсангиз, шу тобда уйни босарлар.

Ҳакимбий. Боса олмайлар. Чораси кўрулган. Бошқа нима хабарларинг бор?

Йўлдош. Мен икки кундан бери аркда эдим. Хон жуда умидсизланган. Ҳеч ёқдан ёрдам хабари йўқ. Ўзларининг кучсизликларини очиқ онглагонлар эмди. Бироқ шуларнинг ҳаммасини сиздан биларлар. Шунинг учун Нодиршоҳ келмасдан бурун сизни йўқ қилмоқ йўлларини ахтариб турарлар.

Ҳакимбий (*Эргашга*). Сен нима қилдинг?

Эргаш. Мен Қарминагача бордим. Ҳаммани кўрдим, хатларни бердим, сўзларингизни айтдим. Эл орасига кирдим, керак бўлгон сўзларни тарқотдим. Элнинг сизга қараши яхши, Нодиршоҳ билан урушмоқни ҳеч ким истамайди...

Бир милтиқ товуши чиқар, Мир Вафо сесканар.

Ҳакимбий (*Раҳим тўқсабога*). Сен одамларинг билан яроқланиб, томга чиқ. (*Қаландарларни кўрсатиб.*) Бунларга ҳам яроқ бер, сен билан юрсунлар. Томда турунгиз. Кучлаб кела берсалар, отингиз. (*Раҳим*

Тўқсабо қаландарларни олиб кетар.) Мир Вафо, милтиқдан қўрқдингизми?!)

Мир Вафо. Йўқ-ей... Бир нарсани ўйлаб турган эканманми, бирдан сесканиб юбордим!

Яна бир милтиқ товуши чиқар, Мир Вафо яна сесканар.

Ҳ а к и м б и й (*кулуб*). Бу кеча қўрқмангиз! Қанча кучласалар ҳам бизни боса олмайлар. Эртагача отишармиз. Эрта бўлғоч отланиб чиқармиз-да, Эрон қўшунига бориб қўшулармиз. (*Хизматчини чақирар.*) О, бола! (*Хизматчи келар.*) Отларни эгарлаб қўйсунлар. (*Хизматчи кетар, Ҳақимбий фўтасини белига ўраб, қиличини девордан олиб тақар экан, сўйлар.*) Хоннинг ақли йўқолган. Менинг уйимга ҳужум қилиб киришга кучи йўқ экан, Нодиршоҳ билан урушмоқчи бўладир.

Раҳим тўқсабо югуриб келар.

Раҳим тўқсабо. Улфат хожасарой келди.

Ҳ а к и м б и й. Келтурингиз. (*Раҳим тўқсабо югуриб чиқар, Ҳақимбий юруб сўйлар.*) Яна шуни юборди. Орамизни бузган одам Улфат бўлгонини била туриб, яна шундай қиладир. Шу ақл билан хон бўлуб турмоқ истайдир. (*Раҳим тўқсабо Улфатни келтирар, Улфат салом берар.*) Нечун келдингиз?!

У л ф а т. Мен хон юбордилар. Бу юрдиларким, бориб оталиққа айтингиз: «Биз муборакнома ёзиб, у кишини ёнимизга чақирдик, келмадилар. Ўзимиз уйларида бориб кўришмак учун чиқдик, одамлари бизни милтиқ билан қарши олдилар. Бунинг сабаби нима?! Эрон қўшуни босиб кела турубдур. Унга қарши нима қилмоқчи бўлсак, кенгашиб қилармиз. Оталиқ бизга кенгаш берарларми, йўқми?!»

Ҳ а к и м б и й. Биз шу ўлканинг яхшилигиндан бошқа нарса истамаймиз. Нодиршоҳга қарши чиқиб урушмоқ учун кучимиз йўқдур. Хоннинг буйруқлари арқдан Мирарабгача юрмайдир. Эрон қўшуни билан қандай урушарлар?!

У л ф а т. Бек! Сўзингиз тўғри. Қўйингиз, хон келсунлар. Мана шу сўзларингизни ўзларига айтингиз!

Ҳ а к и м б и й. Хон ҳам келмасунлар, биз ҳам бормаймиз. Бориб айтинг, мен билан кенгашмоқчи бўлсалар, гўппа-тўғри Жўйборга бориб Хўжа Қалоннинг уйларига қўнсунлар, элнинг катталарини чақирсунлар. Мен ҳам борармен, шунда кенгашармиз.

У л ф а т. Қачон борарсиз?

Ҳ а к и м б и й. Сиз шу тобда хонни олиб борингиз, мен ҳам борармен. (У л ф а т «хўб» деб Раҳим тўқсабо билан чиқар. Ҳақимбий Мир Вафога сўйлар.) Сиз бунларнинг орқасиндан киши юборинг. Хўжа Калоннинг уйларига кирганларини кўруб келсун. Сўнг биз ҳам борармиз. Узингиз бизнинг бекларга хабар беринг. Жўйборға бора берсунлар!

М и р В а ф о. Хўп бўлубдур.

Иккилари ҳам чиқарлар.

Парда тушар.

УЧИНЧИ ПАРДА

Бухорога яқин Қозинобод қишлоғига қўнғон Эрон қўшуни орасинда Нодиршоҳнинг чодир дабдабали безанғон. Чодир ичинда Нодиршоҳ ўз тахтинда ўтурғон. Енинда кичкина бир тахт бўш турадир. Тубанда Нодиршоҳнинг ўғли Ризоқулихон, Эрон қўшуни бошлиқлариндан Алиқулихон ўлтуралар. Чодирнинг икки ёғинда яланг қилич қоровуллар кезмакда.

Н о д и р ш о ҳ (Ризоқулиға). Кимдан эшитдинг?

Р и з о қ у л и. Юборғоним элчилардан биттаси келган, шул сўйлади. Туна кун Бухорода бир оз тинчсизлик бўлаёзғон экан. Ҳақимбий ўғлини бизга юборғондан сўнг Абулфайзхон қўрқа бошлағон. Кечаси Ҳақимбийни босиб, уни тутмоқчи бўлғон. Ҳақимбийнинг одамлари унга милтиқ отқонлар. Хон қўрқуб қайтғон. Жўйборға борғон, тунда бир хўжанинг уйинда мажлис қилғонлар. Ҳақимбийнинг ўзи ҳам шунда бўлғон. Ҳаммалари бир оғиздан хонга гапурганлар. Бу кун ҳаммалари хонни олиб, бизга келар эканлар.

Н о д и р ш о ҳ. Кўрдингми, ўғлум, ҳар ўлкани урушиб олмоқ сиёсат эмас. Уруш чораларнинг энг сўнғисидир. Бир ўлкани олмоқ учун энг яхши чора — шул ўлканинг ўзинда дўстлар топмоқ, шуларни ишлатмакдир. Сен Қаршидағи урушни тўхтатмаса эдинг, у вақт Бухорога кўмак учун Хива қўшуни етиб келар эди. Иш қийинлашиб қолар эди. Қаршидан қайтғонингдан бу кунгача биз тиришдик. Ҳақимбийни қўлга олдик. Унинг қўли билан Бухорони Хивадан узоқлаштирдик. Бухоробу кун бизники. Эрта Хивани ҳам ёлғузгина ёқалаб, бўғушимиз қулай бўлади.

Мирзо Маҳдий келар.

Мирзо Маҳдий. Шоҳим! Абулфайзхон яқинлашадир. Мен уни қарши олмоқ учун бир қўл аскар чиқардим.

Нодиршоҳ (*Ризоқули билан Алиқулига*). Сиз ҳам чиқиб, хонни қарши олингиз. Ўғлум, сен хонни кўргач, одан қўнуб, яёв бор. Қучоқлаб кўруш, йўлдошларига ҳам ҳурмат кўрсат. (*Мирзо Маҳдийга*.) Утурингиз!

Мирзо Маҳдий утураб, Ризоқули билан Алиқули чиқиб кетарлар.

Нодиршоҳ (*Мирзо Маҳдийга*). Ҳақимбий яхши, яхши ишлади.

Мирзо Маҳдий. Қўп яхши ишлади, шоҳим!

Нодиршоҳ. Биласизми, Ҳақим биздан нима истайдир?

Мирзо Маҳдий. Билмайман, шоҳим, албатта, шоҳона эҳсонингиздан ҳар нима истаса, умидсиз қолмас.

Нодиршоҳ. Бухоро хонлигини ўғлига беришимиз истайдир.

Мирзо Маҳдий. Улуғ подшоҳларга хизмат қилгонлар умидсиз қайтмаслар, деб ўйлайман.

Нодиршоҳ. Биз ҳам бунга қарши эмасмиз. Бироқ шу кун ишни қилиш тўғри эмас. Эл аро шовқун соладир. Сиз Ҳақимбий билан сўйлашингиз. Бухоро хонлигини ўғлига берармиз. Бироқ сўнгра роқ бўлсун. Хива масаласини ҳам битирганимиздан сўнг бўлсун. Бу кунги энг ярарлик сиёсат Абулфайзхонни мамнун қилиб қайтармоқдир.

Ризоқулихон келар.

Ризоқули. Абулфайзхон келдилар.

Нодиршоҳ. Келсунлар.

Ризоқулихон чиқар, шоҳ тахтдан энар, эшиккача юргоч, Абулфайзхон, Ҳақимбий, Хўжа Қалон, Алиқулихон келарлар. Абулфайзхон билан Нодиршоҳ қучоқлашиб кўришурлар. Нодиршоҳ Абулфайзхонни қўлтуғиндан олиб, тахтга чиқар, ҳаммалари ўтирарлар. Шоҳ билан хон ҳол-аҳвол сўрашиб, жойларидан туруб, бир-бирларига қуллуқлаб, боз ўтурурлар.

Нодиршоҳ (*қўноқларга*). Бухорои шарифнинг улуғлари, хуш келдингиз!

Ҳаммалари туруб, қуллуқ қиларлар.

У л ф а т. Шаҳаншоҳ ҳазратларининг муборак ҳузурларига келган хоқонимиз бир замонлар дунёни тит-

ратган Чингизхоннинг авлодиндан эрурлар. Туркистоннинг бутун хонлари, беклари хоқонимизга бўйинсунадирлар. Жонларини, молларини аямайлар. Шундай бўлса ҳам хоқонимиз, эл-улуснинг тинчлигини истаганлари учун қўшни ўлкалар билан урушмайлар. Ҳеч кимнинг юртини олмоқчи бўлмайлар. Яна шул муборак фикрларини билдирмак учун Эрон шаҳаншоҳининг дарборларигача келдилар.

Ҳ а к и м б и й (*Улфат хожасаройнинг бу сўзларини ёқтурмай турғонидан тез сўзга киришар*). Хоқонимизнинг асил ҳам улур бир хоқон бўлгонлари шаҳаншоҳ ҳазратларига белгулидир. Кенг ўлкаларни олиб, бошқармоқ учун дунёга ора-сира онгли, кучли қаҳрамонлар келадирлар. Биз унларга «Соҳибқирон» деймиз. Бундай қаҳрамонларнинг йўлларини тутмоқ истаганлар эзилиб қолурлар. Мана, бизнинг замонамизда етишган соҳибқирон, сиз, шаҳаншоҳ ҳазратларидирсиз. Сиз каби буюк соҳибқироннинг олдига дўст бўлиб келмак ҳамда ўзини шундай олийжаноб подшоҳнинг ихтиёрига топширмоқдан хонимиз кўпдан-кўп мамнундирлар.

Қ о з и Н и з о м. Тангри кимга қарашса, давлат шунингдир. Тангри қўллагонларга қарши турмоқ бўлурлик иш эмасдир. Эрон шоҳига тангри қарашгон экан, биз ҳам бўйинсунамиз. Бухоро хони бу кун ўзларини сиз шаҳаншоҳнинг ихтиёрингизга топшурғони келдилар. Бухоро тахтини сизга тортуқ қиладирлар. Бухоронинг эл-улуси ҳам бу ишга розидурлар. Сиз шаҳаншоҳни биз бу кун Бухоро тахти билан қутлаймиз.

Н о д и р ш о ҳ. Мен Бухорога тахт олғони келмадим. Сизнинг элингиз ҳам турклар бўлғони учун сиз меним қариндошларим эурсиз. Мен бу ерга, бир қариндош ўлкага қўноқ бўлиб келдим. Бир неча онглашилмасликқа берилиб, менга қаршилиқ кўрсатмаганингизга қувондим, ҳаммангиздан рози бўлдим. Менга тортуқ қилғонингиз Бухоро тахтини ўзининг эгаси бўлгон Абулфайзхонга қайтадан бағишладим. (*Хон билан ҳаммалари туруб қуллуқ қиларлар.*) Улкангизнинг бутун ишларини бошқориб турмоқни Ҳақимбий оталиққа топширдим. (*Оталиқ туруб, қуллуқ қилар.*) Барчангиз шунинг сўзиндан чиқмангиз. Мен сизнинг ўлкада тўрт-беш кун тураман. Сўнгра Хивага борарман. Бунда турғонда, қўшунимнинг озуқасини тайёрлаб бермак ҳамда Хивага боришим учун кўмак қилмоғингизни сўрайман.

А б у л ф а й з х о н. Улуғ шоҳнинг қўшунари ўлка-

мизда турғонча керак бўлгон озуқаси бизнинг томондан тайёрлангондир.

Хизматчилар садаф ишланган кичкина бир маса (устал) келтуриб, тахт олдиға қўюрлар, бошқа қўноқларнинг олдиға суфралар ёрлар. Турли ҳалволар, кулчалар, шарбатлар келтуруб тизарлар. Нодиршоҳ Абулфайзхонға муръат қилгондан сўнг, ҳаммалари емакка киришарлар.

Нодиршоҳ (Ҳакимбийга). Оталиқ, бу улуғларни бизга танитингиз!

Ҳакимбий. Подшоҳим! Бу киши Қози Низом, Бухоронинг катта қозиси. Бу киши Жўйборхўжа калони, бурунги ўзбек хонлариндан Абдуллахон бу кишининг боболариға ихлос қилгон. Бухоронинг кўп ерлари бунларға авлодий вақф бўлгондир. Бунлар Бухоронинг маънавий эгаларидир. Бу киши хоқонимизнинг хожасаройлари ҳам энг ишончли кенгашчилари.

Нодиршоҳ. Кўп яхши. (Хўжа Калонга қараб.) Меним эшитганимга кўра, Бухоро теграсинда кўп вақтлар тинчсизлик бўла турар экан. Бунинг сабаби нимадир?!

Хўжа Калон. Подшоҳи олам! Биз подшоҳларнинг давлатлари учун дуо қилиб ётамиз. Бизнинг ундай ишлардан хабаримиз бўлмайдир.

Нодиршоҳ (Қози Низомга). Қози жаноблари, сиз бу тўғрида бир нарса айтсангиз керак.

Қози Низом. Хоқонимизнинг давлатлари замонида Бухоромиз тинчдир. Ҳеч бир ёқда тинчликсиз бўлғони йўқдир.

Нодиршоҳ. Иброҳим оталиқ деган киши Бухородан Самарқандга қочиб, унда куч тўплаб, Бухороға неча юрушлар қилгон, Бухорони ёмон чопгон экан. Бу хабар тўғрими?

Улфат. Шаҳаншоҳ ҳазратлари! Бир подшоҳнинг марҳамати билан давлатға эришгандан сўнгра ўз соҳиб давлатлариға ёғиқгон бундай одамлар ҳар ўлкада бор. Бунлар тезлик билан жазоларини кўрадилар. Иброҳим оталиқ ҳам шундай одамлардан эди, жазосини кўрди.

Нодиршоҳ. Бир ўлкада бўлатурғон ҳар воқеани текширмак, сабабларини излаб топмак, чораларини кўрмак шул ўлканинг бошлиқлариға лозимдир. «Еганларни тузни ўйламадилар», «жазоларини кўрдилар», «ўлкамиз тинчдир», деб ўтурмоқ билан ҳукумат иши юрмайдир.

Ҳакимбий. Подшоҳи оламға белгулидиким, бизнинг Бухорода кўп эл-аймоқлар яшайлар. Бунларнинг ҳаммалари эскида беклик усули билан бошқара эди-

лар. Амир Темур Самарқандда кучли марказий бир қўрғон булса-да¹, бутун умрини уруш майдонларинда ўтқаргани учун элларимизни марказий идорага эсиндирмоқ йўлинда тубли бир иш кўра олмагон. Амир Темур ўлуб, ҳукумати кучсизлангач, бу эл-аймоқлар яна ўзларининг эски беклик усулларига қайта бошлагонлар. Шул вақтларда Дашти Қипчоқдан биз, ўзбеклар билан манғитлар келдик. Шайбонийхон, Абдуллахон каби ўзбек хонлари марказийликни куч билан сақлаб қолдилар. Буларнинг умри ҳам кўп вақтлари беклик усулини истаганларга қарши урушмоқ билан ўтди. Ундан кейин ўзбек ҳукумати ҳам кучсизланди. Эл-аймоқларнинг бошлиқлари ўлкани кичкина бекликларга ажратиб, бошқормоқ тилаги билан яна кўтарилдилар, ўлкамиздаги тинчликсизликларнинг сабаби шу бўлса керак.

Нодиршоҳ. Меним биринчи тилагим ўлкангизнинг тинчлиғидир. Бундай тартибсизликларни битирмак лозим. Эл бошлиқларингиз, бекларингиз орасидан ёғийларини, ёмонларини рўйхат қилиб, менга топшурингиз. Мен уларнинг ҳаммасини «оқ уйли» қўшун ясаб, олиб борарман. Ҳам сизнинг ўлкангиз тинчланадир ҳамда унлар мен билан юруб, дунё кўрарлар, ҳукуматлар, эллар, улуслар билан курашлар. Замон билан тонишиб қайтарлар.

Ҳакимбий. Шаҳаншоҳ ҳазратларининг бу муборақ фикрлари чиндан фойдали бир фикрдир, албатта, шундай қилинадир.

Мирзо Маҳдий Нодиршоҳдан олғони бир ишорат билан туруб, ташқарига чиқар.

Нодиршоҳ. Бу фикр хон орқадошимизга ҳам қабул бўлса керак.

Хон. Фикри шоҳоналари яхши бир фикрдир. Шу кундан бошлаб рўйхат тайёрламоқни оталиққа буюрарман.

Нодиршоҳ. Мен Хивага борарман. Ундан қайтғонимгача рўйхатларни тайёрлаб қўйсангиз бўлур.

Ҳакимбий. Хуб бўлибдир, шоҳим!

Мирзо Маҳдий билан хизматчи бир катта, бир кичкина бўғчани кўтариб келарлар. Мирзо Маҳдий ўз қўлиндаги катта бўғчани ерга қўяр. Хизматчини шоҳнинг ёнига келтуруб, унинг кўтариб турғони бўғчани очар, хизматчи қўлиндаги бўғчада қийматли бир чопон билан қалич бор.

¹ Булмоқ — топмоқ маъносига. (Муҳаррир изоҳи.)

Нодиршоҳ (қийматли тошлар билан безанган чопонни олиб). Бизнинг Бухорога армуғонимиз. Ўзим кийдирайин.

Жойидан турар. Ҳаммалари турарлар, шоҳ чопонни Абулфайзхонга кийдирар. Олтуң қилли, бриллиантли қиллини хонга берар. Хон ҳурмат билан олиб, белига тақар. Мирзо Маҳдий катта бўғчадаги чопонларни Ҳакимбий, Қози Низом, Хўжа Калон, Улфат хожасаройга кийдира берар. Бўлғач, «муборак!» дер. Ҳаммалари қуллуқ қилиб, ўтурарлар.

Хўжа Калон (қўлларини кўтариб, дуо қилар). Тангри таоло подшоҳи оламга умр, давлат бериб, душманларини мафҳур айласун.

Нодиршоҳ. Эмди хон орқадошимиз ўзларига белгиланган чодирға бориб ёзилсунлар. Ўғлум Ризоқули билан Мирзо Маҳдий, сиз бунларга меҳмондор бўлингиз. Ҳаким оталиқ бизнинг ёнимизда қолсун, кенгашимиз бор. (Ҳаммалари турарлар. Нодиршоҳ хонни эшиккача узатар. Ҳакимбий билан Нодиршоҳдан бошқалари чиқарлар. Бунлар ўз жойларига қайтиб ўтурарлар.) Оталиқ! Хизматингиздан мамнун бўлдим. Сизга берганим сўздан қайтмадим. Бухоро хонлигини сизнинг ўғлингизга олиб берарман. (Ҳакимбий қуллуқ қилар.) Бироқ бу ишни тушуниб, ўйлабгина юрутмоқ керак. Хивадан қайтғонимдан сўнг, ўғлингиз Раҳим тўқсабони ҳам ўзим билан олиб борарман. Бир неча вақт мен билан юрсун, сўнгра бир оз Эрон қўшуни билан Бухорога қайтарурман. Сиз у вақтгача тайёрлигингизни кўра берарсиз. Раҳим тўқсабо меним қўшуним билан Бухорога киргач, хонни йиқитарсиз. Бироқ Абулфайзхонни ўлдурмайсиз. Эсон-омон менга юборарсиз.

Ҳакимбий. Хўб бўлудир, подшоҳим!

Нодиршоҳ. Абулфайзхонни ўлдурмасликка сўз берасизми?

Ҳакимбий. Албатта, бераман.

Нодиршоҳ. Уни менга юборурсиз.

Ҳакимбий. Албатта, юборурман.

Нодиршоҳ (эшикка қараб). Мирзо Маҳдий! (Мирзо Маҳдий келар.) Юз минг рупия оталиққа берилсун. (Ҳакимбий қуллуқ қилар.) Эмди бориб ёзилингиз.

Ҳакимбий билан Мирзо Маҳдий чиқарлар. Нодиршоҳ ётоқ уйига ўтар.

Парда тушар.

ТҮРТИНЧИ ПАРДА

Эски бир гилам билан икки-уч эски кўрпа тўшалган ўртача бир уй. Четдаги бир кат узра Абулфайзхон кўйлакчан ётқон, ухлайдир. Кат ёнинда бир курсича узра қўюлгон шамдончанинг шами ёниб турадир. Бир оздан кейин Қурбонгул бир офтоба сув олиб желар, офтобани тошнов ёнига қўюб, ўзи секингина қайтиб, хон-

нинг юзига қарар.

Қурбонгул (*ёлғуз*). Ухлайдир... шўрим қурсун, дунёнинг қора чизиқларини ўқимоқ учунми келдим мени! Худонинг сояси, деб подшоҳларнинг уйига сиғиндим. Бунда кўрганларимни ҳеч кўз кўрмасун. Меним шунча йиғлашларимга қарамайин, шул хон акасини ўлдурди. Унинг тахтига чиқди. Кармина бегини бола-чиқалари билан тутуб келтуруб қамади. Сўнгра битта-битта ҳаммасини бўғдуруб, қудуққа ташлатди. Бу кун эса ўзини Раҳимбий қамаб қўюбдир. Эрта, албатта ўлдурад. Бунинг жойида ўзи сояи худо бўлур. Бир-икки йилдан кейин яна биттаси чиқар. Уни ҳам соғанага жўнатиб, сояи худоликни ўзига олар. Бизда бу қора кунларнинг қайғуси қоладир. (*Бир оз ййлаб*). Тўғрисини айтганда, яна ўзимиз тинч. Худо сояси-да бўлмаймиз, ўлдурулмаймиз-да, оч қорним, тинч қулоғим. (*Унг қўлининг бармоқларини уч ййла йпуб, елкасига урар.*) Кўзим кўрмасин-ей. Уч-тўрт йил худо сояси бўл, сўнгра қамал, сўнгра ўл. Менга нима керак шунлар! (*Узоқдан келган азон товушин тинглаб*). Азонлар ўқулди. Хонни уйғотай, намозини ўқусун. (*Ётоқ олдига бориб, хоннинг оёқларини уқалар.*) Хон болам, арслоним... турмайсизми?

Хон (*сесканиб уйғонар*). Хаҳ... кимдир? (*Ётоқда йтуруб.*) Кимдир? Сенми, Қурбонгул?

Қурбонгул. Мен, мен. Қўрқутдимми сизни?

Хон (*кўзларини уқалаб*). Йўқ, йўқ... Нечун келдинг?

Қурбонгул. Азон ўқулди, сув келтирдим, торат қилмайсизми?

Хон. Нима гаплар бор, Қурбонгул?

Қурбонгул. Тинчлик, арслоним!

Хон (*ййлайдир*). Бунлар ҳар сўрағонимда мана шундай тинчлик, деб мени дунёдан хабарсиз қолдирдилар. Мен қамоқда, тахтим бошқалар қўлинда, бола-чақаларим, билмадим, қаерда. Яна тинчлик экан. Билмам, бунлар тинчликсиз деб, нимани дейлар. (*Сўйлар.*) Қандай тинчлик? Улфатдан хабаринг борми?

Қурбонгул. Улфат қочқон, уни ахтариб турар-

лар. Давлат тўқсабо билан Жиянқулбий, Хўжақулбий, Каримбий, Баҳринбийни тутуб қамадилар, эртагача ўлдирди эканлар.

Хон (*кўз ёшларини артиб*). Мени нима қилар эканлар. онгладингми?

Қорбонгул. Нега йиғлайсиз, арслоним?! Нима бўлса, худонинг буйруғи билан бўлар. Туна кун подшобибийим улуғ эшонга кўп пул юбориб, сиз учун дуолар олдилар. Албатта, шунлар бир иш қилар.

Хон. Уғулларим қайда?

Қурбонгул. Омон-эсон, тинч, подшо бибийим билан бирга туралар.

Хон. Оҳ... уғулларим, сизни кимга топшурарман эмди?! (*Йиғлар.*)

Қурбонгул. Нега йиғлайсиз, арслоним? Худо урсунким, болаларингизга ҳеч бир нарса бўлгон йўқ, унлар тинч ўтурубдурлар.

Хон (*нафрат билан*). Қўй мени ўз ҳолимга, бундан кейин шул «тинч» сўзини меним ёнимда айтма! Дунёда ҳеч бир маъноси бўлмагон бу сўзни сен энг ёмон маъноларда ишлатиб турасан. Мен қамалдим — тинч, болаларим қамоқда — тинч. Улфатни ахтарарлар. Давлатни ўлдуралар — яна тинч! Бу қандай тинч, бу қандай тинчлик... Оҳ, болаларим, сиз нега кичикликда бахтсизликка учрадингиз! Бунга менми сабаб бўлдим? (*Қаттиқ йиғлар.*) Кошки дунёга келмаган бўлса эдим.

Раҳимбий келар. Қурбонгул бир четда қўл қовуштуруб турар.

Раҳимбий. Хон ҳазрат, нега йиғлайсиз?!

Хон (*сесканиб, бошини кўтарар, истамайин ўрнидан турар.*) Ҳеч!

Раҳимбий. Утурингиз, ўтурингиз. (*Хон ўтурар.*) Нега йиғлайсиз?

Хон. Ҳеч, болаларим эсимга келдилар.

Раҳимбий. Бошга иш тушгач, энг аҳмоқ чора йиғламоқдир, йиғламангиз!

Хон. Мен сизга нима ёмонлик қилдим?!

Раҳимбий. Ҳеч!

Хон. Отангиз менга оталиқ эди. Бобонгиз мени тахтага ўтқузуб, оталиқ бўлди. Узингиз Эрондан келгач, бот оталиқ қилдим. Бутун ҳукумат ишларини сизга топшурдум. Яна Нодиршоҳнинг ўюнлариға берилиб, мени қаматдингиз! Нодиршоҳ олдида мен билан сизнинг нима айирмамиз бор? Бу кун мени тушурган экан, эрта сизни ҳам тушурмасми?!

Раҳимбий. Хон ҳазрат! Дунёда ҳар ким ўз кучига қарабгина ўрун тутадир. Бу тирикчиликнинг энг ўткур буйруғидирким, бунга бўйинсунмағонларнинг дунёдан чиқиб кетишлари лозим бўладир. Сиз Бухорони идора қиларлиқ куч кўрсата олмадингиз. Давлатимизнинг буюк-буюк теракларини ўз қўлингиз билан йиқита бердингиз, бутун ишни менга эмас, бир аҳмоқ муғамбир бўлгон Улфатга топширдингиз. Тахтдан тушганингизнинг сабаби шулдир. Нодиршоҳнинг эса, бу ишдан хабари йўқдир. Нодиршоҳ сизни тушурган эмас.

Хон. Нодиршоҳнинг бу ишлардан хабари йўқ, деганингиз ёлгон эмасми?

Раҳимбий (*жилмайиб*). Ёлгон эмас.

Хон. Нега Эрондан қўшун олиб келдингиз?

Раҳимбий. Каттақўрғонда чиққон Ибодуллабек фитнасини босдирмоқ учун.

Хон. Энди мени нима қиласиз, ўлдурасизми?

Раҳимбий. Йў...қ, тангри сақласун бу ишдан.

Хон (*ялиниб қўлларини узатар*). Оталиқ, мени ўлдурмайсизми? Айтинг?!

Раҳимбий. Сизни ўлдурмайман, хонлик ҳам менга керак эмас. Уғлунгиз Абдумўмин хонни сизнинг ўрзингизда эрта хон кўтараман.

Хон. Мени нима қиласиз?

Раҳимбий. Сиз шу ҳафта орасинда Эронга, Нодиршоҳ олдига борарсиз.

Хон. Уҳ... Худога шукур, мени ўлдирмангиз, мен ҳажга бораман, ҳажга!

Раҳимбий (*жилмайиб*). Ундан сўнгра қаёққа борсангиз, бора берарсиз. Ҳозирда мен сиздан бир нарсани сўрамоқ учун келдим.

Хон. Сўрангиз.

Раҳимбий. Пулларингиз қайда?

Хон. Хазина ўз қўлингиздан-ку!

Раҳимбий. Сизнинг ўз хазинангиз?

Хон. Меним ўз пулларимни ҳисоби Улфатдадир, шундан сўрангиз!

Раҳимбий. Улфатнинг қайда эканини билмайсизми?

Хон. Билмайман.

Раҳимбий. Ҳай, сиз ўтурингиз. Яқинда Эронга борарсиз.

Хон. Болаларимни соғиндим. Шунларни менга юборсангиз, кўруб қўяй.

Раҳимбий. Хўб, Қурбонгул билан юборурман.

(Қурбонгулга.) Кел, сен билан юборай. (Қурбонгул билан чиқиб кетар.)

Хон (жойиндан туруб). Тонг ота ёзди. Таҳорат қилай эмди. (Тошиновга келиб, офтобани олиб, таҳорат қила бошлар.) Тангридан бошқа кимсам қолмади, кўрасизми, ҳамма жанжаллар пул учун экан. (Хон таҳоратни битира ёзгонда, Абдумўмин тўра билан укаси кириб, салом берарлар.)

Хон (таҳоратни битириб турар.) Ҳа, ўғулларим, келдингизми? (Юзини артиб, уларни битта-битта қучоқлаб ўпар.) Қалайсен, ўғлум?! (Кўз ёшларини артар.)

Абдумўмин. Шукур.

Хон. Сен қалай? (Кичкина ўғли бўйини букмак билан жавоб берган бўлар.) Онанг қайда?

Абдумўмин. Уйда.

Хон. Ҳаммангиз бир уйдами?

Абдумўмин. Ҳа, бир уйда.

Хон кичкина ўғлини қучоқлаб, манглайдан ўпар, катта ўғлини қучоқлаб, бошини унинг ўмузига қўюб йиғлар.

Болалар (бирдан йиғлаб, хонга ёпишиб). Ота-жоним, нега йиғлайсиз? Бизни нима қиларлар эмди?

Хон. Ҳеч, ўғлум, ҳеч. Кетингиз эмди, онангизнинг ёнида турингиз. (Яна қучоқлаб ўпар. Иккаласини эшиккача келтуруб, яна ўруб, узатар. Шул чоғда икки гиж-жакнинг «Бебоқча» куйлагани эшитилар. Хон чолғу товушини қайғу остинда тинглагондан сўнг, сўйлар.) Инсонлар, дунёнинг уялмоқ билмаган ҳайвонлари! Бирингизнинг кўз ёшлари, бирингизнинг шодлик — боғчаларни суғорадир. Бирингизни мотам инграшлари, яна бирингизни тўй чолғулари куйлатадир. Бир-бирингизнинг борлиқларини еб, ҳирсларингизни тўйдурмоқдан қачонгача безмайсиз! (Кун оқаргонин кўруб.) Намозимни ўқуб олайин. (Жойнамозни ёяр, намознинг биринчи ракати-ни ўқугач, уйнинг бир пучмоғиндан деворнинг тешилгани сезиладир. Кесак, тупроқлар тўкула берар. Хон намознинг иккинчи ракатини тез битирар. Телбаланиб турар. Буюк бир қўрқув билан ишнинг сўнгини кутуб турар. Девор каттароқ очилғоч, узун соқолли бир қишлоқли бир қозма кўтариб чиқар.) Бу ким?.. Сен кимсен? (Ҳалиги одам гапурмайин қозмасини ерга қўюб, телпагини олиб, ясама соқолини ешгач, Улфат экани онглашиллар.) Улфат!..

У л ф а т. Мен, Улфат қулингизман, хоқоним!

Хон. Оҳ... Улфат, нега бундай келдинг?

Улфат. Қўрқмангиз, сизга хизмат учун. *(Хонни жўлтуғиндан олиб қатга ўтказар. Уйнинг эшигини секингина ёпар. Қайтиб келиб хон ёнида ўтурар.)* Биласизми, Раҳимбий мени тугуб ўлдурмак учун тиришадир. Мен қочиб юрубман.

Хон. Қайда эдинг?

Улфат. Мен Эрон қўшунинда эдим.

Хон. Ишимиз нима бўлар? Мени Эронга юбора эканлар, тўғрими?

Улфат. Нодиршоҳга Раҳимбий ҳам, Ҳақимбий ҳам сизни ўлдирмаслик учун сўз берган эканлар. Нодиршоҳни буйруғи билан Раҳимбийга қўшулуб келган Эрон қўшуни сизни омон-эсон олиб қайтарга шаҳдан буйруқ олган эканлар.

Хон. Қачон борармиз эмди?

Улфат. Тўхтаг, ҳали иш бузулиб қолгон.

Хон. Нима бўлгон?

Улфат. Нодиршоҳнинг ўлум хабари келган.

Хон. Ким ўлдирган уни?! Э, вой... Мени ҳам бахтим жаро экан!

Улфат. Эрон эли ёғиқиб, уни ўлдирганлар. Бу хабар Бухорога келгандан сўнг Раҳимбий сизни юбормоқ фикриндан қайтқон.

Хон. Эмди мен нима қиламан?

Улфат. Эрон қўшуни сизни омон-эсон қўлига олмаса, Бухородан кўчмайди. Буни шу кун Раҳимбийга билдирдилар.

Хон. Нима деган у?

Улфат. Ҳануз бир нарса демаган, бироқ, Эроннинг қўшун бошлиқлари Раҳимбий сизни ўлдуруб қўймасун, деб қўрқалар. Сизни, ишқилиб, қочирмоқ учун мени юбордилар. Шу тобда мен билан қочасиз. *(Эшикка бориб тинглагондан сўнг.)* Келингиз, шаҳардан чиқиб, Эрон қўшунига қўшуламиз.

Хон. Қандай қилиб қочаман?

Улфат. Қочмоқнинг қандай-мандаи йўқ, мана шу йўлга кириб олсангиз, қочиб қутулармиз. Менга ишонингиз, ҳеч қўрқмангиз.

Хон. Болаларни нима қилайин?

Улфат. Вақтимиз оз қолгон. Юрингиз, тез қочайлик, бир бало чиқмасун.

Хон. Болаларим нима бўлалар?

Улфат *(Эшикни тинглаб қайтгондин сўнг)*. Бухоро тахтига Чингиз болалариндан бошқа киши чиқарил-

майди. Шунинг учун Раҳимбий катта ўғлингизни хон кўтарадир. Сизнинг унларга ишингиз бўлмасун. (*Кўлини тутуб.*) Турунгиз, бот қочайлик эмди.

Хон (*ўрнидан турар*). Мен қочғоч, болаларимни ўлдирмайларми?

У л ф а т. Ўлдира олмайлар. Ўғлингизни хон кўтаришдан бошқа чоралари йўқдир. Юрингиз, тез қочайлик. (*Хонни эшикка олиб борар.*) Киригиз, тез юрингиз!

Хон (*бирдан кейинга отилиб*). Йўқ, қочмайман, қочсам, болаларимни ўлдурурлар.

У л ф а т. Уф! (*Югуриб эшикка бориб, тинглагондан сўнг.*) Нега бундай қиласиз? Шу тобда битгаси келиб, шу ҳолни кўрса, иккимизни ҳам ўлдурурлар.

Хон. Мен Эронда нима қиларман?

У л ф а т. Ундан куч йиғиб, қайтармиз-да, яна Раҳимбий билан урушармиз. Эрон сизга ёт эмас, боболарингиздан нечалари Бухородан Эронга кўчганлар. Келингиз, тез қочайлик. Киригиз тез!

Хон (*кирмакчи бўлуб, яна қайтар*). Оҳ... болаларим! Сизни кимга ташлаб кетаман?

У л ф а т. Нега бундай қиласиз, келиб икковимизни ҳам ўлдирурлар!

Хон (*жуда қисилгон*). Тўхта бир оз, Улфат! Болаларимни чақириб, бир кўрай!

У л ф а т (*ўз юзларига уруб*). Эй, вой, битдик, шу тобда келиб бизни ўлдурурлар. Бари бир болаларингизни кўра олмайсиз!

Хон. Нега кўра олмайман?

У л ф а т. Кўра олмайсиз, чунки... (*Бир товуш сезган каби бўлуб, югуруб эшикка бориб тинглар, телба бўлуб қайтар.*) Хон! Одамлар келалар. (*Соқолини тақар.*) Келинг, қочамиз. (*Қозмасини олар.*) Келинг, тез келинг. (*Оёқ товушлари келар.*) Мен қочдим, келинг. (*Тешикка киргандан сўнг бошини чиқариб, хонни чақирар.*) Келинг, хон. (*Хон ҳам югуруб, тешикка кирмакчи бўлғоч, уч жаллод катта пичоқлар олиб келалар. Улфат қочар. Жаллодлар қотиб қолгон хонни келиб тутарлар.*)

Жаллод боши. Бу нима? Ким келди бу йўлдан? (*Хон индамайди.*) Ким келди бу йўлдан? (*Пичоқни кўтарар.*)

Хон. Улфат келган эди. Мени қочирмоқчи бўлди, кетмадим. (*Жаллодлар шошиб бир-бирларига қарайлар.*)

Жаллод боши (бир жаллодга). Чоп! Бекга хабар бер, қоровул берсунлар, шу уйнинг орқасига боруб ахтарамиз. (Жаллод югуруб чиқар.) Биз иккимиз бу кишининг ишини кўрайлик. (Иккала жаллод пичоқларини кўтариб, хонга ҳужум қиларлар.)

Хон (жаллодлар билан талашиб, қичқирадир). Нега мени ўлдурасиз? Вой-дод!

Жаллод боши. Уғлингиз буюрдилар.

Хон (талашда). Уғлум... Йўқ... У буюрмас... (Пичоқ кўкрагига тегар.) Воҳ, ўлдим. (Яна бир пичоқ урар. Хон йиқилар.) Оҳ, нега қочмадим... Болаларим... Ўлдим... Улфат... (деб жон чекишар.)

Жаллодлар пичоқларини қинларига солиб, хоннинг сўнг сўлишини кутуб турарлар. Шу тобда Улфат қишлоқли афтинда, катта бир пичоқ кўлинда, тешикдан чиқар, секингина жаллодбошига яқинлашиб, пичоқни суқуб юборар. Жаллодбоши «воҳ» деб йиқилғоч, Улфат иккинчи жаллодга ҳужум қилар. Улфат хоннинг ўлуғи устига келар.

Улфат. Юраксиз хон, қочмади, ўлди. Муҳрини олай. Йўлда керак бўлур. (Хоннинг киссасиндан муҳрини тез олиб, югуриб тешикка бориб йўқолар. Оёқ товушлари келар. Қолғон жаллод билан беш киши қиличлар чекиб кирарлар.)

Жаллод (тешикни кўрсатиб). Мана шундан келди. Уч киши югуруб кирарлар. Қолғонлари «Биз ташқаридан борайлик», деб чопиб чиқарлар.

Парда тушар.

БЕШИНЧИ ПАРДА

Саҳнанинг тўрида қоронғу бир зиндон. (Чил духтарон зиндони.) Улфат хожасарой, Давлат тўқсабо билан яна икки-уч бекнинг ўлуқлари осилғон, ўтқузуб бўғдурилғон, қонга ботиб ётган бир ҳолда турадир. Четда қорамой чироғи тутунлар сояиб ёнмоқда. Бир оздан кейин Раҳимбий елғуз келар. Оғир бир юруш билан юруб, ўлуқларнинг ҳар биттасига эс қўюб қараб, зиндонни бир айлашиб чиқар. Раҳимбий кетгач, манзара ўзгариб, саҳнанинг бери ёнида Бухоро аркининг Саломлик айвони кўринадир. Айвон остиндаги тахтнинг ҳар томонида қийматли қолинлар, кўрпалар тўшалган, шамлар, чилчирсоғлар ёниб турадир. Раҳимбий расмий кийими билан камарлик, қиличлик ҳолда бир томондан кўрунуб, секинлаб, тахтга яқинлашар. Бир оёғини тахтнинг босқичига қўюб, тиззасига таяниб, сўйлар.

Раҳимбий. Йўлимизнинг ози қолди. Манзилга эриша ёздик. Абулфайзхон кетди. Уни ёқлағонларнинг да руҳларига фотиҳа ўқуб келдим. Эмди ким қолди? Чумчуқ каби кичкина бир хон! Шундай (қўли билан кўрсатиб) оласан, калласини узиб ташлайсан!.. Руҳинг

шод бўлғой, отам, сен битирмаган ишни мен битирдим. Йўқ, бунларнинг ҳаммаси сен эккан уруғларнинг мева-сидир. Сен менга йўл кўрсатмаса эдинг, сен Нодиршоҳ билан дўстлашиб, мени унга юбормаса эдинг, бу ишлар бўлмас эди. Бўлғонда ҳам, жуда қийинлиқ билан бўлар эди.

Мир Вафо келар.

Мир Вафо. Йўлдош қаландар келибдир. Сўзи бор экан. Бошқа бир йўл билан олиб келдим.

Раҳимбий. Келтурингиз.

Мир Вафо панада турғон Йўлдошни чақирар. Йўлдош ул бурунги қаландар афти билан келиб, дуо қилар.

Йўлдош. Омин, тезрак бу оёғингизни иккинчи бос-қичга қўюб тахтга чиққайсиз. Оллоҳу акбар.

Раҳимбий (кулуб). Ҳа, тентак, нима гап?

Йўлдош. Яхшилик, бек! Сизнинг хон бўлишингиз тўғрисида одамлар бир-бирларига сўйлашиб туралар.

Раҳимбий. Нима дейлар?

Йўлдош. Одамлар рози, хонлиқ-оталиқ бекнинг ҳаққи, дейлар. Бироқ беклар, эл бошлиқлари бу ишга кўнмайлар. Чингиз авлоди бўлмағон киши хон бўла ол-мас, дейлар. Мана шу сўзлар, бошқа одамларни бир оз тушундирадир. Шунга бир чора қилишингиз керак.

Раҳимбий. Қандай чора?

Мир Вафо. Бунинг чораси қулай, муллолардан бир фатво оласиз. Шунинг билан битадир.

Раҳимбий. Уни қиламиз.

Йўлдош. Яна бир қизиқ гап бор. Эрондан келтур-ган кўноқларингиз бошимизга бир бало чиқармасалар яхши эди.

Раҳимбий. Нима қилдилар? (Юрар.)

Йўлдош. Бухорони манғитлардан тозалаш керак, деб сўз торқатар эканлар. Бир неча бекларимизга ки-шилар юбориб, «Сиз ишга киришингиз, биз ёрдам қи-ламиз», деганлар, Абдумўминхонни аркдан қочириб, сўнгра сиз билан урушмоқчи эканлар, деган хабарлар бор.

Раҳимбий. Аҳмоқлар, Бухорода нима ишлари бор экан?! Нодиршоҳ ўлдирилган, юртлари бузулиб тура-дир. Бориб, ўз ишларини тузатсунлар.

Мир Вафо. Бек, Абдумўминхоннинг ишини бир ёқлик қилмасангиз, яна бир жанжал чиқар.

Раҳимбий (Мир Вафого). Сиз буни чиқариб юборинг, Охун билан Қози Низомни меним ёнимга ча-

қиринг. Ҳзингиз Эрон қўшуниға бориб, сардорларға ай-
тинг, ўзларини кўрмак истайман, келсунлар.

Дониёлбий келар, Мир Вафо билан қаландар унга
салом бериб чиқарлар.

Дониёлбий (*Раҳимбийга*). Бу қаландар ким?

Раҳимбий. Тонимайсизми?

Дониёлбий. Тонишға ўхшайдир.

Раҳимбий. Бир кеча отам билан. ўтурғонимда
келган эди-ку.

Дониёлбий. Ҳа... Бу бор экан. О... шунинг сўз-
ларини эслайсизми? Қаромати бор экан. Боя айтсангиз
эди, дуосини олар эдим.

Раҳимбий. Ҳа, яна келар.

Дониёлбий. Иброҳим кенагасни келтурдилар.

Раҳимбий. Қани?

Дониёлбий. Сақловда турубдур.

Раҳимбий. О, бола! (*Хизматчи келар.*) Сақ-
ловга чиқиб айт, Иброҳим оталиқни келтурсунлар.
(*Хизматчи кетар.*)

Дониёлбий. Қўлларини боғлаб келтурганлар, беч-
чора қариб қолғон.

Раҳимбий. Кўзи кўрмайдирми?

Дониёлбий. Йўқ, кўрмайдир, бечоранинг дуоси-
ни олсангиз, яхши бўлур.

Раҳимбий. Албатта, унга ҳурмат қиламиз. (*Бир
киши Иброҳимбийни келтурар, қўллари боғланғон, кўзи
кўрмайдир.*) Оталиқнинг қўлларини оч! (*Ҳалиги киши
Иброҳимбийнинг қўлларини очар.*) Оталиқ амак, ўту-
рингиз, қалайсиз?

Иброҳимбий (*ўтурар*). Кўзим кўрмайдир. Сиз
ким бўласиз?

Раҳимбий. Тонимадингизми? Мен Раҳимбий.

Иброҳимбий. Ҳа, тонидим, тонидим. Худоға шу-
кур, яхшиман.

Дониёлбий. Ҳали мени ҳам тонимасангиз-чи,
оталиқ!

Иброҳимбий (*бир оз ўйлаб*). Сиз Дониёлбий
эмасми?

Дониёлбий. Топдингиз.

Иброҳимбий. Қалайсиз, ука? Кўрушайлик-ей...
(*Қўлларини узатар, кўрушарлар.*) Эскилардан ёлғиз
сиз қолибсиз. Раҳматлик акаларингиз ўлганлар эканлар.

Дониёлбий. Ҳа, тангри ёрлақасун, ўлдилар.

Иброҳимбий. Ҳай, дунё шундай экан, битта ке-
либ, битта кетар экан-да.

Раҳимбий. Оталиқ амак, мени қутламайсизми?
Иброҳимбий. Сизни нега қутлай эканман, жияним?

Раҳимбий. Душманингизни ўлдурдим. (Утурар.)
Иброҳимбий. Сиз ўлдурмаганда, ўзи ўлмасми эди?

Раҳимбий. Шундай экан, сиз нега унга ёғиқиб шунча урушдингиз?

Иброҳимбий. У элга ёмонлик қилди. Юртни таллади, ҳукумат ишларига қарамади. Кеча-кундуз чоғир ичиб ётди. Мен унинг шул ишларига қарши бўлуб урушдим.

Раҳимбий. Мен нима қилдим?!

Иброҳимбий. Сиз бу ишларни ўзингиз учун қиласиз-ку, чоғи!

Раҳимбий. Қайдан билдингиз?!

Иброҳимбий. Раҳматлик отангизнинг Нодиршоҳ этагига ёпишқонини билар эдим. Сиз ҳам Нодиршоҳга бордингиз. Унинг қўшунини келтурдингиз. Абулфайзхонни ўлдургандан сўнгра бутун ишни ўз қўлингизга олиб турубсиз.

Раҳимбий. Абдумўмин тўрани хон кўтарганимиздан хабарингиз йўқми, амак?

Иброҳимбий. Абдумўмин тўра ўн беш яшар бир бола. Уни хон кўтардингиз нима, кўтармадингиз нима!

Раҳимбий. Сиз бўлгонда, нима қилар эдингиз?!

Иброҳимбий. Мен бўлгонда, Абулфайзхонни тушургач, қурултой чақирар эдим. Янги хон билан унинг оталигини эл бошлиқларининг кенгашлари билан белгилар эдим.

Раҳимбий. Мана, эл бошлиқларидан биттаси сиз. Элингиз кенагас, Бухоронинг тубчак, буюк бир эли. Келингиз, бундай маъносиз сўзларни қўйингиз, биргалашиб, кенгашиб ишлайлик. Абдумўминхоннинг ҳукумати-ни бириктирайлик.

Иброҳимбий. Мен жуда яхши биламан, сиз шу кун-эрта Абдумўминни ҳам отасининг орқасига юбориб, тахтини оларсиз. Жияним, мен Абулфайзхон билан урушдим, чунки ул ҳақсизлик қилгон эди. Сиз бу кун ундан ортуқ ҳақсизлик қила турубсиз. Кўзим бўлса эди, эртадан бөшлаб, сиз билан ҳам урушар эдим. Нима қилайким, кўзим йўқ. Ҳай, сиз-ку Бухоро тахтини оларсиз, Абдумўминни ўлдурарсиз. Балким меним ҳам ўлдурарсиз, бироқ шунни билиб қўйингизким, бу тахт сизнинг болаларингизга юқмағусидир.

Охун билан Қози Низом салом бериб келарлар.

Раҳимбий. Марҳамат қилсунлар. (*Иброҳимбий-ни кўрсатиб.*) Оталикни тонимадингизми?

Охун (*Иброҳимбийга қарагандан сўнг*). Кенагас оталиқми? Кўрушайлик-ей... (*Иккаласи бориб кўрушгач, ўтураблар.*)

Қози Низом (*Иброҳимбийга*). Оталик, худога шукур қилингиз. Бекнинг ғайратлари билан душманларингиз йўқолдилар. Эмди қолгон умрингизни шу кишининг кўлагасинда тинчгина ўткарарсиз.

Иброҳимбий жавоб бермайдир.

Раҳимбий. Бир-икки шаръий масала бор. Шуни сўрамоқ учун сизларни чақирдим.

Охун. Марҳамат қилинг, тақсир!

Раҳимбий. Шул тўрт-беш кунлик жанжалимизда Абулфайзхон билан яна бир неча киши ўлдилар.

Охун. Ҳа, тақсир...

Раҳимбий. Бунларнинг ўлумига мен сабаб бўлдим. Шунинг шариятда ҳукми нима бўлса?

Охун. Тақсир, ҳа, тақсир, масалан, болвои олда ўлганларнинг қотили ҳеч ким бўлмайдир. Унлар болвои олга сабаб бўлдилар, ўзлари ўлдилар, шариятнинг ҳукми шудир, тақсир.

Қози Низом. Абулфайзхон ҳукумат ишларини бажара олмади. Шунинг учун ҳукуматни бошқа кишига топшурмоғи керак бўлди. Буни қилмоғоч, жазосини кўрди.

Раҳимбий. Бизнинг орамизда бир сўз бор: «Чинтизхон авлодидан бўлмагон киши хон бўла олмайди», дейлар. Бу тўғринда шариятнинг ҳукми нима бўлса?

Охун. Шариятда бундай бир нарса йўқдир. Кимнинг қўлидан иш келса, шул хон бўла берадир.

Раҳимбий. Шул эски масала тўғрисида ривоят берасизми, тақсир?

Қози Низом. Албатта, берамиз.

Раҳимбий. Эрта шуни ёзиб келтурингиз!

Охун. Ҳўб бўллубдир.

Иброҳимбий. Раҳматлик Ражабхон билан бирлашиб, Абулфайзхонга қарши урушғонимизда, шундай кенгашган эдикким: Бухорога бориб кирсак, бутун муллоларни бир мадрасага солиб, ўт қўямиз-да, ҳаммасини ёндирамиз. Элимизни бузуб, расво қилгон шунлар. Бунлар динингизни тузатамиз, деб дунёмизни мурдор қилдилар.

Қози Низом. Нима қилдик биз?!

Иброҳимбий. Сиз Қози Низом эмасми?

Қози Низом. Ҳа, мен Қози Низом.

Иброҳимбий. Туна кун Абулфайзхонни сояи худо деб оёқларини ўпмагон эдингизми? Абулфайзхон хотунлар билан ичишиб ётгон бир кечанинг эртасинда, унинг олдига келиб, «Бу кеча тушимда пайғамбарни кўрдим, сизни сўраб юбордилар», деб, чопон кийганингизни унутдингизми? Туна кун сизга чопон берган сояи худонинг ўлимига бу кун фатво берасиз, ҳеч уёлмасизми? Тушингизда Абулфайзхонни сўрагон пайғамбар, яна бир йўла тушингизга кириб, уни сўрасалар, нима дейсиз? Бунлар оз эмиш каби Чингизхоннинг ясоғини ҳам йўқ қилмоқчи бўласизми?

Дониёлбий. Оталиқ ака, шариатнинг ҳукми шу экан-да.

Иброҳимбий. Мен шариат-мариатни билмайман. Ишингизни тўғриламоқчи бўлсангиз, қурултой чақирасиз. Бунларнинг сўзи ярим чақага арзимайдир.

Мир Вафо келар.

Мир Вафо. Эрон сардорлари келдилар.

Раҳимбий (*Дониёлбийга*). Оталиқни сиз қўноқ қилингиз. Бу кишига яхши қарашиб, ҳурмат кўрсатингиз. (*Мир Вафога.*) Сиз сардорларни келтурингиз. (*Дониёлбий, Иброҳимбий, Мир Вафо чиқарлар. Раҳимбий муллоларга сўйлар.*) Мен Эрон сардорларини чақирдим. Эрон қўшуни Бухорода қола берса, яхши бўлмайди. Бухородан чиқиб кетишларини таклиф қиламан.

Охун. Кўп яхши қиласиз, бек. Келган қўноқнинг кетиши йўқми? Бухорода нима ишлари бор?

Раҳимбий. Бу кеча меним сўзимни тингламай, яна Бухорода қолмоқчи бўлсалар, бу тўғрида эрта сизлар билан бошқача кенгашармиз. Албатта, эрта шул ривоятларни олиб келарсиз.

Охун, Қози Низом. Хўб бўлубдир. (*Турарлар.*)

Раҳимбий. Кетасизми эмди?

Охун. Кетайлик, бек.

Раҳимбий. Хўб.

Охун билан Қози Низом чиқади, Мир Вафо билан Эрон сардорлари Ҳусайнхон, Аҳмадхон келарлар. Саломдан сўнг ўтурмасдан сўйлашарлар.

Ҳусайнхон. Чақиргон экансиз, келдик, бек!

Раҳимбий. Хуш келдингиз. Сизни чорлатқоним-

нинг сабаби шул: азиз қўноқларимиз бўлгон Эрон қўшуни биз учун кўп мусофирчилик чекдилар. Шукур, мана ўлкамиз тинчланиб қолди. Эшитишимизга кўра, подшоҳимиз Нодиршоҳ шаҳид бўлгонлар. Энди бу азиз қўноқларга хизматларига ёраша, жалдулар¹ бериб, юртларига қайторсак, биздан рози бўлурларми?

Х у с а й н х о н. Бек, қароримиз бошқача эди. Бизга Абулфайзхонни омон-эсон Эронга эришдирмак хизмати топшурулгон. Сиз Абулфайзхонни бизга қачон топшурсангиз, биз шул дақиқада чиқиб кета берармиз. Хонни топшурмай экансиз, Эрон қўшуни ҳам ёта берадир.

Р а ҳ и м б и й. Нодиршоҳ ўлмаганда, мен Абулфайзхонни, албатта, сиз билан юборар эдим. Бу кун Нодиршоҳ ўлган. Эронда Абулфайзхоннинг ҳеч кимга кераклиги йўқ. Шунинг учун хонни сизга топшурмоқнинг маъноси қолмагон.

Х у с а й н х о н. Нодиршоҳ ўлган бўлса, Эрон тирикдир. Эрон подшоҳи «Абулфайзхоннинг жонини қутқарингиз», деб эди ўз қўшунига. Биз унинг шул буйруғини ерига келтурармиз.

Р а ҳ и м б и й. Майли. Бизнинг хон сизга шунча лозим экан, чиқариб берар эдим, бироқ у киши шу кун эрталаб ўзларини ўлдурганлар. Улуқларини сизга чиқариб бермак унумсиздир.

Х у с а й н х о н. Нима, Абулфайзхон ўлдими?

Р а ҳ и м б и й. Шу кун эрта билан ўзларини пичоқлаб ўлдирдилар. (Эрон сардорлари ҳайрат билан бир-бирларига қарайлар. Раҳимбий сўзининг таъсирини кўргач, гапура берар.) Азиз қўноқларим! Абулфайзхон ўлди. Сизнинг бундай ёт ўлкада бошсиз, тилаксиз турушингиз фойдасиз бир иш. Элимиз Нодиршоҳнинг ўлганини эшитса, сизни тинч қўймаса керак. Хазинадан сизларга йигирма минг тангадан пул берайлик, қўшунингизга улашиб берингиз-да, юртингизга қараб кета берингиз.

А ҳ м а д х о н. Бек! Биз бу ишдан бир нарса онглаёлмадик. Хонни ким ўлдирган? Узими, душманларими? Бу очик билинмади. Биз, қўшунимизга қайтиб кенга шармиз. Қандай бир қарорга келсак, сизга билдурармиз.

Р а ҳ и м б и й. Хўб, қачон билдурарсиз?

А ҳ м а д х о н. Эрта билдурсак керак.

Р а ҳ и м б и й. Хўб бўладир. Шундай қилингиз.

¹ Ж а л д у — мухофот.

Хусайнхон. Худо ҳофиз, бек!
Раҳимбий. Худо ҳофиз.

Эрон сардорлари чиқиб кетарлар.

Раҳимбий. Сиз Ўрдага борингиз. Абдумўминхонни кўрингиз. Эрон сардорлари сиздан фотиҳа олиб, юртларига қайтар эканлар, деб бу ёққа юборингиз. Ўзингиз кета берингиз.

Мир Вафо кетар.

Раҳимбий (*ёлғуз юруб сўйлар*). Эмди иккинчи босқични босмоқ керак. Бу қўғирчоқни йўқ этмасак, бошимизга бир бало чиқғусидек кўринадир. (*Киссасиндан бир кичкинагина шишача чиқариб, шунда турғон шарбат шишасига ағдарар. Яна юра бошлаб, бирдан кулар.*) Эрон сардорлари бунинг ҳам ўлганини эшитсалар, ўзлари қочиб кетарлар. Биз тутмоқчи бўлсак ҳам турмаслар.

Абдумўмин кийиниб, тож қўйғони ҳолда кулуб келар.

Абдумўминхон. Бек бобо, мени чақирдингизми?

Раҳимбий. Ҳа, ўғлим, сизни чақирдим. Эрон сардорлари юртларига қайтар эканлар. Сизни кўруб фотиҳа оларлар.

Абдумўминхон. Қани?

Раҳимбий. Келарлар. Сиз тахтга чиқиб ўтурингиз. (*Абдумўминхон тахтга чиқиб ўтурар.*) Эрон сардорлари келганда, «Нечун кетасиз, бизнинг Бухорода қолсангиз бўлмасми?» деб қаранг. Унлар: «Йўқ, кетамиз», дейлар. Сўнгра: «Бунларга йигирма минг тангадан пул берулсун», деб менга буюрингиз.

Абдумўминхон. Хўб.

Раҳимбий (*шарбат шишасига ёндошиб, шундан бир пиёла ичган бўлуб*). Бай-бай-бай, яхши шарбат экан-да, сиз томоқ едингизми?

Абдумўминхон. Ҳа, едим.

Раҳимбий. Бир пиёла ичасизми?

Абдумўминхон. Ҳай, ичаман. (*Раҳимбий пиёлани тўлдуруб берар. Абдумўминхон бирдан ичар.*) Бир оз аччиғми?

Раҳимбий. Бир оз... (*Пиёлани олиб жойига қўяр.*) Албатта, фойдали дорулар солинғондур. Эрта Қозни Низомга мирасадлик ўруни берсангиз бўлурми?

Абдумўминхон. Бўлур. (Юрагини тутуб.) Юрагимни ёндуруб юборди, бу нима эди?

Раҳимбий. Менга бир нарса бўлмади-ку!

Абдумўминхон (икки қўли билан кўкрагини тутуб буруладир). Вой, ёндим. (Ғлинар.) Бек бобожон, бу нима эди? Ёндим!

Раҳимбий. Жим турингиз, ҳеч нарса қилмайдир.

Абдумўминхон (чидай олмай). Вой, ёндим! бир оз сув берингиз! (Абдумўминхоннинг кўзлари олайиб, юзи бузила бошлар.) Ёндим, бир оз сув берингиз! (Қусмоқ истаганда, тахтдан юмалаб, тубанга тушар. Раҳимбийнинг сингирлари, бузулар, кучли бир виждон азобига учраган каби деворга таяниб, кўзларини Абдумўминга тикиб қотиб қолар. Қусиб, толпиниб, қийнамиб ётган Абдумўминхон бирдан бошини кўтарар.) Жаллод! (Раҳимбий сесканар.) Мени ҳам ўлдурдингми?! (Яна йиқилиб, толпина-толпина жон берар.)

Кўк гумбурлар, қаттиқ бир ел эсиб, шамларни ўчурар. Шу тобда тахтнинг бир четидан, йигирма яшар эронли бир афт-бир хаёл чиқар. Сочи орқага қайтарилиб, бўйни тўғрисида кесилган, боши яланг, эгнида кафан, оғир юруб Раҳимбийнинг қаршисига бориб турар. Раҳимбий жуда қўрқуб, қаттиқ титрар.

Раҳимбий (бўғуқ). Бу ким?.. Ким бу?..

Хаёл қўли билан имлагач, парда очилиб, ўлуклар турган бояги зиндон кўринур.

Хаёл (оғир товуш билан шул форсча назмни ўқур).

Сурати адли хисравон ин аст

(Зиндонни кўрсатур),

Зулм дар олами ғараз дин аст.

Ожизонро диҳанд гутта ба хун

(Ўлукларни кўрсатур),

То шавад хилвати ҳавас гулгун.

Адл ин ранг тухми раъфат кошт,

В-эй агар зулм тег мебар дошт.¹

Раҳимбий. Бу ким?..

Хаёл (тахтга қараб). Эй қора куч, эй қуруб кетгур тахт! Ҳеч гуноҳи бўлмагон болалардан, тоғ каби йиғит-

¹ Бу тизим Бедилдандир.

лардан миллиончалари сен учун қурбон бўлуб кетарлар. Инсонлар томонидан яратилгон мингларча тангрининг энг бузуқбоши, энг шуми! Эй, қоп-қора саодат, сенсан?! Остингда қолгонларни эзгучи бир фалокат юки бўлгоннинг каби, устингга чиққонларнинг борлиқларини ёндирғувчи бир олов тепасидирсан!

Раҳимбий. Ким бу?! (*Қўрқа-қўрқа икки одим илгари босиб, бир нарса сўрамоқчи бўлар. Хаёл сўйлагач, яна қўрқуб, кейинга қайтар*).

Хаёл. Сен фазилатлик билимларнинг қўл, қанотларини узуб ташладинг. Инжу тизгувчи адибларнинг қаламларини ўчоқ супургусига айлантурдинг. Ота пичоғи билан болаларини бўғизладинг. Бола ханжари билан оталарни йиқитдинг. Дўстларни бўғуштурдинг, ўртоқларни уруштурдинг, даланинг эркини, шаҳарнинг тинчини, эрларнинг ғайратини, хотунларнинг исматини талатдинг. Отамдан қочиб, ўзига сиғинғоним ҳолда уёлмайин бошимни кесдирган Афросиёбингдан мана шу кимсасиз болани оғулаб, йиқитқон Раҳимхонинггача мингларча йиртқиқ хоинларни сен яратдинг, сен яшатдинг. Эй, инсоннинг душман тангриси, қачонгача бу онгсизлар тўдасини ўзингга ҳам топиндируб, ҳам қурбон қиларсан?! Эй, бойқушлар қафаси, бундай дев иштиҳолик ҳайвонларнинг қўли билан қачонгача дунёларни бир-бирига уруб турасан?! Тинчлик сақламоқ баҳонаси билан миллионларча инсон кўмасини чуқурдан-чуқурга юмалатмоғингнинг замони ҳанузгача битмадими?!

Раҳимбий (*ўйлар*). Афросиёб, дейдир. Отамдан қочдим, дейдир. (*Бир-икки одим илгари босиб, қўрқа-қўрқа.*) Сен кимсан?!

Хаёл. Мен.. сенинг каби бир золим қўлинда мана шунинг каби (*Абдумўминнинг ўлугини кўрсатур*) ҳеч бир нарсани билмайин, онгламайин бўғизлангон бир мазлум — Сиёвуш!.. Эй, қора юракли бойқуш, бундан сенга қолгон вайронани қутламоқ учун келдим. Инсонлиқ дунёси — эсини бир жойга тўплаб, ўз ишига ўзи эга бўлгонча, сен ҳам, сенинг кабиларнинг ҳам ихтиёрингиздадир. Истагаингизча ҳукм сура оларсиз.

Секин-секин узоқланиб йўқолар.

Раҳимбий. Сиёвуш... Сиёвуш. (*Хаёл томонидан тортилгон каби унинг кетидан юруб саҳнадан чиқар.*)

Парда тушар.

АРСЛОН

БУРУНГИ БУХОРО ХОНЛИГИДА ЯШАГАН ДЕҲҚОНЛАР ҲАЕТИДАН ОЛИНГАН БЕШ ПАРДАЛИК ДРАМА

Жумҳуриятимиз томонидан муваффақият ҳам адолат билан ижро
этилмоқда бўлган ер ислоҳотига бағишлайман

Бутун ўйинга аралашганлар:

- Тўлғун — 18 яшар бир қишлоқ қизи.
Арслон — 25 яшар бир деҳқон йигит.
Мулла Ашур имом — қишлоқ имоми, 45 ёшда.
Сўфи — қишлоқ сўфиси.
Мансурбой — судхўр бойлардан бири, 50 ёшда.
Қудрат — бойнинг ўғли, 20 ёшда.
Дарға — хонлик замонида амлоқдор одамлардан.
Тўрақул, Турсун — қирқ яшар қишлоқчилар.
Кўр Ҳасан — бир кўзи кўр, қирқ яшар деҳқон.
Турсунбиби — Арслоннинг онаси, кампир.
Ботур — 25 яшар қишлоқ йигити, Арслоннинг ўртоғи.
Бек — вилоят ҳокими.
Яраш, Боймурод — икки чол деҳқон.
Ясовулбоши — бекнинг энг катта одами.
Ойнуқса кампир — Тўлғуннинг онаси.
Норхола — Ботурнинг онаси, кампир.
Аҳмад оқсоқол — Мансурбой қишлоғининг оқсоқоли,
50 ёшда.
Хайри Мирзабоши, Тўра қоровулбеги, Жума
қоровулбеги — бекнинг одамлари.
Зайнаб ойим, Шарофатхон — Мансурбойнинг хотин-
лари.
Жўра — Мансурбойнинг хизматчиси.
Лўли, қишлоқликлар, маҳрамлар, оқсоқоллар,
зиндончи.

БИРИНЧИ ПАРДА

Биринчи кўриниш

Саҳна, тонг азони айтилган, тонг ҳануз отмаган чоғда бир қишлоқ
мачитининг олдини кўрсатадир. Мачитнинг олди кенг майдонлик;
четда кимдир; бир авлиё туғининг ялови ялпаниб турадир. Май-
донлик билан мачитнинг сўл томонида узайган қалин оғочлик,
оғочликнинг орқасида ўртача бир ариқ тўла сув оқиб турадир.
Мачит эшиги очик, ичкарида ёниб турган бир-икки шамнинг ўлик
ёруғи майдонликкача ёйила олган. Бир оздан кейин оғочлар ора-
сида Арслон шод, қувончли бир ҳолда келиб, бир оғоч ёнида
туриб сўйлайдир.

1- мажлис

Арслон. Кеча ўтди, азон ўқилди, бир оздан кейин тонг отадир. Ондан кейин қуёш чиқади. Бироқ ундан бурун меним қуёшим келади. Қуёш (*қўли билан кўрсатиб*) мана бу ёқдан чиқади. Меним қуёшим бу томондан келади. (*Узоқдаги тонг юлдузини кўрсатиб.*) Мана шу яшнаб турган юлдуз каби жилмайиб келади.

Меним Тўлғуним. У ҳар кун тонг отмасдан бурун сув олғали чиқади. Шу ердан ўтади. Мен уни шунда кутаман. Мана шунда (*кўрсатиб*), юлдуз мени ҳар кун тонг отмасдан бурун шунда кўради. Балким уни кутганимни-да билади. Балким бу ҳам... уни кутади. (*Ўзгариб.*) Йўқ... йўқ... йўқ. Уни мендан бошқа ҳеч ким кута олмайди. У меники. (*Пасайиб.*) Йў...қ. Мен уники!..

(*Кўкрагини босиб.*) Оҳ, Тўлғун! Туно кун сени кўра олмадим, сенга айтмадим. Мен пул топдим. Эртага пулим бўлади. Ундан кейин тўйимизни қиламиз. Сени уйимга келтираман. Онам қизсизликдан, онанг ўғилсизликдан қутулади. Икки уй бирлашгач, кучимиз ортади, яшашимиз енгиллашади. Мана шу кўкатлар каби ўсамиз, шу япроқлар каби кўкараемиз. (*Тонг ота бошлайди, Мансурбой, Қудратбой ҳам бошқалар битталаб, икиталаб келиб, мачитга кира бошлайлар. Арслон буларнинг келганини кўргач, сўзини кесмасдан, ўзини панага чегиб гапираверади.*) Умримиз шу ариқнинг сувига ўхшаб соф, тиниқ, тоза, кирсиз бўлиб оқадир. Икки уй бирлашгач, куч кўпаяди, чиқим озади. Тер тўкамиз, ишлаймиз-да, яшаймиз. Мансурбойлар каби одамларни алдаб сўймаймиз.¹ Имом оқсоқолларга ўхшаб сўйғувчиларнинг оёқларини ўпмаймиз, бошқага юк бўлиб тушмаймиз. Тер тўкамиз, ишлаймиз-да яшаймиз. Қимсага ҳасад қилмаймиз, кимсанинг кундоши бўлмаймиз, кимсага ёмонлиқ-да қилмаймиз, ўз кучимизни ўз ишимизга берамиз, кимсага топинмаймиз, кимсадан тиланмаймиз. Қимсага ялинмаймиз, тер тўкамиз, ишлаймиз-да, яшаймиз.

Тўлғун кўзани кўтариб келади. Арслонни кўргач, уялибгина қувонади.

¹ Ўғирламаймиз, маъносида. (*Муҳаррир изоҳи.*)

2- мажлис: Арслон, Тўлғун.

Тўлғун. Нишлаб турасан?

Арслон. Сени кутаман. Мен у юлдузга қараб турибман. Қара (*иккиси ёношадир; Арслон Тўлғуннинг қўлини тутадир*), қара, қандай чиройлик, қандай гўзал турадир. Сен каби куладир. Сен каби яшнайдир.

Тўлғун. Қайғуси йўқ!

Арслон (*силашли бир севиш билан*). Бизнинг ҳам қайғумиз битар. Биз ҳам шунга ўхшаш қувониб кулармиз.

Тўлғун (*сўлуш чекиб*). Оҳ!..

Арслон. Сенга айтмадим ҳали. Мен ақча топдим. Арпа сотдим, юз қирқ танга ақчам бор.

Тўлғун. Тоғам мени сенга берарга кўнмай турадир.

Арслон. Нега?!

Тўлғун. Билмайман.

Арслон. Шунча яхшиликларимни унутдими ў? Кимга берар экан?

Тўлғун. ...

Арслон. Гапур, уялма. Яширма, сўйла. Эшитганинг, кўрганинг, сезганинг нима бўлса, ҳаммасини айт. Қора кун келмасдан бурун онглаб, чорасини кўрайлик. Айт, Тўлғуним, кимга берар экан сени?

Тўлғун (*уялиб*). Бойга.

Арслон. Қайси бойга?!

Тўлғун. Мансурбойга.

Арслон. Ўғлигами?

Тўлғун. Ўзига.

Арслон. Тоғанг жинландими, нима бўлди унга? Мансурбой эллик бешга кирган. Учта хотини бор. Билмайдирми, у!..

Тўлғун. Пули бўлса бўлгани, дейдир.

Арслон. Демак, у ҳам пулга топинадир. Тоғанг бойдан олган пулни тўлай олмагани учун тунокун уйини баҳолаб олмоқчи эдилар. Мен қўймадим. Боёқиш кўчада қолмасин, дедим, бой билан шу тўғрида қанча уришдим. Шу яхшилигимни унутганми?

Тўлғун. Уйини сақлаб қолдирганинг учун бу кун мени баҳолаб берадирлар.

Арслон. Сен буни қандай билдинг, совчим юбордилар?

Тўлғун. Йўқ, ҳали ундай ишлар бўлгани йўқ. Бой-

нинг ўзи тоғамга гап орасида айтиб ўтган экан. Тоғам шуни бизга сўйлади.

Арслон. Сен нима дединг?

Тўлғун. Мен нима дейман. Йиғладим, унга бор-майман, дедим, кучлаб берсангиз, қочарман, тутиб қолсангиз, ўзимни ўлдираман, дедим.

Арслон. Шу сўзингда турасанми?

Тўлғун (*аччиғ билан*). Нима деганинг бу? Мени билмайсанми? Юрагимни осибми кўрсатай! Юз йўла, минг йўла айтдим, сендан айрилмайман.

Арслон (*қайнаб*). Оҳ, Тўлғуним, жоним, мен-да шундайман.

Тўлғун. Мен сендан айрилсам, ўламан.

Арслон. Мен ўлсам-да сендан айрилмайман.

Тўлғун (*бошини Арслоннинг ймузига қўйиб*). Бизни ҳеч ким ажрата олмайди.

Арслон. Тоғангдан минг, бойдан миллионтаси орамизга кирса, ҳаммасини итариб, судраб, йиқитиб, топтаб, тейиб юраман-да, сенга эришаман. (*Масалага қайтиб*.) Онанг нима дейди?

Тўлғун. Онам ҳам мени ёқлаб сўйлади. Мансурбой қишлоғимизда бор нарсаларни олиб битирди. Эмди меним биргина қизимга қўл узатмай қўя қолсин, деди.

Арслон. Буларнинг ўйлагани нима экан, билмадим. Бозорма-бозор, шаҳарма-шаҳар, қишлоқма-қишлоқ таладилар. Ҳукуматни эмдилар, элни эдилар, минг танаблаб ер, ўнлаб уй, юзлаб от-арава йиғдилар. Ҳали ҳам кўзлари тўймайдир. Ҳали ҳам таламоқчи, эзмоқчи бўлиб туралар. Бу ишлари оз экан-да, ҳеч кимга ёмонлиқ истамаган бизларга қараб ҳам тишларини гижирлата бошладилар. У мурдор тишларнинг бир кун эмас, бир кун қаттиқ бир тошга учраб синиб кетишидан сира қўрқмайдилар, ҳай...—(*Мачит ичида сўфи такбир айтадир, Арслон такбир битганча жим қолгандан сўнг*.) Кет, эмди сувингни ол, ҳеч қўрқма. (*Тўлғун оғочлар орасида юриб кўздан йўқолгунча Арслон унинг кетида армонланиб қараб турганидан кейин кўкка қараб сўйлайдир*.) Кўк! Сен тонугим бўл: танимда жон бор экан, буни ҳеч ким ололмайди. (*Қайтиб кетадир*.)

Иккинчи кўрinish (тўрт мажлис)

1- мажлис: имом, сўфи

Саҳна. Боёғи жой, боёғи мачит. Қуёш чиқа ёзгон. Одамлар мачитдан чиқиб, авлиёга қараб фотиҳа ўқиб бормоқда. Энг сўнг имом

билан сўфи чиқарлар. Сўфи бойнинг ковшини кўтарган, икков-лари эшик олдида туриб бойни кутадириллар.

Сўфи. Тақсир, худо қабул қилғой, бой бобомиз...

Имом. Кўп ибодат қиладириллар, кўп.

Сўфи. Кеча-кундуз намоз ўқиб аврод айталар!

Имом. Худонинг яхши қули шундай бўладир, сўфи!

Сўфи. Албатта, албатта.

Имом. Худо билмасдан бир кишига давлат бермайдир. Тоат-ибодат қилгон яхши қулларини тониб берадир.

Сўфи. Шундай, тақсир, ҳа, садағаси кетай худонинг, тақсир, биз ҳам шунча намоз ўқиймиз-у... ҳа...

Имом. Эмди, ука, бизлар худонинг қуллари-да, библиб бўлмайдир, эмди бизларни, ҳа... худо шуларга топширган-да. Шунлар бойисалар, мол-товарлари кўпайса, бизга яхшироқ қарасалар, шу-да. Биздан дуо, ука, дуо.

Сўфи. Албатта, тақсир. Мен ҳар кеча ётоққа кирганда, бой бобомни дуо қилиб, сўнгра ётаман, тақсир.

Бой мачитдан чиқадир. Сўфи ҳалигача кўтариб турган ковшини бойнинг олдида, ерга қўядир. Иккаласи қўл қовуштириб туралар. Бой ковшини кийгач, авлиё туғига қараб юкунадир. Сўнгра қўл қовуштириб бир нарсалар ўқигандан кейин қўл кўтариб, дуо қиладир. Сўфи билан имом унга эргашиб қўл кўтариб туралар, бой фотиҳасини битиргач, қайтиб, буларга қарайдир, иккови ҳам эгилиб, салом бералар.

2-мажлис: бурунғилар, бой.

Бой. Ҳа, домла.

Имом. Лаббай, тақсир.

Бой. Қалайсиз?

Имом. Алҳамдулилло, тақсир.

Бой. Сиз қалайсиз, сўфи?

Сўфи. Қуллуқ, тақсир. Сизни кеча-кундуз дуо қилиб турамыз, тақсир. Кеча онам намозга келганингизни кўрган экан. Уйга бориб, йиғлаб дуо қиладир, (Имомга қарайдир.)

Имом. Албатта, ҳаммамиз ҳам дуо қиламыз, ҳаммамиз...

Бой. Кентимизнинг йигитлари мачитга келмайдилар. Буларнинг шумлиғи билан бошимизга бир бало келмаса, яхши бўлар эди. Бирники мингга, мингники оламга бўлмағай.

Имом. Насиҳат қиламыз, тақсир, бундан сўнг келтурамыз.

Бой. Борисидан шу Арслон ёмон. Жуда ўсал, ма-
чит сари юрғонин сира кўрганим йўғ-а.

Имом. Насиҳат қиламиз, тақсир, келтирамиз.

Бой. Насиҳат-пасиҳатингизни қўйинг. Улар билан
бўлмайдир. Раисга хабар юборинг, элтиб жазосини бер-
сун. Кўзини жойиға келтурсин.

Имом. Хўб бўлудир, тақсир.

Бой. Аҳмоқ Ойнуқса кампирни демайсизми, тагин
шу «бенамоз»ға қизини бермоқчи бўлгон-а.

Сўфи (ёқосини тутиб). Ийттубан, ийттубан.¹

Бой (имомга). Насиҳатингизни унга қилингиз. Қи-
зини тузукроқ бир кишига берсун. (Сўфиға) Сўфи,
кўр Ҳасанни кўрдингизми?

Сўфи. Ҳа, тақсир, кўрдим.

Бой. Нима деди, пулни бермайдиirmi?

Сўфи. Бераман, деди, тақсир.

Бой (қизиброқ). Бу кўр жуда юзсиз экан. Пул ке-
рак бўлганда, неча кунгача келиб йиғлаб-сиқтаб, оёгла-
римни ўпиб, зўрға олди. Ойи тўлғоч, келтуриб бермай-
дир. Пулни бериш нари турсун, ўзи ҳам кўринмайдиr.

Имом. Бой бобо, кўрнинг пули йўқ, нарсаси йўқ
экан...

Бой (имомнинг сўзини кесиб). Бўлмаса, жони чиқ-
син, мен нима қилай. Олиш бор, бериш йўқми? Кўрнинг
суякларини синдириб оламан. Қўяманми уни.

Имом. Кеча биз билан кенгашди, тақсир, ўн икки
яшар бир қизчаси бор, шуни баҳолаб бермоқчи бўлди.
Бу кун шунда тўпланамиз, шу ишни битирамиз.

Бой (узоқдан бир кишининг келганини сезадир.
Ёнидагиларга билдирмай, шу томонга қараб келган ки-
шининг ким эканини онглагандан сўнг ёнидагиларга сўй-
лайдир). Ҳай, сиз кетингиз. Мен авлиёга яна бир фотиҳа
ўқийман.

Бой сағанаға қараб қўл қовуштириб бир нарсани ўқий берадир.
Сўфи мачитнинг эшигини ёпиб, имомга эргашиб кетадир. Бир оздан
сўнг Тўлғун сув кўзасини кўтариб келадиr. Кўзи бойга тушгач,
ҳуркиб, сескандик бўлгандан кейин тетиклик билан ўтиб бора бе-
радиr. Бой бирдан фотиҳасини бузиб, қизга қарайдиr.

3-мажлис: бой, Тўлғун

Бой. О... менга қара! (Тўлғун қарамай бора бера-
диr.) О қизгина! (Тўлғун қарайди.) Бери кел, бери кел!

¹ Э, тавба-ей, маъносида. (Муҳаррир изоҳи.)

Тўлғун (бойга яқинлашиб). Нима дейсиз, бой бобо?

Бой (ўзини танимасликка уриб). Қизим, сен шу қишлоқданми?

Тўлғун. Ҳа.

Бой. Қимнинг қизисан?

Тўлғун. Ойнуқса бибининг қизи.

Бой. Ҳа, сен Ойнуқсанинг қизимсан? Ҳай, бара-калла, қизим. Мен онангни биламан. Онанг қалай, соғми?

Тўлғун. Шукур.

Бой. Нега бизникига келмайдир? Айт, бизга кел-сун, сен ҳам кел. Раҳматлик отанг яхши киши эди. Биз-га келингиз, биз сизга қарашамиз.

Тўлғун. Ҳўб, бой бобо.

Бой. Қайдан келдинг?

Тўлғун. Сув келтурдим.

Бой. Ҳа, сен ўзинг ҳар кун сув келтирасанми, қи-зим?

Тўлғун. Ҳа.

Бой. Нечун бундай қиласан? Бирон хизматчингиз йўқми?

Тўлғун. Хизматчини ким боқадир, биз ўзимизни куч билан боқамиз.

Бой. Ие, шундайми? Сизлар камбағал бўлиб қол-ганмисиз? Нега менга билдирмайсиз? Мен пул бераман. Онангга айт, қанча пул қарз истаса, енгилрак қилиб бе-рай, олсун.

Тўлғун. Онам биладир.

Бой. Онангга айт, менга келсун, қанча ақча кераги бўлса олсун, тузукми қиз, айтасанми?

Тўлғун. Айтаман.

Бой. Ўзинг ҳам анча етишиб қолибсан. Онангга ай-тамиз, сени бойроқ бир кишига берсин. Бой бир эринг бўлгач, хизматчи ҳам топилар. Уй, ер, от-арава — ҳамма-си тайёр бўлар, шундай эмасми? (Тўлғуннинг аччиқ ара-лаш уят остида эзилиб қолганин кўргач.) Уялдингми, қиз? Ҳай, қиз... уялма!.. Яқинроқ кел. (Тўлғунга қўлини узатадир. Тўлғун ўзини кетга ташлайдир. Бой унинг қўлини тутиб, ўзига тортадир. Тўлғун қизариб, уялиб, аччиғланиб, бўғилиб тортишадир.)

Тўлғун (бўғилиб). Қўя беринг. (Яна тортиша-дир.)

Кетманини кўтариб экин бошига борғали чиққан Арслон худди шул тортиш устига келиб қоладир.

Бой (*Арслонни кўргач, Тўлғунни қўя бериб*). Аҳ-моқ қиз!

Тўлғун бой қўлидан қутулгач, ҳеч ёққа қарамай қочиб кетади.

4- мажлис: бой, Арслон

Арслон. Бой, у қизда нима ишингиз бор?!

Бой (*эсини йиғиб*). Ҳа, ука, кел. Бу кимнинг қизи? Мен мазорга фотиҳа ўқиб турган эдим. Менга кулиб, мени сўқиб ўтди. Тутиб, бир-икки шапалоқ урай дедим, сен келиб қолдинг. (*Сўзни бошқа ёққа буриб.*) Арслон, сен нечун мачитга келиб юрмайсан? Бу ишинг яхши эмас. Боя домла-имом раисга хабар берамиз, деб турган эди. Мен қўймадим.

Арслон. Бой, сиз шу элдан нима истайсиз?

Бой. Бу нима деганинг?

Арслон (*бойни тингламайин*). Бойлик бўлса, олдингиз. Бутун кентимизнинг бор-йўғи сандиқларингизга оқиб кетди. Эмди номусларимизни яралаб, кўнгилларимиз билан ўйнай бошладингиз. Бунчаси уятдир!

Бой (*ёлғондан шошиб*). Хўш, қани бу нима деганинг?!

Арслон. Ҳалиги қизда нима ишингиз бор эди?!

Бой. Тентакланма, сўзни эшитасанми, мен мазорга фотиҳа ўқиб турган эдим, кулиб, аччиғимни келтирди, чақириб, бир-икки шапалоқ урмоқ истадим, ўзининг ким эканини билмайман, дедим-ку.

Арслон. Ёлғонлайсиз, бой, унинг шу қишлоқ боласи эканини, Ойнуқса кампирнинг қизи бўлганини жуда яхши билиб, йўлини тўсдингиз.

Бой. Ҳай, Ойнуқсанинг қизи экан, ўз қишлоғимнинг боласи экан, унга мен гапираман, сенга нима? Сенинг ниманг кетди?!

Арслон. Мен шу қишлоқнинг боласи бўламан. Қишлоқ болаларини сизнинг ёмонлигингиздан сақламоқ менга тушадир.

Бой (*қаттиқ кулиб*). Бу қишлоқда ниманг бор сенинг! Бу қишлоқнинг ерлари, уйлари — ҳаммаси меники. Суфрам қоқилганда, ерга тушган нон ушоқлари онанг каби ўн кампирни тўйдирадир. Қишлоқнинг буткул одамлари — меним тиланчиларим, хизматчиларим ё ўртоқларим. Сен кимсан! Сичқон сиғмаган бир йиқик уй билан қамиш кўкарган тўрт таноб еринг бор, уни ҳам эрта-индин менга сотмасанг, очликдан ўласан...

Арслон. Бой, сўзингизни билиб гапиринг...

Бой. (*сўз бермайин гапир*а берадир). Қишлоқ болаларини меним ёмонлигимдан сақлар эканлар. Сен ўз ишингни кўра бер, бошқаларга қотишма, ўғлим. Оғир юкларни кўтаролмайсан, белинг синиб қолади.

Арслон (*қизи*б). Бой, у қиз менга фотиҳа бўлган, билмайсизми?

Бой (*яна қаттиқ кули*б). Қарға қўндирғали бутоқ тополмайсан, сен хотинни қандай қилиб оласан?! Хотин олмоқ учун тўй керак, нима билан тўй қиласан? Уйга келган хотинни тўйғузмоқ керак. Нима билан тўйдирасан?!

Арслон (*қиз*гин). Қандай қилсам мен қиламан, сенга нима?

Бой. Менга нима эмас. Мен шу кентнинг каттаси. Катта бир тўй қилиб, бутун кентга ош бермасанг, сенга хотин олдирмаймиз, кимсанинг қизини сенга бердирмаймиз...

Арслон. Ҳеч нима қила олмайсан...

Бой. Мени тингла, бориб ўз бечорачилигинг билан бўл. Ишлаб бир тилим нон топиб, онангни тўйғуз. Хотин оламан деб эл қизлари орқасидан юрма. (*Арслон гапирмакчи бўлур, бой қўймайдир*). У қизни мен оламан!

Арслон (*қиз*гин қичқирар). Бой!..

Бой (*сўзини бермайин*). Сен уни олмайсан, оломайсан...

Арслон (*қиз*гин). Ким?..

Бой (*сўз бермайин*). Олсанг ҳам бир кун оч қолгач, менга сотарсан. (*Арслон қизгинлиқдан ўзини йўқотган каби бўлуб қичқириб, кетманини кўтарадир. Бой уни тўхтатмоқ учун бир қўлини кўтариб сўзлайдир.*) Тўхта, мени урарга кучинг етмайдир. Бирта урсанг, кулингни кўкка учуртаман. (*Арслон кетманни кўтарган ҳолда қотиб қоладир. Бой Арслоннинг бу ҳолидан фойдаланиб, кетмак учун кейинрак борадир.*) Сен билан ортиқча сўйлашишга вақтим йўқ. (*Кетадир, бой кетгандан сўнг Арслон кетманини бир ёққа отадир. Ўзи ҳолсизланиб, бир қўли билан кўз аралаш мангайини тутиб, оғочга ётаниб қоладир.*)

Учинчи кўриниш (*Икки-мажлис*)

Саҳна. Кун ўртадан сўнг қуёш қайтаёзган чоқда ҳалиги жой, ҳалиги мачит олдидаги майдонда бир бўйра тўшалган. Оқсоқол, имом Мансурбой, Қудрат, Дарға. Бўйрада утирган

Ўнлаб камбағал қишлоқилар. Қайсиси чўқуб, қайсиси тиззага таяниб ўтирган. Имом қўлидаги рўйхатга қараб турадир.

1--мажлис.

Оқсоқол, бой, ўғли, имом, дарға ҳам бошқа қишлоқилар, сўнгра Арслон.

Дарға. Қани, битиринг, тақсир-ей, кеч бўлди.

Имом. Хўб. *(Рўйхатни ўқийдир.)* Тўрақул Сафар ўғли, беш кун ҳашарга чиқмаган, беш тангадан йигирма беш танга боқий бўлган.

Дарға. Келтиринг, қани!

Тўрақул. Мен икки кундан бошқа ҳар кун чиққанман. Шул икки кун чиқмаганим ҳам онамининг ўлгани учун эди.

Дарға. Аҳмоқ, тентак! Мулла ёлғон ўқидиларми?

Тўрақул. Муллами ёлғон ўқидилар, сизми тўғри ёзмагансиз, мен нима билай!

Дарға. Меним хатим борми?! Буни мирзалар ёзди-я!

Тўрақул. Ҳай, мирзалар ёзғонлар. Мен икки кундан бошқа ҳар кун ҳашарга борғонимни жуда яхши биламан.

Имом. Ука, гапни чўзма, беш кунлик боқий деганинг ҳеч нарса эмас, мирзалар ёлғон ёзмайлар.

Тўрақул *(оқсоқолга қараб)*. Оқсоқол поччо, сиз гапиринг, икки кунгина қолғонимни сиз ҳам биласиз-ку.

Оқсоқол. Ҳай, гапни узатдинг-дия, ука! Икки кунми қолдинг, ўн кунми қолдинг, сира қолмадингми, нима қилай? Шу рўйхат нима деса, шунни қиласан-дия.

Тўрақул. Сиз билмайсизми?

Оқсоқол. Билсам-билмасам барибир, рўйхатда ёзилганини берабер. *(Тўрақул йигирма беш танга санаб, Дарғага берадир.)*

Дарға *(пулни санаб, киссасига қўйиб)*. Домулла, отини чизиб қўйингиз.

Домулла. Хўб. *(Чизар, яна бошқасини ўқир.)* Турсун Раҳмат ўғли, йигирма беш кун боқий бўлган. Беш тангадан юз йигирма беш танга берасан.

Турсун. Тақсир, ҳашарнинг ўзи ўттуз кун эди, йигирма кун бориб, беш кун қолғон эдим.

Имом. Мана, рўйхатда ёзилган.

Турсун. Тақсир, бундай қилманг, меним уйимни куйдирасиз-ку.

Дарға. Ҳаммангиз шу ҳийлани топдингизми, бошқа ҳийлангиз йўқми?

Турсун. Юз йигирма беш тангани қайдан топиб бераман?

Дарға. Отаннинг гүридан топиб бер, мен нима қилай? Нега ҳашардан қолдинг?!

Турсун. Мен беш кундан ортиқ қолғоним йўқ. Мана шуларнинг ҳаммаси биладир. (*Одамларга*) Гапирингиз, ҳаммангиз биласиз, мен беш кундан ортиқ қолғоним борми? Тўрақул, сан гапур!

Тўрақул. Меним икки кундан ортиқ қолғонимни сен билмасми эдинг?

Турсун. Билар эдим, шуни айтаман, бу қандай иш?

Тўрақул. Боя нечун даминг чиқмади?

Турсун. Нима қилай, қўрқишимдан гапирмадим.

Тўрақул. Гапирмаганинг фойда қилди, озайтурдилар!

Дарға. Менга қара, гапни кўп чўзиб ўтирма, юз йигирма беш танга берасан, бошқа илож йўқ!

Турсун (*зорланиб*). Тақсирлар, худо ҳаққи, бундай қилмангиз, меним уйим куядир.

Мансурбой. Пошшолиқ иши билан ўйнайсанми?

Турсун. Тангри ҳаққи, мен беш кундан ортиқ қолгон эмасман.

Мансурбой. Домулла, рўйхатни тузукроқ ўқинг.

Имом. Мана, бу очиқ ёзилгон. (*Уқийдир*.) Турсун, йигирма беш кун боқий, юз йигирма беш танга.

Мансурбой. Мирзалар билмай ёзаларми?

Турсун. Бу қандай иш? Мен қаёққа борай эмди?!

Дарға. Берасанми, қамаласанми?

Турсун. Мен беш кун қолғонимни билиб йигирма беш танга келтурдим. Мана (*киссадан пулини чиқариб, Дарганинг олдига элтиб қўяр*), шуни ҳам нарса сотиб топдим. Бошқа пулим йўқ. Мен юз йигирма беш танга қайдан топаман?!

Оқсоқол. Улдингни, бойдан кўтара қол!

Мансурбой (*кулиб*). Зорланма, аҳмоқ, мен арзонроқ қилиб бераман.

Турсун. Навираларингизнинг тўйини кўринг, бой, арзонроқ қилиб беринг, худо хайрингизни берсун.

Оқсоқол. Ана холос, бойдан кўтариб пошшо ҳақини бер, сўнгра бойга топиб берасан-да.

Турсун. Қайдан топиб бераман, оқсоқол почча?!

Имом. Худонинг ўзи берадир, ғам ема?!

Мансурбой. Қани, қанча берай?

Турсун. Барака топинг, бой бобо, юз танга бера қолинг.

Мансурбой. Аҳмоқ, юз тангани шундай чиқариб бераманми сенга? Унинг фойдасини қайтармайсанми?

Турсун. Ҳай, қанча берасиз?!

Оқсоқол. Уч юз танга беринг, бой!

Турсун (*сесканиб*). Уч юз!.. Мен уч юз тангани қайдан топиб қайтараман сўнгра?!

Оқсоқол (*қўлини силтаб, қичқирар*). Гапурма кўп! (*Бойга*) Бой, ҳисобланг, олти ойлик қилиб уч юз танга берасиз.

Мансурбой (*Турсунга*). Шундайми? Уч юз ола-санми?

Турсун (*зорланиб*). Мен уч юзни қайдан топай сўнгра?!

Оқсоқол (*юмруқ кўрсатиб қичқирар*). Ҳа-ҳа, га-пирма кўп, аҳмоқ! (*Бойга*) Ҳисобланг, бой, олмай нима қиладир?!

Мансурбой. Икки ботмон буғдой оладир — юз йигирма танга, бир ботмон жўхори оладир — қирқ танга, ҳаммаси қанча бўлди, домулла?

Имом (*ўйлаб-ўйлаб*). Ҳаммаси... юз... юз қирқ бўлдимми?

Мансурбой (*бармоқлари билан ҳисоблаб*). Юз олтмиш! Ҳисобини билмайлар-а.

Имом. Ҳа, тақсир, юз олтмиш бўлар экан.

Мансурбой. Икки нимча чой оладир — йигирма тўрт танга, бир тўп тик оладир — олтмиш танга (*яна бармоғи билан ҳисоблаб*), ҳаммаси бўладир икки юз қирқ тўрт танга, уч юздан икки юз қирқ тўрт чиқса, қоладир эллик олти танга. (*Қўлтиғидан бир халта чиқариб, эллик олти танга санаб Турсунга берадир.*) Мана, эллик олти танга. Нарсаларни эрта уйдан оларсан.

Турсун. Мен бу эллик олти тангани бошимга урайми?! (*Даргани кўрсатиб*) Бу кишига юз танга беришим керак.

Мансурбой. Ҳаққингдан ортиқ берайми? Ҳисоблаб кўр.

Турсун. Дарға почча, бўлмаса сиз шуни олингиз, қолгонини эрта берай.

Дарға. Мен ҳар кун сени излаб юраманми?! Шу кун юз танга бериб қутуласан.

Турсун. Қандай қилай эмди?!

Мансурбой. Буғдой, жўхорини сота қол, (*одимларга қараб*) ҳеч ким олмайдирми?

Ҳамма жим.

Оқсоқол. Келинг бой, шуларни ўзингизга сотайлик.

Мансурбой. Нима қиламан!

Имом. Ҳа, бой бобо, савоб бўладир, ўзингиз олингиз!

Шул орада Арслон келиб нарироқдаги оғочга ёстониб тургонларга қараб турадир, бойнинг инсофсизлигига таяна олмаса ҳам ўзини кучлаб тутарга тиришадир.

Мансурбой. Ҳай, ундай бўлса, ўзимга сот.

Турсун. Майли, нима қилсангиз қилингиз, шу топда юз танга керак.

Мансурбой. Икки ботмон буғдойнинг қирқ тангадан саксон танга...

Турсун. Боя менга юз йигирма танга баҳолаб бердингиз-ку. Бунинг қирқ тангаси қаёққа кетди?

Мансурбой. Сотғоним баҳога оламанми? Менга фойда керак эмасми?

Турсун. Ҳали буғдойни уйингиздан чиқарғоним йўқ-ку, бой бобо!

Мансурбой. Сотмасанг, бориб ол.

Оқсоқол. Худо урғон, мунча гапириб нима қилсан? Ҳисоблай беринг, бор.

Мансурбой. Бир ботмон жўхоринг йигирма беш танга...

Турсун. Боя қирқ танга эди...

Мансурбой. Бир тўп тикинг ҳам қирқ танга (*ҳисоблаб*), ҳаммаси бўладир...

Оқсоқол. Чой қолди, бой.

Мансурбой. Чойни ўзи ичадир.

Турсун. Бой бобо, бизга ичарга сув топилса ҳам бўла берадир, уни ҳам олингиз.

Мансурбой. Ҳай, майли, икки нимча чойингга ҳам ўн икки танга бераман. Ҳаммаси бўладир: юз эллик етти танга. Эмди пулнинг фойдасини ҳисобла: уч юз танганинг олти ойлиқ фойдаси юз саксон танга бўладир. Тўқсон тангасини шу топда берсанг, тўқсон тангасини пулни қайтарганингда берасан. Юз эллик еттидан тўқсон чиқарсак, олтмиш етти танга қоладир. (*Халтадан санаб берадир.*) Мана бу олтмиш етти танга, боя олғонинг эллик олти билан ҳаммаси юз йигирма уч танга олдинг. Юз тангасини Дарғага бер, йигирма уч тангасини уйингга нарса ол.

Турсун юз танга Дарғага санаб берадир, қолғонини киссасига солмоқчи бўладир.

Оқсоқол. Ҳаммасини солма киссангга, бизга даллоллик бер.

Турсун (*эзилиб битган*). Бойдан ола беринг.

Мансурбой. Мен ҳам бераман, сан ҳам берасан, ўғлим! Бир-икки танга оқсоқолга!

Турсун. Мана! (*Икки танга берар.*)

Мансурбой. Икки имомга бер!

Турсун. Мана (*Берадир.*)

Мансурбой. Бир танга сўфига бер. Қуруқ қолмасин (*Турсун берадир*), икки танга дарғага ҳам бер (*Турсун берадир*). Мана эмди ман ҳам бераман. (*Бой ҳам оқсоқол, дарға ҳам имомга икки танга, сўфига эса бир танга берадир.*)

Имом (*қўл кўтариб, дуо қиладир*). Оллоҳу таоло бой бобомга барака берсин.

Пул олғонлар «омин» дейлар.

Мансурбой (*Турсунга*). Эрта қозига бориб, уч юз тўқсон тангага олти ойлик хат қилиб келтирасан.

Оқсоқол. Турсун, қолгон пулни еб қўйма. Эрта қозига боргач хат учун берарсан!

Шу топда бир қизчанинг қичқириб йиғлаши, бир хотин билан бир эркакнинг йиғлоқ товуши билан уни овута келганлари эшитилади. Қиз: «Бормайман, она, бормайман», деб йиғлайди. Эр билан хотин: «Йиғлама қизим, яна келарсан», деб овутадиралар.

Мансурбой. Қарангиз, кўр қизига нималар ўргатибдир.

Дарға. Бу ким?

Оқсоқол. Кўр Ҳасан деган бир муттаҳам бор. Бойдан пул олғон эди. Бера олмади. Қизчасини бойга хизматга бериб қутулсин, деган эдик. Шунини келтирубдир.

Товушлар яқинлашади.

Имом. Бунча йиғлатиб нима қиласан?!

Мансурбой. Кўр ҳилла қиладир, ҳилла.

Кўр Ҳасан билан хотини, ўн икки яшар қизчани чекиб келтурадилар. Қиз ота-овасининг этакларига ёпишиб йиғлайди.

2-мажлис: бурунғилар, Кўр Ҳасан, хотини, қизчаси

Кўр Ҳасан (*йиғлағон*). Мана, бой бобо, келтурдик.

Оқсоқол (*қизга*). Йиғлама, нега йиғлайсан?!

Дарға. Аҳмоқ қиз, бойникида юрсанг, ёмонми?

Имом. Қошки, бой бобом бизни сақласалар, шукур қилиб, қулиб, ўйнаб борардик.

Қиз: «Бормайман», деб йиғлайдир.

Оқсоқол. Йиғлама, шапалоқ ейсан!

Хотин. Бой бобо, болаларингизнинг тўйини кўрингиз, дуо қиламан. Биргина қизимни мендан ажратманг.

Кўр Ҳасан. Бой, юрагингиз тошдан эмасдир. Бизга раҳм қилингиз, юз ўн танга пулингиз қолғон. Бу кун бўлмаса, эрта берарман. Шул юз ўн тангага қараб турғонингиз йўқдир. Камбағал бир уйни йиғлатиб қўйманг.

Мансурбой. Аҳмоқ кўр, нима дейсан? Мен сенинг қизингни қачон истадим. Унга бергали бўш нон қайда?! Меним пулимни бер, пулимни.

Хотин. Барака топинг, бой бобо. Умрингиз узоқ бўлғай, бой бобожон, пулингизни берармиз. Қизимизни тортиб олмангиз.

Мансурбой. Бер пулимни, қизинг керак эмас.

Кўр Ҳасан. Берарман, бой бобо, берарман.

Оқсоқол. Чиқариб бер, гапириб турасанми?

Кўр Ҳасан. Яна бир ой муҳлат берингиз, бой бобо.

Хотин. Бир ойда ҳар қандай қилиб топиб берадир. Тангри ёрлақағай, бой бобо.

Бой (қизиб). Кўр, аҳмоқ экансан. Бир дақиқа қўймайман, худди шу топда бериб қутуласан.

Кўр Ҳасан. Ўн беш кун муҳлат қилинг, оқсоқол бобо. Ўн бешинчи куннинг худди ўзида келтириб берарман.

Хотин. Оқсоқол почча, барака топинг, худо хайр берсин. Қизгинамни менга бағишлангиз. Тангри ўғулчаларингизни сизга бағишласин.

Оқсоқол. Кўп узатма сўзни (қичқириброқ), ўн беш кундан сўнг қандай қилиб берасан? Пулингиз йўқ, уйингиз йўқ, нарсангиз йўқ. Шу қиздан бошқа берарлик ҳеч нарсангиз йўқ. Ўн беш кунгача бу ҳам ўлиб қолса, сўнгра кимни берадир, сеними? Сени юз йиғирма тангага ким оладир? (Дарға, бой, имом куладирлар. Хотин оқсоқолнинг сўзини эшитмагандек бўлиб Мансурбойга ялинадир.) Бой бобо, раҳмингиз келсин. Қизимни менга бағишлангиз. Сизнинг ҳам бола-чақангиз бор. Худодан умдингиз бор...

Мансурбой (қизгин). Эй... бу ҳали мени қарғаб турадир-ку. (Ҳасанга.) Кўр, пулимни берасанми, таёқ ейсанми?

Қўр Ҳасан. Ҳеч бўлмаганда, яна бир ҳафта муҳлат берингиз!

Мансурбой (Дарғаға). Сиз гапиринг, бек! Олиб берасизми, йўқми?!

Дарға (қизғин). Туринг, оқсоқол, тутинг, бу кўрни (оқсоқол билан яна бир киши «хўб» деб туриб Ҳасанни тутадирлар) оғочга боғланг!

Оқсоқол Ҳасаннинг салласини оладир, икки киши уни оғочга қараб торталар. Дарға қамчинни белидан тортиб, жойидан турадир. Хотин билан қиз Ҳасанга ёпишиб қичқиришадилар.

Қўр Ҳасан. Тўхтангиз, оқсоқол, бераман қизни. Олингиз қизни, бой бобо. Тавба қилдим! Тавба қилдим, бек бобо.

Хотин билан қиз Ҳасанни қўя бериб ўтурадирлар.

Оқсоқол (қизғин). Кўр, шунча одам сенга қараб турадир. Сўзни тингламайсан. Ҳайвон каби қамчинни кўргач, тузалиб қоласан.

Қўр Ҳасан. Тавба қилдим, оқсоқол почча, тавба қилдим!

Оқсоқол (Қудрат бойваччага). Олинг, бойвачча, қизни уйга элтиб қўйинг, эрта хатини қилиб берармиз.

Қудрат бойвачча қизни онасидан тортиб олмоқ истайдир. Қиз қичқириб, йиғлаб, «Бормайман», деб онасига ёпишадир. Онаси қичқириб-йиғлаб, боласини қучоқлайдир. Ҳасан бир четда йиғлаб турадир. Шу топда Арслон илгари босиб ишга қатнашадир.

Арслон (Қудратга яқинлашиб). Тўхтанг, бойвачча! Оқсоқол почча, бунинг ўзи истамайдир. Қандай қилиб қизини зўрлаб сотдирасиз. Худо ҳаққи, бечорага бир оз раҳм қилингиз.

Оқсоқол (қайнағон). Бунинг қизи кимга керак? Бойнинг пулини берсин!

Мансурбой. Сенга нима?

Арслон (имомга). Тақсир, бунинг қизини шундай зўрлаб сотдирмоқ ёзуқ эмасми?

Мансурбой. Ўзи сенга нима дейман?

Имом. «Ҳақ ул-абд»ни емакдан...

Мансурбой (сўзини кесиб). Тўхтанг, домло, (Арслонга) сенга нима дейман, Арслон! Нима дейсан сен?!

Арслон. Нима деганимни эшитиб турибсиз. Шу камбағалларга раҳм қилингиз, қизларини сотмоқ истамайдилар. Бир оз муҳлат берингиз, пулингизни берарлар.

Имом. «Ҳаққ ул-абд»ни емакдан ёмонроқ ёзуқ йўқдир.

Арслон. Бой бобо, эзгу ишламак зиён бермайдир, бир оз муҳлат берингиз, пулингизни берадир. Истасангиз, мен кафил бўлай.

Мансурбой. Ҳар ишга қотишиб нима қиласан сен муттаҳам?! Сен ҳам шул итларнинг биртаси. Сизларга раҳм қилдик, нима бўлди, қилмадик нима бўлди!

Арслон. Қизиманг, бой бобо!

Мансурбой. Қизимай нима қилай, пулимни есунми, мен пулимни истайман, қизини сотиб, хотинини сотиб, пулимни берадир, онгладингми?

Арслон. Қанча пулингиз бор бунда?!

Мансурбой. Юз йигирма танга!

Арслон. Бой бобо, ўзингиз уч йўла синиб кўп кишиларнинг ўн минглаб, юз минглаб тангасини едингиз, сизга: «Хотин-қизингни сотиб, бер», деган бўлдимми?!

Имом (шошқин). Ий, аҳмоқ... ий, аҳмоқ... ой... Сен шарият билан ўйнайсанми?! Шариятга нима ишинг бор?!

Дарға. Сен нима демоқчисан, Арслон?!

Арслон. Шу камбағалларга раҳм қилингиз, дейман.

Дарға. Сенинг унга раҳминг келган эса, қараб тур, икковингизни боғлаб, қўрғонга элтаман. Қамоқда бирга ётарсиз.

Оқсоқол. Арслон, сен нега шу орага кирасан?! Бой пулини олмасинми?

Эл шовқин соладир.

Бир киши. Оқсоқол, Арслоннинг сўзи тўғри!

Бошқалар. Тўғри, тўғри!

Бир киши. Бечорага раҳм қилингиз!

Бошқалар. Қизини олмангиз! Арслон тўғри айтадир!

Оқсоқол. «Тўғри», «тўғри эмас», бойнинг пулини бериш керакми, йўқми?

Арслон. Керак, оқсоқол почча, керак!

Оқсоқол. Бериун!

Арслон. Ҳозир берадир. (Қўлтиғидан қопчугини чиқарадир. ўйлайдир.) Оҳ, Тўлғун, бизнинг тўй яна кейинга қолди. (Қопчугидан юз йигирма танга санаб, оқсоқолга берадир.) Мана, оқсоқол почча, бу юз йигирма танга — бойнинг пуллари.

Дарға. Сенга нима? Сен ким бўласан? Нега бунинг қарзини сен берасан?! Сени қўярларми?!

Арслон. Мана, дарға почча, бу ҳам сизнинг хизмат ҳаққингиз, беш танга.

Дарға (*пулни олиб*). Савоб иш қилдинг, йигит!

Оқсоқол. Меним ҳаққимни бер.

Арслон. (*икки танга бериб*). Мана, оқсоқол почча, бу сизга. (*Ҳасанга*) Олиб бор қизингни, қачон пул топсанг, менга берарсан.

Ҳасан билан хотини, йиғлаб Арслонга дуо қилиб, қизларини олиб кетарлар.

Парда тушадир.

ИККИНЧИ ПАРДА

Биринчи кўриниш (тўрт мажлис)

Саҳна. Иссиқ ёз кунларининг бири, кенг, қироғсиз, чегарасиз ёбон, ҳаммаси бир-бирига ёндошиб узайгон экин ерлари. Урталаринда сийраккина тизилган ёш тут оғочлари орасидан, сарғайиб битган буғдой, кўкариб турган қовун ҳам бошқа турли экин ерлари тўлғониб кўриниб турадир. Бир томонда ердан кўтарилгандай, чуқур бир ариқ, суви кўринмайди. Кўкнинг ўртасида турган қуёш суяқ ўтга ўхшаган нурини аямай, ҳар томонга оқизмоқда. Қизил тўппи, қисқагина бир чопон кийган, кенг кўкрагини очиқ қўйиб, белини бўшатибгина боғлаган, ялангоёқ Арслон тер тўкиб кетман чопадир. Енида иккита қўй, ўртасидаги ўсимликлар орасида ўтланмоқда. Парда очилмасдан бурун Арслон соф, кескин бир товуш билан Навоийнинг шу ғазалини ўқийди:

Кимга қилдим бир вафоким, минг жафосин кўрмадим,

Кўргузуб юз меҳр, минг дарду балосин кўрмадим.

Кимга бошимни фидо қилдимки, бошим қасдиға

Ҳар тарафдин юз туман тиғи жафосин кўрмадим.

Кимга кўнглум айлади меҳру муҳаббат фошким,

Ҳар вафоға юз жафо онинг жазосин кўрмадим.

Ғазал битгач, парда очилади. Арслон бир оз кетман чопондан сўнг манглай терларини сўл илигининг иккинчи бармоғи билан тўкади. Сўнгра сўйлайди.

I-мажлис

Арслон. Уф!.. Яшамоқ совуқ бир ҳазилмикан, билмадим! Бало устига бало. Қайғу устига қайғу!.. Битта-сини талаша-талаша йўқотарсан, иккинчиси келади. Ундан жон кечиб қутуларсан, учинчиси босади, уни узатмайин тўртинчиси, бешинчиси, олтинчиси!.. (*Бир оз*

кетман чопадир.) Яна буларнинг ҳаммаси бизга, биз камбағалларга келадир. Билмадим, бизни қайдан топиб олдилар!..

Онамдан сўрасам, «Худонинг тақдири», дейдир. О, худонинг тақдири мансурбойларни кўрмайдими? Топиб олгани ёлғиз бизми?! Шаҳарда савдогарчилик қилиб, уч йўла синдилар. Домла-имомнинг тунокун эшакдан тушган тоғораси каби майда-майда бўлдилар. Кўп одамларнинг пулларини едилар. Ўз бойлари, ўз савдогарлари орасида сайғилари қолмади, баҳолари ярим чақага тушди. Эмди ота-ўғул бизнинг орамизга кириб, элни таламоққа киришдилар. Бунларни жин урмайдир!.. (Яна бир оз кетман чопадир.) Ўтган йил саккиз таноб ерим бор эди. Ҳаммасини экиб катта-катта хирмонлар кўтардим. Бек «солуг» деб, мулла «вақф» деб, дарғалар «капсан» деб ҳаммасини олдилар. Ҳашарнинг боқиси дейдилар, сизгиримни сотиб бердим, бир йилда икки йўла шариятга ишим тушди. Бойдан қарз сўрадим, ерингни сотмасанг, пул йўқ, дейди. Тўрт танобини сотдим. Пулни қозининг одамларига улашдим!.. Жоним Тўлғун билан олти ойдан бери севишамиз. Кўчалардагина кўришиб, дардлашмак билан умримизни ўтқариб турамиз. Икковнинг-да кампир оналаримизни қувондирмоқ учун кичкинагина бир тўй қилиб никоҳланайлик, дейман, ақча йўқ!.. (Жуда қайғуланадир-да, яна кетман чопадир.) Арпа сотиб, бир оз пул йиғдим. Тўй қилмоқчи эдим. Боёқиш Ҳасаннинг ҳолига чидаёлмадим. Унинг қарзига бердим. Нима қиласан? Йўлдошинг, овулдошинг бўлган камбағал бир кишига шунча зулм қиладирлар, кучлаб қизини сотдирадирлар. Чидаб турасанми? Албатта, чидаб бўлмайдир. Тўй учун йиғилган пул ҳам кетадир. Яна ишинг йўл устида... (Кетманнинг сопига ёстаниб, кўзларини ерга тикиб, ўйлайдир. Бир оздан сўнг Турсунбиби бошида эски паранжи, юзи очиқ, оғзига битта нон қатланиб тикилган, кўза билан кирли, қоп-қора супрага ўралган бир чаноқни кўтариб келар. Арслоннинг ҳолига қараб... тургандан сўнг гапирадир.)

2-мажлис: Арслон, Турсунбиби

Турсунбиби. Болам, чарчадингми? Нимани ўйлайсан?!

Арслон (онасига қараб). Ҳеч!.. (Ҳолини тузатишга тиришиб.) Нима келтирдинг, она?!

Турсунбиби. Озгина пиёва пиширган эдим, ичасанми болам?

Арслон. Ичаман. (Урнини кўрсатиб.) Шунда қўй!

Турсунбиби. Ёғим оз экан, икки косагина пиёва пиширдим. Ўзим билан сенга етарлик эди. Ботур билан онаси келдилар. Оч эканлар. Бир оз сув қўшиб уларга ҳам бердим.

Арслон. Яхши қилибсан, она!

Турсунбиби (ошнц ўрт ёнига қўйиб, гапир берадир). Бечоралар бойнинг пулини бера олмаган эканлар. Бу кун уйларини хатлаб берибдирлар. Инсофсиз бой уйни шу кун бўшатиб берасиз, деб қистаган экан, йиғлаб-йиғлаб тоғасининг уйига кўчдилар.

Арслон (ичидаги «ёмон фикрлар» билан курашгани ҳолда). Шу кун бўшатган-а...

Турсунбиби. Шу кун бўшатдилар. Ўз кўзим билан кўрдим, эй, худойим-ей, юракларим эзилди. Боёқиш кампир кўп йиғлади.

Арслон. Кампир йиғлашлари дунёни ўзгарта олмас экан, она. У йиғлади, сен йиғладинг, сен каби, у каби яна кўп кампирлар йиғладилар. нима фойда?! Ҳеч!..

Турсунбиби. Нима қилмоқ керак, болам?!

Арслон. Уни мен ҳам билмайман!..

Турсунбиби. Ош совимасин, ича қолсанг-чи. Йўлда Севарнинг онаси учраб гапга тутган эди, ўзи ҳам совимаган бўлса яхши!

Арслон. Севарнинг онаси нима дейди? Ҳоллари қалай?

Турсунбиби. У... болам, қалай бўлсин ҳоллари! У ҳам камбағалликдан зорланадир. «Эркагимиз йўқ, боқар кишимиз йўқ. Жуда хўрланиб қолдик», дейди, «Арслонга айтнинг тезрак тўйини қилсин, икки уйни бирлаштирайлик, бизга ҳам қарашга бир эркак бўлсин», дейди. Ўзим-да сенга шуни айтмоқчи эдим. Тўйни қачон қиламиз?

Арслон. Бир оз пул топайлик, она.

Турсунбиби. Болам, барибир, биз пул тополмай-миз.

Арслон. Нечун?

Турсунбиби. Чиқимнинг кўп, кириш деган нарсанг йўқ. Тўрт танобгина еринг қолган, бундан олганинг амлоқдорга берасан. Ўзимизни тўйдирасан, сенинг қўлинг ҳам очиқ, камбағалларга берасан, шундай қилиб, кундан-кун кейинга кетиб турамиз, болам. Сен айтмасанг ҳам мен онглайман.

Арслон. Нима қилайлик?..

Турсунбиби. Мана, иккитагина қўйинг бор, шунинг биттасини сотиб ул-бул ол. Биттасини сўямиз. Бир оз жўхоримиз бор. Тегирмонга бериб, ун қилдирамиз. Шу билан тўйни қиламиз. Кўзим очиқ экан, сени уйлантириб қўяй, ўғлим!

Арслон. Шулар билан тўй қилиб бўладирми, она?

Турсунбиби. Тўй булар билан бўлмаса, эртаиндин булар ҳам қўлдан чиққандан кейин бўладирми? Е Тўлғунни олмайсанми?!

Арслон. Нима? Тўлғунни олмаслигимни билсам, худди шу топда ўламан.

Турсунбиби (Арслоннинг сўзини эшитмаган бўлиб). Балким севмай қолгандирсан уни...

Арслон (бирдан қичқирар). Кес... товушингни! Уни севмаган юракни кўкрагимда кўтариб юрмайман, тортиб чиқариб, итлар олдига ташлайман!

Арслоннинг орқа томонидан сахнада Ботур кўринадир.
Арслон билан онаси Ботурга қарайлар.

3-мажлис. Бурунғилар, Ботур

Ботур. Бой бобомга бер, кабоб қилиб есунлар.

Турсунбиби. Кел, болам, Ботур, кел!

Арслон. Нима дединг?!

Ботур. Юрагингни ит олдига ташламоқчи бўлдинг-да, «Бой бобомга бер, кабоб қилиб есунлар», дедим.

Арслон. Нима деганинг?!

Ботур. Сўнгра онгларсан! (Турсунбибига.) Хола, сўзингиз ярим қолмасин, гапура берингиз. (Ўзи сахнанинг бир четидаги оғочга таяниб, қайғи аралаш ўйлаб турадир.)

Турсунбиби. Айланай, болам, нима қилай? Шу тўйни тезрак қилишимиз керак, дейман-да!

Арслон. Она, биласанми? Тўйни тезрак қилмасак, қиз қўлдан кетадир.

Турсунбиби. Қиз нега қўлдан кетар экан, нима бўлади дейсан, ўғлум?!

Арслон. Мен бир хабар эшитдим, ҳали сенга айтмайман.

Турсунбиби. Мени эшитмади, деб ўйлайсизми? Менга Ойнуқса кампирнинг ўзи айтди. Қизга бой чиққан экан. Уйи куйсин, (қўлини ерга уриб) худоё, болалари жувонмарг бўлғайлар! Эллик бешга кирибдир. Тангридан кўрқмайди, элдан уялмайди. 18 ёшар бир қизни зўрлаб олмоқчи бўладир. Ҳу, ер ютсин сени!..

Арслон. Қарғашни қўй, она, гапир-чи, Ойнуқса кампир нима деди?

Турсунбиби. Нима десун!

Ботур. Қизини бойға беришга кўнганми?

Турсунбиби. Кўнадирми ҳеч?! Боя нима дедим? Менга йиғлаб, қарғаб гапирди. «Тўйни тезрак қила қолайлик», деди. «Уйи куйсин бойнинг, учта хотуни бор. Улсам ҳам қизимни унга бермайман, ер ютсун бойлигини», деди.

Арслон. Кичкина тўй қилишимдан розими?

Турсунбиби. Албатта, рози бўлмай не қилсун, боёқиш?!

Арслон. Ўзинг-чи, онажон!

Турсунбиби. Мен ҳам рози.

Арслон. Меним жоним онам. Мен сенинг кўнглингни кўтармак учун тўйни тузукрак қилмоқчи эдим. Сен рози бўлсанг, шул ҳафтада никоҳни қилиб қўямиз. (*Ботурнинг ҳолига қарагандан сўнг.*) Кел, Ботур!

Ботур. Келганман. (*Арслон ўтуриб, суфрани очиб, пиёвани косага ағдарадир. Нонни тўғрайдир.*) Кел, шуни ичайлик. Ўзи ҳам совуган экан.

Ботур. Мен уйингизда ичдим.

Турсунбиби. Айланай, болам, кел! Яна бир оз ичарсан. Ўртоғингни ёлғиз қўйма.

Ботур келиб ўтурадур. Арслон ейдир. Ботур емаса ҳам қўшалганини кўрсатиб турадир.

Арслон (*Ботурга*) Уйни олдилар-а?!

Ботур. Олдилар!

Турсунбиби. Тош кўнгилик бой боёқиш йигитга уч-тўрт кун муҳлат ҳам бермади.

Арслон. Бўлгани бўлди эмди. Мунча қайғириб нима қиласан?!

Ботур. Мен тошданми яратилганман?! Шунча ҳақсизликка учрагандан кейин қайғурмоқдан бошқа бир иш қулимдан келмас экан, шуни ҳам қилмайинми?!

Арслон. Қайғурмоқнинг фойдаси йўқ.

Ботур. Бундай ҳақсизликқа, бундай зулмга қандай чидаб бўладир? Ўзи мени чақирди. «Уйинг йиқилаёзган, иморат қил», деди. «Пулим йўқ», дедим. «Мен бераман, тилхат келтур, уч юз танга ол», деди. «Сендан юзга ўн беш фойда олмайман, ўн танга бер», деб ҳам қўйди. Қозига бориб, уч юз тангага олти ойлик тилхат қилиб бердим. Хатни олиб сандиққа қўйди. Менга арпа, жўхори, тик, чой солгон бўлди. Сотгон нарсаларни яна

арзон баҳо билан ўзи олгон бўлди. Олти ойлиқ пул фойдасини ҳисоблаб, ярминни сақлади. Ул деди, бул деди, менга юз йигирма уч танга пул берди. Уч юз тўқсон танга қарздор қилди.

Турсунбиби. Тангрим жонингни олғай, инсофсиз бой!

Ботур. Юз йигирма уч таंगा билан иморат қила олмадим. Пулни ўзига бериб, хатимни олай, дедим, кўнмади. Пулни бир оз ортдирай, деб қиморга бордим. Ярни унга кетди. Қолғонини едим. Шундай қилиб, мени алдаб уйимни олди. Нима қилай эмди? Додимни ким эшитадир? Икки кундир, ейишга нонимиз йўқ. Унда-бунда томоқ қилиб юрамиз. Кампир онамнинг юзига қарай олмай қолдим... *(Ифғисини қочирмоқ учун жойидан турадир-да, икки-уч одим нарига борадир. Узоқларга қарайдир. Ҳавосиз бир зиндондан янгигина чиққан кишиларнинг ҳирси билан соф ҳавони юта бошлар.)* Бўлмайдир бу!.. Бундай яшаб бўлмайдир! *(Жим бўлур.)*

Арслон бунга қараб турғондан сўнг, бир ишга қарор берган бўлиб ирғиб турадир. Утлаб турган кўйларнинг биттасини оғочдан ешиб онасига келтирадир, Ботурга эшигирмай, сўйлайдир.

Арслон. Она!.. Булар тоғасининг уйига кўчганми?

Турсунбиби. Ҳа, шунга кўчдилар.

Арслон. Мана шу кўйни элтиб, бунинг тоғасига бер. Мен берганини айтма. «Буни Ботур юборди, сўйиб, ёғини эритсунлар, этини сотиб, уйга озмиқ олсунлар, деди», де, онгладингни, онажон?!

Турсунбиби. Буни ҳам берасанми? *(Жойидан туриб.)* Тўй нима бўладир, болам?!

Арслон. Тўйми?.. *(Нафасини эйр билан ичга чекиб.)* Бўладир. Тез бўл, онажоним, тез бўл, кет!

Турсунбиби гапирмайин кўйни тортиб кетадир. Арслон оғир-оғир юриб, Ботур ёнига келадир.

Арслон *(марҳаматлик бир товуш билан)*. Ботур!.. *(Ботур айиладир.)* Нега бунча ғужунасан?

Ботур. Бўлмайдир, ўртоқ, бўлмайди! Бундай яшаб бўлмайди!..

Арслон. Ботур, кўп қайғурма, ишни йўлга кўярмиз.

Ботур. Бўлмайди, ўртоқ, бўлмайди. Хўрлик ошиб кетди эмди. Онамнинг шу кунги йиғлаши мени битирди. Қуш инига ўхшаган бир уйимни ҳам ортуқ кўрдилар, тортиб олдилар. *(Қайнар.)* Одамлар меним қонимни ич-

мак истайлар! Булар мени ўлдирдилар, битирдилар! Булар орасида турмайман, ўлдираман буларни. (*Юрагини тутиб.*) Менга, менга ким кўмак қилади?! (*Иккилаёзадир. Арслон уни тутадир.*) Ким?.. Ким мени қутқаради?!

Арслон. Мен. Мана, мен ёрдам қиламан. Ботур! Ботур! Ўзингга кел, ўртоғим, сенга нима бўлди? (*Ўртқа қараб чекар.*) Кел, ўртоғим, бир оз ўтур, ҳеч қайғурма, ҳаммаси ўтар. (*Ўрт ёнига элиб ўтқазади, косани кўтариб, ариққа югуради, сув кетиради.*) Ол, бир оз сув ич.

Ботур (*сувни ичиб, ҳолини тузатирга тиришиб*). Оҳ, ўртоғим. Кечирасан. (*Арслоннинг қўлларига ёпишадир.*) Мен сени қайғуртдим.

Арслон. Майли, майли. Ҳаммамизнинг қайғумиз бирдир. Мен сенга жоним билан, таним билан, бутун бори ўғим билан кўмак қиламан.

Ботур. Эсон бўл, ўртоқ... (*Умидсиз.*) Эсизким... сўзингда тура олмайсан!

Арслон. Ботур, мен сўзимда тураман. Сўзида турмаганларни одам санамайман. Сенинг тинчлигинг учун қўлимдан нима келса, қиламан. Сени бунча қайғуртқон нарса кичкинагина бир уйдир. Унинг чорасини топарман.

Ботур. Уй учун қайғурғоним йўқ. Унинг учун қайғурмайман. Мени битирган, эзган нарса онамнинг шу кунги ҳолидир. Уйдан кўчарда унинг йиғлашлари, зорлари, уйнинг деворларига ёпишиб ўпишлари мени эзди, хароб этди. Менга ёрдам эт, мени бу ҳолдан қутқар! (*Жойидан туради.*)

Арслон. Ёрдам қиламан. Қўлимдан нима келса, қиламан.

Ботур (*юриб*). Сен ёрдам этсанг, ишимни йўлга қўярман.

Арслон (*жойидан туриб, Ботурнинг орқасидан юриб-юриб, сўйлар*). Нима истайсан? Сенга нима керак?!

Ботур (*қайрилиб, Арслоннинг қўлларини тутиб*). Арслоним, ўртоғим, кўмак қил!

Арслон. Айт, нима қилай!

Ботур. Онамнинг ўчини олмоқ истайман!

Арслон. Айт!

Ботур. Шу малъун бойни...

Арслон. Хўш?!

Ботур. Ўлдираман.

Арслон (*сесканиб, илигини Ботурнинг оғзига қўяр*)

каби кўтарадир). Йўқ... Бу бўлмас! Мен бунга рози бўлмайман. Биз қон тўкмайлик.

Ботур. Булар қўлидан келганини аямасун. Қила берсун. Бироқ, биз қон тўкмайлик, шундайми?!

Арслон. Ботур...

Ботур. Йўқ, биз қон тўкамиз! У мени уйимдан чиқарди. Мен уни дунёдан қуварман! У мени алдади, мен уни ўлдираман, меним билан унинг орасига ким тушса, унинг-да қонини тўкаман, онгладингми?!

Арслон. Уртоғим!..

Ботур (қичқириб). Қўй!.. Бас эмди! У яна беш йил дунёда турса, мен каби йигирма-ўттуз йигитнинг ўликлари сағанасиз, кафансиз кўчаларда чириб ётгусидир. Сен шуними истайсан?!

Арслон. Ботур, (Ботурнинг қўлтуғидан тутиб) мен уни қайғурмадим. сени қайғурдим. Қайнаб кетиб, бир ўсаллиқ ишлаб қўйсанг, ҳокимлар онглаб қолурлар. Сўнгра сени ҳам ўлдираарлар.

Ботур. Мен шу топда тирикми? Улмадимми ҳали? Йўқ, йўқ, мен ўлган. мен битган, мени ўлдириб битирдилар, битирдилар. Мансурнинг қисташи билан уйдан қувилгон онамнинг қайғу булутига ўхшаб қаршимда йиғлаб туриши мени кўпдан ўлдирди. Кўпдан битирди. (Қайнаб.) Мен тирик эмас, мен ўлган, мен битган, бораман, ўлганлар, битганлар орасига бораман, ёлғиз бормайман. Мансурбой менга йўлдош бўлур! (Силтаб, Арслоннинг қўлидан чиқиб, телбаларча югуриб кетадир. Арслон қайғу аралаш шошқинлиқ билан унинг орқасига қараб тургандан сўнг бирдан югуриб кетадир.)

Иккинчи кўриниш (тўрт мажлис)

Саҳна. Кечқурун. Биринчи кўринишдаги дала. Булут остидаги ойнинг ярим ёруғи сочилган. Бир оздан сўнг Арслон одам ахтаргонлар тусли телбаланиб, у ён-бу ёнга қараб келади.

1- мажлис: Арслон

Арслон. Бу ерда ҳам йўқ! Бу йигит мени шоштирди, эсини йўқотган. Бир ҳафтадан бери Мансурбойнинг изига тушган, шунга ўлдираман, дейди. Усаллиқ қилиб, уни ўлдира қолса, ўзини ҳам тутиб ўлдираарлар. Тоғ каби бир йигитимиз йўқолади. Онасига бир катта мотам бўлади. Туташ ёнимда олиб юраман, овутаман, кулушиб ўйнамоқчи бўламан. Ҳеч фойда бермайдир. Шу

кун мендан айрилғоч, яна йўқолди. Билмасам, қаерга кетди! Нима қилди бу йигитга-а... (Юриб.) Тўрт-беш кун шаҳарга олиб борай, десам қўлим бўшамайди. Онам ёлғиз, унинг онаси ёлғиз. Тўлғун кишисиз, Тўлғундан айрилишимда бўларлиқ иш эмас. (Уйлагандан кейин.) Оҳ... Тўлғун... Бу қурғур дунё, сени уйимга келтириб, тинчлантиришга йўл бермай туради. Тўрт-беш танга орттириб, тўйимизни қилурға йўл йўқ. Кундан-кун ишим ёмонлашиб боради! (Узоқдан бир кишининг от чопиб келганини кўради. Қараб, ким эканини онглагандан сўнг нафрат билан юзини қайтаради.) Сичқоннинг ўлими мушукнинг тўйи. Биз каби оппоқ юракли, тоза йигитлар тўрт томондан қисилиб, эзилиб турамыз, мана булар от чопиб юралар, парволарига келмайди. Бизни бу ҳолга солгон-да ўзлари... Шулар бечора Ботурнинг уйини тортиб олмаса эдилар, у бу кўчаларга тушмас, мен-да ўз ишимни кўра олар эдим. (Ариқ ёқасига бориб, ййлаб туради. Чиройлик, бўз бир отга минган Қудрат келади. Арслонни кўргач, отини тўхтатади.)

2-мажлис: Арслон, Қудрат

Қудрат. Арслон акамми?!

Арслон. Салом алайкум, бойвачча!

Қудрат. Кечаси чиққан экансиз-да?!

Арслон. Бир таноб қовуним бор-ку, шундан хабар олғоли чиқдим. Бу ойдинни кўрган кайфим чоқ бўлди. Шунн томоша қилиб турибман.

Қудрат. Бизга ҳеч келмайсиз-а...

Арслон. Ишлар кўп, камбағаллик, ишламасанг оч қоласан...

Қудрат. Бизга ишингиз тушмайди. Шунинг учун келмайсиз. Бизга иши тушмаганлар келмайлар.

Арслон. Йўқ, ундай эмас.

Қудрат. Ҳай, келиб кетингиз. Одамнинг одамга иши тушмай қолмас. Бир кун эмас, бир кун ишингиз тушса, хизмат қилармыз. Ҳа, айтгандай, тўй қачон?!

Арслон. Тўй... яқинда бўлур.

Қудрат. Тўйингизни отам ҳам эшитдилар. Мана энди Арслоннинг иши бизга тушади, деб қувондилар. Унга хизмат қиламыз, дейдилар.

Арслон (қулумсираб). Кўп яҳши.

Қудрат (сўзини қабул қилдирмоқ учун Арслон томондаги узангига тиралиб эгилади, қамчига суялиб сўйлайди). Менга қаранг, Арслон ака! Сиз пулим йўқ,

деб тўйни кейинга қўйманг. Бош соғ бўлса, дўппи топилар. Фойдага пул олишга қўрқасиз, биламиз. Бу ишингиз тузук. Фойдага пул олманг, беш юз олиб, саккиз юз қарздор бўлмоқ яхши эмас. (*Арслон совуққина қараб тинглайдир.*) Сиз тўппа-тўғри шул тўрт таноб ерингизни бизга сотинг, яхши пулга оламиз. Ерингиз бизнинг еримизнинг ўртасида қолгани учун бизга керакдир. Пулини оласиз. Тўйни қиламиз. Ортиб қолғонига четдан-рак яна икки-уч таноб яхши ер оласиз.

Арслон. Яхши ҳисоб.

Қудрат. Жуда яхши ҳисоб! Мен ҳозир Шариф оқсоқолникидан келаман. Отам ҳам шунда. Шариф оқсоқол жуда яхши зиёфат қилди. Домлани, отамни, мени чақирган экан. Бориб, паловини едик. Улар гаплашиб ўтуриб қолишдилар, мен келдим. Ҳа, унутдим, нима демаски эдим-а...

Арслон. Ер тўғрисида эди.

Қудрат. Ҳа. Шунда отам сизнинг ерингиз тўғрисида гапирдилар. Ҳар қанчага сотса оларман, дедилар. Ҳай, деб пулни ола қолинг, тўйингиздан ортиб қолган пулга яна ўзим сизга икки-уч таноб ер топиб бераман, тузукми?

Арслон. Қани, кенгашиб кўрайлик-чи.

Қудрат. Кенгашни қўя беринг, ким билан кенгашасиз? Бир ўртоғингиз Ботур биланми? Ундан нима кенгаш кутасиз? Утган кун қарасам, қимор ўйнаб турадир. Егали нон тополмаган кишига қиморни ким қўйди?!

Арслон. Ботур ундай одам эмас эди-ю, йўқсуллик ёмон нарса-да. Кишини ҳар балога учратадир. Қимор ўйнатадир, ўғрилиққа чиқарадир, одам ўлдиртадир. (*Арслоннинг сўнг сўзи Қудратга ёмон таъсир қиладир. Тўғрилаб отини ҳайдайдир.*)

Қудрат. Ҳай, уйга келинг, гаплашамиз. (*Кетадир.*)

Арслон. (*Қудратнинг кетидан нафрат билан қараб тургандан сўнг*). Яна меним еримга оёқ босдингизми?! Йўқ, бу еримни сотмайман. Севгилим учун сақлайман. Оҳ, Тўлғуним, у ерлар сенингдир. Улар сени бахтли, тинчгина яшатмоқ учун менга керакдир. Буларни сотмайман, булар бизнинг келгусимизни таламоқ истайлар. Йўл бермайман. Тўй пулини эса тиришиб топарман. Эрта-индин қовунларим етишадир. Шуларни сотсам, кичкинагина бир тўйга етарлик пул бўлур. (*Бирдан*

эсига Ботур келади.) Мен Ботурни ахтариб чиққан эдим. Уни топиш керак. (Ариқ бўйлаб кетади.)

Саҳна бироз бўш қолар. Сўнгра Мансурбой билан мулла Ашур имом сўйлашиб келади.

3- мажлис: бой, имом сўнгра Ботур

Мансурбой (Кетсиз, қироғсиз, узайғон экин ерларини кўрсатиб). Қаранг, домло! Ойдинлик остида қандай чиройлик кўринади!

Имом. Воқеан яхши, тақсир! Эмди сизга вожиб таоллонинг инояти катта-да, бой бобо! Қаранг, тўрт томонга ёйилиб турган олтун каби ерлар, катта-катта ҳавлилар. Йўлбарсдек бир ўгул, худо умрини ордирғой.

Мансурбой. Алҳамдулилло, худога шукур.

Имом. Хайру эҳсон қилинг, шукур қилинг, мачитга қарашинг, тангримиз яна ортира беради.

Мансурбой. Албатта, албатта. (Бир томонни кўрсатиб.) Арслоннинг ери мана шу эмасми?

Имом. Шу, тақсир, шу.

Мансурбой. Қаранг эмди, мана шу ёбоннинг ўзи юз ўн таноп, бунинг юз олти танопи меники. Уртада бу йигитнинг тўрт таноп ери бор. Шунинг учун ҳар кун неча қатла менинг ерларимни босиб ўтади, мол ўтказадир. Утларни едирадир. Бу тузукми?! Менга яхши пулга сотсун. Бир четдан яна уч-тўрт таноп ер олсун.

Имом. Кўп яхши бўлади. Бир кўриб айтамыз унга. (Кучлик бир чора топғон бўлиб.) Бой бобо, бир иш қилсак бўлади. Мен Арслоннинг онасини бориб кўрай. Шу кампирни қондирай, саккиз олчин чит берсангиз, элтиб берай.

Мансурбой. Саккиз олчин чит нега берай?!

Имом. Шундай қилиб кампирни алдаймиз-да.

Мансурбой. Жим туринг-ей... «Саккиз олчин чит беринг-а...» Саккиз олчин чит қанчага туради? Пулсиз қолгач, ўзлари ҳам сотарлар.

Имом. Тақсир, бир нарса берсангиз, кампирни тез алдасак, яхши бўлур. Майли, чит бермасангиз, чой берингиз.

Мансурбой. Ҳай, беш мисқол чой бераман.

Имом. Хўп бўлади. Мен бориб кампирни кўндираман. (Экин ерларига кайф билан қарагандан кейин.) Шунинг ҳам олсангиз, шу ерларингизнинг камчилиги қолмайди, тақсир. Қаранг-а, юз ўн таноблик бир бутун ер-а.

Яна ойдинлиқда бошқача кўринадир. Бой бобо, бу ҳам сизга тангри таолонинг марҳамати. Китобда шундай деган: «Бир кишининг бутун ерларига ойдинлиқ сочилиб турса, у киши саодатлик кишидир», деган.

Мансурбой. Алҳамдулилло. Худоға шукур. Домулла вожиб таолло дунёмизни тузатиб берди, эмди охиратимизни ҳам ўзи яхшилаб берса, сўнгра армон қолмайдир.

Имом. Ҳа... иншоолло, охиратингиз маъмур бўлур. Менга қаранг, ахир китоб деганнинг ёлғони бўлмайди. «Бир мулла билан бир табоқ ошни бирга еган киши билло ҳисоб ва билло азоб ужмоққа кирадир», деб китоб айтадир. Худо хоҳласа, ужмоқнинг энг яхши жойлари сизники бўладир.

Мансурбой. Домулла, ужмоқнинг ерлари обод-дир-а?!

Имом (ҳовлуқуброқ). Ҳу... нима дейсиз, бой бобо? Ужмоқдаги ерларингиз-чи, жуда қизиқ бўладир. Оғочларинг (*ёнидаги оғочни кўрсатиб*) мана шу таналари олтун-кумушдан, ёпроқлари зумурраддан, мевалари ёқут, инжудан, ёқутдан ясалган юртлар, саройларда ўтурасиз, етмиш беш минг ҳур, етмиш беш минг филмон қўл қовуштириб хизматингизда турадир.

Мансурбой (жуда кайфланадир). Алҳамдулилло, алҳамдулилло, домулла, бу йил одамларга берган пулларимни оламан, экинларни тўплайман, сўнгра юринг, ҳажга борамиз.

Имом. Худо насиб этгай, омин.

Мансурбой. Домло, охиратда ужмоққа киргунча анча гаплар бор чоғи?!

Имом. Қийин, бой бобо, қийин!!! Тангрининг ўзи тузатмаса, қийин! Уликни гўрга қўйиб одамлар кетгандан сўнгра мункар-накир келар эканлар. Олимларга қарашган, хайру эҳсон эгаларига чиройлик бўлиб кўринар эканлар, ҳеч қўрқитмас эканлар, ёмон кишиларга жуда қўрқинчли, кўзлари олайғон, танлари қоп-қора юн босқон, оёқлари етти қабот ерга, бошлари етти қабот кўкка етишган бўлиб келар эканлар. (*Саҳнада Ботур кўринадир. Манглайига боғлаган боғлиқни кўзларининг устига туширган, яна бир боғлиқ билан жағи, оғзи, қулоқлари ўралган, йиртиқ бир бўрк, қисқа бир чопон кийиб, белини боғлаган. Қўлида узун бир пичоқ, буларга кўринмасдан пойлаб юрадир. Имом сўзида давом этадир.*) Оловдан қонотлари, қизгин темирдан калтаклари бўлар экан. Одамни турғузиб, дўқ қилар экан-

лар. (Бирдан Ботурни кўргач.) Вой!.. (Қочадир.) Қочинг, бой!

Бой телба бўлиб, имомнинг кетидан эмас, Ботурга қараб қочадир. Ботур пичоқ билан урмоқчи бўладир. Бой жон ҳавли қичқириб, хезлаб Ботурнинг пичоқли қўлини билагидан берк тутадир. Бир қўли билан пичоқни тортиб олмоқ истайдир, талашадирлар, бой қичқирадир. Ботур бойнинг бўғзидан тутиб силтаб-силтаб йиқитадир. Бироқ бутун кучи билан икки қўллаб пичоққа ёпишқон бойдан пичоқни қутқара олмайдир. Бойнинг қичқирिशларини эшитган Арслон худди шул талаш чоғида югуриб келадир.

Тўртинчи мажлис. Бурунғилар, Арслон

Арслон. Нима гап?! Вой, одам ўлдиралар, ўғри!!! (Югуриб келиб оёғи билан Ботурни қаттиқ тепадир. Ботур юмалаб йиқиладир. Бой Ботурнинг тагидан қутилғоч, ҳеч томонга қарамай, туриб қочадир. Арслон жойидан бот ирғиб турган Ботурга қичқирадир.) Кимсан?!

Ботур (жуда асабий, титрайдир. Пичоқни кўтариб Арслонни урмоқчи бўладир. Бирдан бу фикрдан қайтиб, пичоқни узоқларга ирғитадир-да, Арслонга жавоб берадир). Мен!

Арслон. Ботур, сенга нима бўлди, жинландингми сен?! Сени ўғри кийимида кўраман, бу нима гап?!

Ботур. Бундан кейин яна бир йўла бизнинг орамизга кирсанг, унинг учун чекганим пичоқни сенинг қонинг билан бўяб қўяман, онгладингми?! (Қайтиб илдам юриб саҳнадан чиқар.)

Арслон шошқонидан нима қилишини билмай қараб турган чоғда парда тушадир.

УЧИНЧИ ПАРДА

Биринчи кўриниш (уч мажлис)

Саҳна: Қўрғонбегининг уйи. Саҳнанинг ярмиси Бекнинг катта, безанган меҳмонхонасининг ярмиси шул меҳмонхона бўйи узанган буюк суфани кўрсатадир. Меҳмонхонадан суфага уч эшик очилган. Бекнинг ўзи меҳмонхонанинг тўрида, охириги эшикнинг ёнида, қимматли кўрпалар устида ўлтирғон, арз сўрайдир. Тубанда икки маҳрам ўтирган, бири чой сузиб берадир. Суфада Бек турғон эшик олдида жанжалчилар мана шундай ўтурғонлар: Бекнинг худди қаршусида жанжалчи Яраш билан Боймурод. Уларнинг ёнида икки оқсоқол. Оқсоқоллар билан Бек орасида, худди эшик ёнида кумуш камарли ясовулбоши оқ таёғини кўкрагида эгри тутиб, тик турадир. Жанжалчиларнинг боши узра Бекнинг икки ясовули тик туралар. Ҳар икки томоннинг тарафқашлиги учун келган қишлоқ-

яллар ўтурғонларнинг бошида ясов тортиб турадилар. Бек оқсоқолларга гапириб турадир.

**1-мажлис: Бек, Яраш, Боймурод,
Ясовулбоши, ясовуллар, қишлоқлилар,
маҳрамлар**

Бек. Жаноби олий сизларни юртқа шунинг учун катта қилиб қўйгон. Мана шундай ишлардан хабар олиб юрасиз.

Бир оқсоқол. Балойингизни олай, тақсир. Боймуроднинг ҳеч гуноҳи йўқ. Гуноҳ Ярашда...

Ярашнинг тарафкашлари оқсоқолга қаршу қичқиришадилар. Уларга қаршу Боймуроднинг тарафкашлари қичқиришадилар. Товушлар бир-бирига аралашиб эшитилмас қолга қоладир.

Э л о р а с и д а н. Оқсоқол почча, худони ҳозир кўринг... Ёлғон айтасиз, оқсоқол...

— Сиз ёлғончи...

— Тақсир, балонгизни олай...

— Гуноҳ Ярашда...

— Гуноҳ Боймуроднинг ўзида...

— Садағангиз кетай, Бек бобо, додимизга етинг...

— Худодан қўрқмай ёлғонлайлар...

Бек қўли билан ишорат қилиб, жим туришга буюрадир, ясовулбоши билан ясовуллар «Тўхта, гапирма, қичқирма», деб элни тўхташга тиришалар. Бир-якки кишини туртиб, итариб йиқитсалар-да... Товушлар куч билан тўхтатилгандан кейин Бек гапирадир.

Бек. Гуноҳ кимда бўлса, биз биламиз.

Э л о р а с и д а н. Ургулай, тақсир...

— Балонгизни олай...

— Каромат қилдингиз...

Ясовулбоши билан ясовуллар яна телбаланиб, қичқирғонларни жимитадилар.

Бек. Бизни жаноби олий: «Элнинг яхши-ёмонларини ажратиб ол!» деб юбордилар. Биз ёмонни эсон қўймаймиз. Гуноҳ кимда эса, жазосини берамиз. Алҳамдулилло, зиндонимиз бор, кишанимиз бор. Булар билан бўлмаса, жаноби олийга арз қилиб, ўлдиришга ҳам кучимиз егадир.

Э л (қувониб, қичқиришиб). Албатта, тақсир, албатта!

— Гуноҳ Боймуродда!..

— Яраш гуноҳкор!..

- Ёлгон айтасиз!..
- Узинг ёлгончи!..
- Сен ёлгончи!..

Ясовулбоши билан ясовуллар товушларни куч билан тўхтатадирлар.

Бек. Боймурод паналат¹, тинч юрмайсанми?!

Боймурод. Тақсиржон, балонгизни олай, нима қилдим ман?!

Бек. Сенга шу ишларни ким қўйди? Жонингдан тўйдингми?!

Боймурод. Балонгизни олай, гуноҳим нима?!

Бек. Паналат, ўғри. Мен сени билмайманми?! Мендан гап сўрайсан? Сен яхши кишимми? Ким сени гуноҳсиз, деди?!

Оқсоқоллар. Тавба қилдим, де!

— Тавба қил, Боймурод!

— Боймурод, бадбахт, гапирма, тавба қил!

— Тавба қилибдир, тақсир!

— Тавба қилибдир!

Боймурод. Тавба қилдим, тақсир!

Яраш. Садагангиз кетай, Бек бобо. Узингиз ҳаммамизни яхши биласиз!

Бек. Гапирма, паналат, аҳмоқ. Сени ким билмайди? Мен сенинг қилиб юрган ишларингни билмайманми?

Яраш. Тавба қилдим, тақсир!

Бек. Эшак, ўғри! Тирноғларингни узиб ташлайман. Тишларингни синдираман. Сен хом хаёлга борибсан!

Яраш. Тавба қилдим, тақсир!

Бекнинг газабидан қўрққан элнинг дами чиқмай қолади. Бек узининг билармандлигидан мамнун қолиб, нос чекадир, сўнгра гапирадир.

Бек. Ҳоким билан ўйнайсизми?! Ҳокимнинг таёғи бор, зиндони бор, ҳукми куши бор. Сизни қўяларми?! (Ясовулбошига қараб) Буларни сақловга чиқариб, жанжалларини битиринг. (Жанжалчиларга) Турингиз жойингиздан. (Бир хатни ўқиш билан машғул бўлади.)

Ясовулбоши. Турингиз, ҳазратни дуо қилингиз.

Эл. Омин, ҳазрат жаҳонгир...

— Давлат барқарор...

¹ Падарлаънат, демоқчи.

Ҳаммалари турадирлар, Боймурод жойидан қимирламайдир.

Ясовулбоши (*Боймуродга қичқирадир*). Тур жойингдан!

Ясовулбошининг қичқиряши билан Бек бошини кўтариб, Боймуродга қарагач, Боймурод йиглаб гапирди.

Боймурод. Балонгизни олай, тақсиржон, менинг додимга ўзингиз етасиз, арзимни ўзингиз сўрайсиз. Мен шундан чиқмайман!

Бек (*Боймуродни турғизишқа тиришган ясовулларга*). Ур паналатини! (*Ясовул бир шапалоқ урғоч, Боймурод «вой» деб юзини тутадир.*) Ур паланатини, ур, ур. (*Ясовуллар уралар, Боймурод «ўлдим», деб қичқирадир, оқсоқоллар «тавба қилибдир, тақсир», деб қутқариб олиб кетарларкан, Мансурбой суфага чиқиб, ҳалиги эшикдан бекка салом берадир.*)

2-мажлис: Бек, бой, маҳрамлар

Бек. Ие, бойми?! (*Туфдонни кўтариб, носини туфлайдир.*)

Бой. Тақсир!

Бек. Келинг, уйга киринг, бой!

Бой. Хўб, тақсир. (*Югуриб қуйи эшикка келади. Кавшини ешиб, уйга кирадир.*)

Бой (*яна*). Саломалайкум.

Бек. Ваалайкум, бой, марҳамат, қани кўришайлик. (*Кўлини узатадир. Бой югуриб бориб, кўришади*). Утуринг. (*Бой ўтуради*). Қалайсиз, яхшимсиз?!

Бой (*жойидан туриб ўкунади*). Қуллуқ, тақсир. Давлатингиз кўланкасида бир нав юрибмиз.

Бек. Яна бизнинг ёқларга келиб қолибсиз!

Бой. Ҳа, тақсир! Бошимизга иш тушгач, сизга югураимиз-да, тақсир! Ҳаммамизнинг отамиз, бобомиз сиз бўласиз.

Бек. Хўш, нима бўлди яна?!

Бой. Тақсир, қулингизни ўлдир аъдилар...

Бек. Айтманг-ей!

Бой. Худонинг марҳамати билан қутулиб сизга келдим. Тақсир, ўлимимга ҳеч нарса қолмағон эди!

Бек. Нима бўлди? Гапиринг, қани!

Бой. Тақсир, бир кеча қишлоғимизнинг оқсоқолй зиёфатга чақирди, имом билан бордик. Қулбаччангиз

ҳам бор эди. Анча гапиришиб ўтурдик. Сўнгра қулбачангизни жўнатдик. Биз яна бир оз ўтуриб, имом билан йўлга чиқдик. Гаплашиб келар эдик. Бизнинг домумла имомиз жуда яхши одам, тақсир, ўзи мулла киши, китобдан, гўру қиёматдан гапириб келди. Келаси йил, худо ҳоҳласа, ҳажга борамиз, деб ўзаро сўз беришдик. Худди шу топда бир ўғри чиқиб, бизга ҳамла қилди. Домумла қочди. Уғри мени тутиб йиқитди. Икки қўллаб пичоғига ёпишдим. Худо хайр қилди, тақсир, пичоғини қўлимдан чиқаролмади. Талош чоғида бир киши келиб, унга ҳамла қилди. Мен қутулиб қочдим. Худога шукур, тақсир, тирик қолдим. (*Ярим йиғлаб.*) Бўлмаса, ўлган эдим, тақсир.

Б е к. Худо хайр қилибдир, бой, ёнингизда пичоғингиз, яроғингиз йўқ эдими?

Б о й. Йўқ эди, тақсир!

Б е к. Худо хайр қилибдир. Шул ҳажга борамиз, деганингизнинг хосияти билан қутулибсиз. Худойи қилинг, бой!

Б о й (*йиғлаган каби бўлуб*). Худога шукур, тақсир, қутулдим!

Б е к. Хўш, энди, бу ишни кимдан гумон қиласиз?

Б о й. Тақсир, қишлоғимизда ёмонлар кўп. Ботур деган қиморбоз бир йигит бор. Арслон деган бир оқпадар бор. Иккаласи ҳам бетавфиқ. Тақсир, шулардан гумоним бор. Ботур деганининг мени ўлдирмоқчи бўлиб юрганини эшитган эдим. Арслон эса ўзимга неча йўла ёмон ҳаракатлар қилган эди.

Б е к. (*маҳрамга*). Ясовулбошини чақир!

М а ҳ р а м. Хўш. (*Чиқади*.)

Б е к. Бой, буларнинг сизга нима душманлиги бор?

Б о й. Энди... ўзлари камбағал, тақсир. Ўзига тинчроқ кишини кўролмайлари-де. Бўлмаса, нима душманликлари бўларди?

М а ҳ р а м кириб ўтурадир. Ясовулбоши сўфа томондан келади.

3-мажлис. Бурунғилар, Ясовулбоши

Б е к. Ясовулбоши, дарров чақонроқ бир одамингизни чақириб, Мансурбой аканинг қишлоқларига юборинг. Ботур, Арслон деган йигитлар бор эканлар. Шуларни олиб келсин.

Б о й. Тақсиржон, қишлоғимизда Ойнуқса деган бир

камбир бор. Олтмишга кирган. Унинг ҳам шу ишлардан хабари бўлса керак.

Бек (*Ясовулбошига*). Ойнуқса камбирни ҳам кетирсинлар. Дарров юборинг.

Ясовулбоши. Хўб. (*Югуриб кетади.*)

Бек (*бойга*). Сиз эмди ёзилинг, улар келгач, ишларини кўрармиз. (*Маҳрамлардан биттасига.*) Бойни нариги меҳмонхонага олиб бор. Чой дамла, чилим бер, ёзилсунлар.

Бой (*дуо қилиб*). Давлат барқарор бўлсин, тақсир. (*Туриб, маҳрамнинг кетидан боради.*)

Иккинчи кўриниш (Бир мажлис)

Саҳна. Биринчи кўринишдаги жой, Бек ўз жойида, бой унинг олдида. Утурган маҳрамлар чой сузадилар. Суфада жанжалчилар ўрнида Арслон, Ботур, Ойнуқса камбир, Турсунбиби, Норхола, оқсоқол ҳам қишлоқ одамлари, ясовулбоши ҳам ясовуллар.

1-мажлис: Бой, Арслон, Ботур, Ойнуқса, Норхола, Турсунбиби, қишлоқлилар, маҳрамлар

Бек. Сизни қўяманми? Кўзларингизга бигиз суқаман. Сиз каби юртсиз, емсиз ўғрилар бойларимизни кўчада босиб ўлдира берсалар, жаноби олийнинг ўлкалари хароб бўладир-ку!

Норхола. Тақсиржон, тухмат, бизга тухмат, тақсиржон!

Оқсоқол. Ургулай, тақсир, ўзлари ёмон эмас эдилар. Уғрилиқ қилғонларини билмаймиз...

Бек. Сен ким бўласан ўзинг?!

Оқсоқол. Тақсир, каромат қилдилар, тақсир...

Турсунбиби. Тухматчи бойнинг ўзи қани? Узи келиб гапирса бўлмайдирми?

Бой. У киши оқсоқолимиз, тақсир.

Бек. Оқсоқол бўлсанг, қишлоқнинг ёмонларини кўрсатиб бер-да. Мунда ўтуриб буларни ёқлағонинг нимаси?

Оқсоқол (*Ботурни кўрсатиб*). Буниси бир оз қимор ўйнаб юрган эди, тақсир...

Қишлоқлилар. Оқсоқол, худони ҳозир кўринг.

— Елгон айтманг.

— Буларнинг ёмонлиги йўқ, тақсир!

Норхола. Инсоф қилинг, оқсоқол почча!

Ойнуқса. Нега бизни қийнайсиз мунча?!

Бек (*қўли билан уларни тўхтатиб*). Қимор ўйнаса, одам ўлдирса, яна нимаси қоладир?! Сизларнинг ҳаммангиз ўғри. Буларни зиндонга солгандан кейин амирга арз қилиб, сизларнинг ҳам жазоларингизни бераман.

Оқсоқол. Қуллуқ, тақсир.

Норхола. Бек бобожон, болаларингизнинг умрини кўринг, бизларга раҳм қилинг, ўргулай.

Бек. Бу ким? Ҳали буларнинг ўртоғи бўлган кампир қани?

Ясовулбоши. Мана тақсир (*Ойнуқсани кўрсатадир.*)

Бек (*Ойнуқсага*). Сен бу ўғрилар билан қачондан бери ўртоқ?!

Ойнуқса. Эй дод-ей, бу қандай гап-ей! Олтмишга кириб, энди ўғрилиқ отини кўтардимми! (*Ииғлаб, қўлларини ерга уриб.*) Болаларингизнинг ўлумини кўр, Мансурбой! Худонинг ғазабига йўлуқ, Мансурбой!

Бек. Қичқирма, кампир! (*Бой ёқасини тутади.*)

Ясовулбоши. Қичқирма!

Арслон. Садағангиз кетай, Бек бобо, биздан ҳам бир оғиз гап сўранг.

Бек. Нима дейсан сен? Мен сени билмайманми?

Арслон. Ургулай, тақсиржон, арзимни эшитинг, сўнгра ўлдурсангиз ҳам майлингиз. Бир вақт ярим кечалаб ёбонга чиққан эдим, бир кишининг додлаб қичқиришини эшитдим. Югуриб борсам, пичоқли бир киши бой бобомни ётқизиб ўлдирмоқчи, телбалик билан келиб биқинига тепиб юбордим, юмалаб кетди. Бой бир ёққа, у бошқа ёққа қочиб кетдилар. Мана шундай қилиб, бой бобомни ўлимдан қутқазганимни биламан, бошқа гуноҳим йўқ, тақсир!

Бек. Сен соғ киши бўлсанг, ярим кечада, худди бойнинг йўлини тўсган паллада ёбонда нима қилар эдинг?!

Арслон. Бир таноқ қовуним бор. Шундан хабар олгани чиққан эдим, тақсир!

Турсунбиби. Ўзини қутқарган кишига туҳмат қиладирми? Бу қандай гап, ўргулай, бу қандай гап?!

Ясовулбоши. Шу қочиб кетган ўғрини танимайсанми?

Бек. Гуноҳинг бўлмаса, шу ўғрини бизга кўрсат!

Арслон. Балонгизни олай. У қочиб кетди, кўрол-мадим. Юзи ҳам ёпуқ эди!

Ясовулбоши. Бойни танидинг. Уни танимадингми?

Турсунбиби. Юзи ёпуқ экан-ку. Қандай танисун, ўғлум?!

Арслон. Тақсир, бой бободан сўранг, ўзлари ҳам таниёлмадилар. Юзи ёпуқ эди.

Бек. Паналат, менга гап ўргатасанми?!

Арслон (*ғазабланиб*). Тавба қилдим!..

Бек (*Ботурни кўрсатиб*). Бу ўғри, сен унинг ўртоғи. Иккингиз бойни ўлдиргали кенгашиб чиққансиз. Йўлда кенгашингиз бузилгон, жанжал қилгонсиз, бу сенга ҳақ бермаган. Сен бойни қутқаргонсан.

Ботур. Тақсир, ҳали бойни ўлдирмасдан унинг пули устида қандай жанжал қиламиз?!

Бек. Булар кўп чебар эканлар. Туташ бизга гап ўргатиб туралар!

Арслон. Ҳақиқат қилинг, тақсир!

Бек. Ҳақиқат қилайми? Жуда яхши! (*Ясовулбошига.*) Буларнинг учаласини ҳам элтиб қаманг. Жаноби олийга арз қилиб, жазоларини берармиз.

Ясовулбоши (*ясовулларга*). Тортинг!

Ясовуллар Ботур, Арслон ҳам Ойнуқсани кейинга тортиб, турғизадирлар. Норхола ўғлининг этагини тутадир. Турсунбиби Арслонни қучоқлаб ўпадир. Оналар болаларини тутиб, бойни қаргаб, Бекка ялиниб йиғламакда экан, ясовуллар силтаб уларни ажратқондан сўнг бандиларни олиб кетадирлар. Норхола эсидан тойиб йиқиладир. Турсунбиби йиғлаб қолади. Қишлоқлилар улар билан машғул бўладилар. Шу чоқда бой югуриб суфа томонга чиқади-да, Бек ўтрўсига келади.

Бой. Тақсир, арзим бор!

Бек. Нима дейсиз, бой?!

Бой. Тақсиржон, буларнинг ҳаммаси ҳам ёмон-ку, лекин Ойнуқса кампирнинг гуноҳини ўзимга бағишланг, тақсир!

Бек. Нимага?

Бой. Тақсир, ўзи қариб қолган бир кампир. Уйда ёшгина бир қизчасидан бошқа кишиси йўқ, ҳолига жабр бўладир.

Бек. Ҳай, қайтаринг!

Бой. Қуллуқ, тақсир! (*Кейинга қайтиб чақирмоқчи бўладир. Оқсоқол ундан бурунроқ югуриб чақирадир.*)

Оқсоқол (*узоққа бормагон ясовулларга*). Ясовул,

ҳув ясовул, Ойнуқса кампирни қайтаринг. (*Қўли билан имлаб.*) Қайтаринг Ойнуқсани!

Бек. Жудаям раҳмдил экансиз, бой.

Бой. Ҳа, тақсиржон, нима қилайлик. Уз камбағалларимиз-да.

Бек. Ҳа, майли, шу иккиси жазо кўрса бўлғони.

Бой. Қуллуқ, тақсир! (*Бир ясовул Ойнуқса кампирни қўлтиғидан кўтариб келтирадир. Кампир қўрқишидан юролмайдир.*) Мана, келтурдилар, тақсир. (*Ясовул кампирни келтириб, Бекка тўғри қиладир.*)

Бек. Қурғур кампир, сенинг гуноҳингни бойга бағишладик. Бўлмаса зиндонда чириб кетар эдинг. Бор, жаноби олийни дуо қил! Шундан кейин ёмонлиқ қилсанг... Кет! Йўқол!

Оқсоқол. Жаноби олийни дуо қил, кампир, қутулдинг! Бек бобомни ҳам дуо қил! Омин! (*Кампир гапиролмайди. Қўлини кўтариб, юзига суртадир.*) Оллоҳу акбар, тур эмди. (*Кампирни қўлтиғидан олиб турғизадир, қишлоқдилар олиб кетадилар.*)

Бой. (*Бекка тўғри бўлиб ерга ўлтурадир.*) Ҳай, тақсир, давлат барқарор.

Бек. Ҳа, кетасизми эмди?!

Бой. Рухсат бўлса, кетай, тақсир. Умру давлатларига худо барака берсун. (*Қўлларини юзига суртадир. Бек ҳам қўлини юзига суртадир, бой қайтиб кетадир.*)

Учинчи кўриниш (Уч мажлис)

Саҳна. Бурунги ўрун. Бекнинг меҳмонхона эшиклари ёпиқ, ўзи, йўқ. Суфада ясовулбоши, Хайри мирзабош, Тўра, Жума, қоровулбегилар чой ичиб гапиряшиб ўтурғон.

1-мажлис. Ясовулбоши, Хайри Мирзабоши, Тўра, Жума, Қоровулбегилар

Хайри. Худо умрини берсун, бегимиз жуда ўткур бек-а. Ҳой, бурунги бек бўлса, эшон, қозидан жуда қўрқар эди. Бу киши тунокун Ражаб Аминнинг уйида шундай сўкдиларки, эшон, қозининг дами чиқмай қолди.

Жума. Ие... менга қаранг. Бу эшон, қози нима?! Бек ундан катталарини ҳам сўка бералар. Бир кун рикобда¹ жуда катта бир бек билан урушиб, маховини чиқардилар.

¹ Рикоб — форсча, узанги маъносидадир. Хонлиқлар замонида амирнинг дарбори маъносида ишлатилар эди. (*Муаллиф изоҳи.*)

Ясовулбоши. Үзи ҳам амир билан ён-ёнга ўтуришиб гаплашадир, ака.

Хайри. Амир бегимизни жуда яхши кўрар эканлар.

Жума. Яхши кўриш ҳам гапми, худди оғани каби, ҳар ишда шу киши билан кенгашалар.

Тўра. Хув, қайси кун жанжал қилиб Бекнинг олди-га келган Боймурод, Ярашлар йўқми?

Хайри. «Хув қайси кун», дема, уч-тўрт ой бўлди.

Тўра. Ҳай, одамзоднинг умри-да. Барибир, уч-тўрт куни нима, уч-тўрт оғи нима, ҳаммаси ўтиб кетадир.

Хайри. Ҳой, тўхтанглар, шул Боймурод билан Ярашнинг жанжаллари нима эди? Хўб дағал бўлди, Бек ҳам анча сўкдилар-у, жанжалнинг нима эканини ҳеч ким онглаёлмади!

Ясовулбоши. Ҳўй, менга қара, катталарнинг кўнгли худонинг ойинаси бўладир. Жанжалчи келиб ўтурдим, улар ишнинг нима эканини билиб оладирлар. Мен, сен каби ҳафтафаҳмлар қиёматгача онгламай юрмиз, билдингми?!

Жума. Гапни бошқа ёққа чўзманглар, Тўра сўзини битирсун, ҳай, гапур, қани, Боймурод билан Яраш нима қилдилар?

Тўра. Яраш шу жанжалдан хафа қолгон экан. «Бек бизнинг додимизга етмади», деб бориб амирга арза берган. Амирнинг аччиғлари келган-да, уни етмиш беш таёқ уруб, рикобдан ҳайдаганлар.

Ясовулбоши. Албатта, шундай бўлади-да. Амир кичкина одамми? «Фалончи одаминг мундай қилди. Фалончиси шундай қилди», деб унинг бошини оғритиб юрсалар, қўядирми?! Ҳой, менга қара, мен жаноби олийнинг катталигини сенга айтайми? Бу киши Маскопга боргонда оқ пошшонинг ўзи нимистрлари билан пешвозга чиқар экан. Бўлмаса-чи...

Шу чоғда бир ясовул билан Мансурбой қишлоғидан оқсоқол, кўр Ҳасан, Тўрақул, Турсун ҳам Қудратбойвачча келади.

2- мажлис: бурунғилар, ясовул, Утарқул, Ҳасан, Турсун, Қудрат, Оқсоқол

Ясовул. Саломалайкум. (Оқсоқол билан қишлоқилар-да ясовулбошига салом берадирлар.)

Ясовулбоши. Ваалайкум. Қани, овларингиз барорми? Бек қайда?

Ясовул. Жуда яхши. Бек кеча овдан қайтиб, Мансурбойга қўндилар, бу кеча катта зиёфат едик.

Ясовулбоши (*Қудратга*). Зиёфатдан қолибмизда, бойбачча! Қани кўришайлик-чи. (*Қўлини узатадир. Кўришадир.*)

Қудрат. Сизники тайёр, тақсир. (*Утурадир.*)

Ясовулбоши (*ясовулга*). Хўш, қани, нима гап? Булар нечун келди?!

Ясовул. Арслон билан Ботур ишлари учун келдик. Арслоннинг онаси ўлим ётоғида экан. Қишлоқдагилар уларнинг афвини сўрайдилар, бой ҳам рози бўлдилар. Бек мана бу хатни сизга юбордилар. Хизматоналарини яхшилаб олиб, ўзларини озод қилсун, дедилар. (*Қўлтуғидан чиқарғони хатни ясовулбошига берадир.*)

Ясовулбоши (*хатни оладир*). Утуринглар. (*Ясовул билан оқсоқол ёқтироқда, бошқалари ҳар бири бир томонда ўтурадирлар. Ясовулбоши хатни ўқийдир.*) «Ихлос осор қилич ёсовулбоширо онки, Арслон ва Ботур ном гуноҳкоронро аз рўйи хоҳиши фуқарои жаноби оли аз зиндон бароварда озод карда дар ҳаққи жаноби оли дуо гирд». (*Хатни қатлаб қўлтиғига қўядир.*) Хайри мирзабоши, бориб зиндондан келтуринг аларни!

Хайри мирзабоши. Хўб. (*Туриб кетадир.*)

Ясовулбоши (*Қудратга*). Бойбачча, гапиринг қани, бу бандиларимизнинг нарса коралари борми?

Қудрат. Ботур дегани жуда камбағал. Битта ҳовлиси бор эди, уни бизга сотиб, қимор ўйнади. Бошқа нарсаси йўқ. Дарбадар юрадир.

Ясовулбоши. Арслон-чи?

Қудрат. Арслон тузук. Бир ҳовличаси билан тўрт таноб ери бор.

Ясовулбоши. Ҳа, бўлуптур. (*Ясовулга*.) Қайсисининг онаси касал дедингиз?!

Ясовул. Шу Арслоннинг онаси касал, балким ўлгандир.

Тўра. Яхши бўлуптур. Онаси ўлган бўлса, унга уй ҳам керак эмас эмди.

Ясовулбоши (*бандилар келган томонга қараб*). Биттасини келтирдилар-ку! (*Қудратга*.) Бу қайсиси, бойбачча?!

Қудрат. Арслони шу.

Хайри мирзабоши билан зиндончи Арслонни келтирадилар. Арслоннинг бош-оёғи яланг. Сочтирноқлари ўсган. Қўйлак-иштони йиртилиб, кир босқон,

кишан орасида сингирли эзилган бир ҳолда юрадир. Бир ёнида оёқяланг, хунук башарали, кирли бир тўппи билан йиртиқ бир чопон кийиб, белини арқон билан боғлаган зиндончи, бир ёнида Хайри мирза боши келади. Ясовулбошига тўғри бўлиб, тўхтайдир.

Хайри мирза боши билан зиндончи Арслонни келтирадилар. Арслоннинг бош-оёғи яланг. Соч-тирноқлари ўсган. Кўйлакиштонни йиртилиб, кир босқон, кишан орасида сингирли эзилган бир ҳолда юради. Бир ёнида оёқяланг, хунук башарали, кирли бир тўппи билан йиртиқ бир чопон кийиб, белини арқон билан боғлаган зиндончи, бир ёнида Хайри мирза боши келади. Ясовулбошига тўғри бўлиб, тўхтайдир.

3-мажлис. Бурунғилар, Арслон, Зиндончи

Ясовулбоши. Буларнинг биттаси қани?!

Зиндончи. Тақсир, бир ҳафтадан бери қаттиқ касал эди. Томоқ ҳам қилолмас эди. Бобо мирза боши билан бориб хабар олсак, шу кеча ўлиб қолибдир!

Арслон Ботурнинг ўлим хабарини эшитгач, сесканиб манглайини тутадир.

Ясовулбоши (*зиндончига*). Падарингга налат, бу нима қилғонинг? Битта банди ўлубдир, хабар бермайсанми?! Қандай ўлди, нима касал бўлди, билмадингми?

Зиндончи. Қандай билай, мен табиб бўлмасам!

Ясовулбоши. Ул, бадбахт, афтига қаранг-у! (*Арслонга.*) Ука, йўлдошинг ўлган экан, худо раҳмат қилсин. Энди сени озод қиламиз. Мана, оқсоқолингиз билан қишлоқдиларингиз, булар билан кенгашиб ишқил боғимиз¹ни тузукрак қилинг. Жанжалингиз — қон жанжали. Бекнинг ҳақлари катта бўладир.

Арслон (*ўйлайди*). Ботур, ўчингни ололмай кетдинг! Қошки шу кеча сенга тўсқинлик қилмағай эдим!

Ясовулбоши. Англадингми, ука! (*Оқсоқолга.*) Туринг, бунга гапни онглатиб, ишни битиринг.

Оқсоқол. Хўб тақсир. (*Арслонга.*) Қани, кел! (*Арслонни бир четка тортади, қишлоқдилар ҳам Қудратдан бошқалари Арслон теграсида тўтланиб гапирадилар.*)

¹ Ишқил бори — бандиларни озод қилғонда олинатурғон пул. (*Муаллиф изоҳи.*)

Оқсоқол. Арслон, ясовулбошининг гапини эшитдингми?

Арслон. Эшитдим.

Оқсоқол. Нима қиласан, нега жим турдинг?

Арслон. Нима қилай?

Оқсоқол. Буларнинг хизматона, ишқил боғиларини бериб, уйга қайтиш керак.

Арслон. Қани пул менда?

Ҳасан. Арслон ака, сиз қамоқда ётганда ерларингизда қовун, буғдойларингизни кўтариб сотқон эдим. Бир озини онангизга уй чиқими учун бердим, қолгон юз йигирма тангаси менда қолди. Шунини кетирган эдим.

Оқсоқол. Кўр аҳмоқ. Махов гапларни қайдан топасан-а?! Юз йигирма танга билан нима бўладир?! Бу қон-жанжали.

Арслон. Қанча пул кетадир?

Оқсоқол. Ками саккиз юз танга кетадир.

Арслон. Мен бу пулни қайдан топай?

Оқсоқол. Бизлар бир нарса ўйлагон эдик. Қудратбойваччани олиб келдик, қамоқдан чиқишни хоҳласанг, тўрт танов ерингни бойга сот. Қудрат бойваччани чақириб, савдо қиламиз. Пулни буларга бериб чиқамиз. Тўппа-тўғри эшон, қозиға бориб, васиқа қиламиз, сўнгра жўнай берамиз.

Ҳасан. Ерни сақлаб, уйини соттирмоқчи, оқсоқол почча!

Оқсоқол. Кўр, сен тушунмай гапираберар экансан-ку! Бойга ер керак-да, ҳовлини нима қилсун? Узинг биласан, мунинг кампир онаси касал, эрта-индин ўладир. Бунинг келишини кутиб турадир.

Ҳасан. Уни биламан!

Оқсоқол. Билсанг, нега чўзиб турасан. Тезрак қутқарсанг бўлмайдами?

Арслон (Ҳасанга.) Е онам ўлдими?

Ҳасан. Йўқ, касал.

Оқсоқол. Улмаган бўлса ҳам эрта-индин ўладир, ука! Мен сени шунга кўрсатайлик деб савоб учун бу ишларни қилиб турибман.

Арслон газабдан ўзини йўқотиб, оқсоқолга ёмон қараб сўйлайдир.

Арслон. Не бўлса, бўлсун, қутулишим керак. Майли, сотаман еримни.

Оқсоқол (хурсандликдан бошқаларга эшиттириб гапирадир). Афту башарангни бир оз тузат, одамни мунча кўрқутиб, нима қиласан! (Қудратни чиқарадир.)

Бойвачча, келинг, қани!) Қудрат жойидан туриб келадир.)

Қудрат. Саломалайкум, Арслон ака, қалайсиз? Кўришайлик-чи! (Қўлини узатиб кўришар-да, Арслоннинг заҳарли қарашларидан ҳуркуб, кейинга чекиладир.) Қани, оқсоқол почча, нима хизмат?!

Оқсоқол. Бойваччам, Арслон акангизга бир ёрдам қилинг, тўрт таноб ери бор, шуни сотсун. Ери яхши. Ҳам ўз ерларингизнинг ўртасида. Сиздан бошқа ҳеч ким олмайди. Шуни сиз олиб, пулини беринг. Чиқимларини қилиб муни чиқарайлик. Шу кун эшон, қозига бориб васиқа қиламиз.

Қудрат. Мен отамдан рухсат олмай, қандай қиламан?!

Оқсоқол. Отангиз рухсат бералар, албатта.

Қудрат. Нима бўлса ҳам, рухсат олиш керак-да, оқсоқол почча!

Оқсоқол. (ёлғондан жиддийлашиб). Бойвачча, сиз олинг, отангиз қабул қилмасалар, пулларини фойдаси билан олсунлар. Одамни қийнаманг мунча!

Қудрат. Ҳай, сўзингиз синмасун, майли, олайн. Нархини айтинг!

Оқсоқол. Тўрт таноби минг танга.

Қудрат. (кулуб). Йўқ. Бу пулга олмайман бошқа кишига сотинг.

Оқсоқол. Олинг, бойвачча.

Қудрат. Йўқ, олмайман.

Оқсоқол. Беринг қўлингизни. (Қўлини олиб.) Тўққиз юзга оласизми?

Қудрат. Йўқ!

Оқсоқол. Боринг, саккиз юзга барака қилдим. (Ҳасан норизолик қилиб ул-булга қарайди. Арслоннинг жонсиз бир гавда каби тикилиб туришини кўргач, жим туришга мажбур бўладир.)

Қудрат. Йўқ, оқсоқол, бўлмайди.

Оқсоқол. Бўлмаса ҳам бўладир! Беринг менга пулни! Отангизга ўзим гапираман.

Қудрат. Ҳай, сизнинг хотирингиз учун оламан-да энди. (Ҳамёнини очадир, Николайнинг йнталик, бешталик қоғоз ақчасидан юз йигирма сўм санаб, оқсоқолга беради.)

Оқсоқол. Отангизга раҳмат, берингиз қўлларингизни (Арслон билан Қудратнинг қўлларини ушлаштириб.) Боринг, барака топинг.

Қудрат. Ҳай, ризо бўлинг, Арслон ака. (Ўзининг

ички қийналишларига берилган Арслон жавоб бермай, қўлини секингина тортадир).

Оқсоқол. Сиз тўхтанг, мен ясовулбошига бориб, ишни битирай. (Бориб, ясовулбоши олдида чўқар.) Тақсир, энди назримиз озроқ бўлса ҳам майли-да.

Ясовулбоши. Уйинни қўйинг, оқсоқол, жанжалингиз — қон жанжали!

Оқсоқол. Нима бўлса ҳам шу ишимизни битирасиз-да.

Ясовул. Қани кўрайлик-чи, нима қилдингиз?!

Оқсоқол. Мана, биз шундай қилдик, тақсир. (Пулни санай берадир.) Уч юз танга Бек бобомга. Юз эллик танга Бекжонга. Юз танга сизга.

Ясовулбоши. Меники оз-ку!

Оқсоқол. Тўхтанг, тақсир, мана бу эллик танга ҳам ишқил боғи — ҳаммаси олти юз танга. Олти юз тангамиз бўладир тўқсон сўм. Мана, тақсир, бу тўқсон сўм! (Узатадир.)

Ясовулбоши (олмай туриб). Бу жуда оз-ку!

Оқсоқол. Олинг, тақсир. Одамзодга дуо ҳам керак. Бошқа бирон гуноҳкордан кўпрак оларсиз.

Ясовулбоши (пулни олиб). Улмагур, қолғон икки юзни ўзинг оласанми?!

Оқсоқол. Худо ҳаққи, тақсир, ўзимга эллик тангаси бас. Қолғонини ўзига бераман, онасига гўр, кафан қиладир!

Ясовулбоши. Ҳай, келтир кишанларни очтирайлик. (Оқсоқол жойидан туриб, уларни чақирадир. Ясовулбоши Қудратга гапиради.) Бойвачча, бизнинг даллаллигимиз қачон?

Қудрат (кулиб). Қачон десангиз тайёр, тақсир!

Оқсоқол. Катта бир зиёфат қилсунлар, тақсир!

Қудрат. Жоним билан.

Оқсоқол. Қани, буюринг, тақсир, кишанларни очсунлар.

Ясовулбоши (зиндончиға). Очиб қўй!

Зиндончи. Нимани очаман. Менинг ҳаққимни берсун.

Оқсоқол. Бердик-ку!

Зиндончи. Қани?!

Оқсоқол. Мана, ясовулбошига!

Ясовулбоши. Мен олдим, очавер!

Зиндончи. Йўқ, ўзимга бермаса, очмайман.

Ясовулбоши (оқсоқолға). Ун танга бер шунга!

Оқсоқол. Янами? Ҳай, мана ўн танга!

Зиндончи тангани олиб, киссасига солиб, кишанларни оча берадир.

Ясовулбоши. Оқсоқол, ўн танга буларга ҳам бер! *(Енидағиларни кўрсатадир.)*

Оқсоқол. Хўп. *(Ўн танга санаб, Хайри мирзабошига берадир.)* Ўзингиз тақсим қиласиз! *(Зиндончи кишанларни очиб бўладир. Оқсоқол қолғон пулларни Арслонга топширар экан, сўйлайдир.)* Мана, ерингни саккиз юз тангага сотдик. Олти юз йигирматаси чиқим бўлди. Қирқ тангасини ўзим сақладим, мана бу юз қирқ танга қолғонини ўзинг ол! *(Арслон олиб, Ҳасанга берадир, Ҳасан олиб сақлайдир.)*

Ясовулбоши. Ҳай, жаноб олийни дуо қилинг!

Оқсоқол. Омин, ҳазрат жаҳонгир бўлсунлар. Бек бобомнинг умрлари узун бўлғай, оллоҳу акбар!

Қишлоқдан келганлар Арслонни олиб кеталар.

Парда тушар.

ТҮРТИНЧИ ПАРДА

Биринчи кўриниш (уч мажлис)

Саҳна. Қишлоқда Арслоннинг ҳовлисини кўрсатадир. Камбағал, эски бир қишлоқ ҳовлиси. Ўнг томонда икки эшикли тор бир уй. Сўл томонда пакана бир айвонча. Айвончанинг бир томонида кўчага чиқадиған пакана бир эшик. Уй билан айвонча орасидаги деворнинг ярмиси йиқилгани учун шох-бутоқлар билан бекилган. Ҳовлининг ўртасида қуруқ, эгри бир тут оғочи.

Айвончанинг бир пучмоғида йиқик бир ўчоқ, бир ёнда қозон, сопол кўза, сопол офтоба. Ўчоқда ёниб турган ўт устига қора қумғон қўйилган. Уйнинг ичи кийгиз билан тўшалган, бир томонда эски, кирли ётоқда усти бўйнигача малла бўз билан ёпилган Турсунбиби касалланиб узанган, эссиз, ҳушсиз бир ҳолда, қийналиб, талваса қилиб ётадир. Унинг боши ёнида қайғули тушуниб ўтирган Норхола сопол косадаги сувдан ора-чира касалнинг оғзига пахта билан томизади. Малла чодирнинг у ён-бу ёнини тузатиб, яна тушунчасига ботиб кетадир. Бу ҳол тўрт-беш дақиқа сургандан кейин Норхола бошини кўтариб гапирадир.

Биринчи мажлис: Норхола, Турсунбиби

Норхола. Икки ғариб, икки кимсасиз хотин. Биттамитиз ўлиб ётадир, биттамитиз ўликдан бадтар. Йўлбарс-

¹ Бу парданинг биринчи кўриниши Арслоннинг қамоқдан чиқидан бир кун бурун унинг уйидаги ҳолларни кўрсатадир: демак, учинчи парданинг учинчи кўринишидан бир кун бурунги воқеалардир.

дек ўғулларимиз, уч-тўрт ойдир, қамоқда. Гуноҳлари йўқ — додимизга ҳеч ким етмайди, ҳолимизни ҳеч ким сўрмайди. Ҳасан бўлмаганда очликдан ўлишимиз аниқ экан. Худо ҳам қулларининг кўнглини юмшатмас экан ҳеч! (*Турсунбибига ҳасратланиб қараб турадир.*) Боёқиш, биттагина ўғлини кўрмай кетадир! (*Сув томизадир.*) Уф, дунё!.. Бу боёқишнинг ҳолига қараб, ўз ўғлимни унутиб қолдим. (*Ўчоқ томонга қарайдир.*) Қумғон қайнади, бир чой ичай эмди. (*Енидаги чойнакка чой солиб, ўчоққа дамлаб келади.* Токчадан дастурхонни олиб, ярим ётадир. Қоқ нондан пиёлага тўғраб, устига чой тўкади. Дам еб, дам касал боқиб турадир. Бир оздан кейин бошига чопон олган Ойнуқса кампир келади. Чопонни олиб, уйнинг эшигига осиб, ўзи киради.)

Иккинчи мажлис. Бурунғилар, Ойнуқса

Ойнуқса. Қалай, Турсун опам тузукми?

Норхола. Кел, Ойнуқса, тузуклиги борми? Бечора Турсун опамиз раҳматига қовушади чоғи. (*Касалнинг талвасасига қараб қолгандан кейин оғзига сув томизадир. Касалнинг талвасаси зўрайдир. Оғздан бир турли сўзлар чиққан каби бўлади.* Норхола қулоғини унинг оғзига яқинлаштириб тинглагандан сўнг бошини қўтариб, Ойнуқсага қайғули қарайди.)

Ойнуқса. Бир нарса дейдирми?

Норхола. Ўғлини сўрайди... (*Оқа қолган кўз ёшларини артиб.*) Кўралмай кетади, боёқиш!

Ойнуқса. Турсун опа, Турсун опа! (*Қўлини унинг бўйнига тегизиб.*) Уф... қандай иссиқ? Қўлни куйдиради!

Норхола. Иситмаси жуда қаттиқ. Уч кундир пайсагани йўқ!

Ойнуқса. Турсун опа, Турсун опа, кўзингизни очсангиз-чи, мана, Арслонбой келди.

Касалнинг талвасаси кучаяди.

Норхола. Гапурма, қийналадир. (*Дастархонни йиғиштириб, токчага қўядир. Уйнинг бир томонидан бўйи бир қопни олиб ташқарига, эшик олдига ётадир.*) Ойнуқса, кел, мунда ўтурамиз, гапирамиз. Уни ўзи билан қўйайлик. Чойнакни ҳам олиб кел.

Ойнуқса. Яхши (*Чойнак, пиёлани қўтариб чиқади.*)

Норхола. Мана шу қоп устида ўтуринг. Мен ун-

та сув томизиб чиқай. (Уйга кириб, касалнинг оғзига сув томизадир. Касал сусаядир. Қаттиқ нафас олиб талвасасизча ётадир.)

О й н у қ с а. (чой сузиб ичиб). Холаси, барака топ, илҳи, сен бўлмағонда шу боёқишнинг ҳолига ким боқарди?! (Норхोलанинг чиққанин кўриб.) Қалай?

Норхола. Бир оз сусайганга ўхшайдир. (Утурадир.)

О й н у қ с а. Раҳматлик онаси ҳам шу касал билан ўлган экан. Боёқиш ўзи менга айтиб берган эди. Айланай, холаси, Турсун опамнинг онаси жуда ботур экан! Жуда ҳам биларманд-қиларманд бир хотин экан! Қишлоқнинг оқсоқоллари у хотингинадан жуда ҳам кўрқар эканлар.

Норхола. Ҳув, эгачижон, бурунги одамларнинг қайси биттасини айтасан. Улар ҳаммаси шундай. Менинг раҳматлик онам-чи, отам касал бўлганда, бутун экинчилик ишларини ўзи қилиб, ҳам отамга боқар эди.

О й н у қ с а. Уларга эрлар қарашган экан, холос. Бизнинг вақтимизда ҳамманинг шўри тутқон. Ҳаммаси ўла ёзғон. Ўзимни кўрмайсанми? Бурнумни тутсалар, жоним чиқадир. Турсун опамнинг раҳматли онаси бундай эмас экан...

Норхола. Улар бурунги одамлар, эгачи, бурунги одамлар.

О й н у қ с а. Шуни айтаман, ўргулай холаси, шуни айтаман. Эрининг бошига бир жанжал тушганда, ўзи кўрғонга бориб, бек билан, эшон, қози билан сўзлашиб, қичқиришиб, эрини қутқарар экан.

Норхола. Ув, қани эмди у одамлар! Бизнинг тоғдек ўғулларимизни элтиб, гуноҳсиз қамадилар. Ҳеч иш қилолмадик. Бекларнинг олдида гапиришга тилимиз тутилиб қоладир.

О й н у қ с а. Айтма, холаси! Бекнинг у кун қизиб сўкушларини кўрдинг-ку. Унга ким чидайдир, дейсан. Бурунги беклар бундай эмас эканлар.

Норхола. Билмайсан, эгачижон, билмайсан! Менинг олтмиш ёшар бир тоғамни бурунги бир бек ҳеч гуноҳсиз таёқ остида ўлдирган экан. Болалари тунокунгача шуни айтиб йиғлар эдилар.

О й н у қ с а. Рост айтасан, холаси, рост айтасан. Турсун опамнинг онасини ҳам бир кун бекликдан уриб ҳайдаган экан. Боёқиш опам ўзи айтиб берган эди.

Норхола. Айтмадимми? Беклар, эшон, қозиларнинг ҳаммалари шундай бўладирлар.

Ой нуқса. Рост айтасан, айланай холаси, рост айтасан. Гуноҳ ўзимизда. Ўзимизда юрак қолмаган. Ана у кун ўзимни демайсанми? Бекнинг олдида тилим тугилиб қолди. Гапиролмадим. Шу паллада бизнинг ўрнимизда сенинг онанг билан Турсун опамнинг онаси бўлганда-чи, бу уйи куйган бойнинг дамини чиқартмасдан ҳаммамизни қутқариб олар эдилар.

Норхола. Бўлмаса-чи, эгачижон. Менинг раҳматлик онам бўлганда, бекнинг бир сўзига тўрт сўз билан жавоб берар эдилар, тўрт сўз билан.

Ой нуқса. Рост, рост. Замона охир бўлгон. Одамлардан ботурлиқ кетган. Оҳ шўримиз қурсун, холаси!

Норхоланинг эсига Турсунбиби келади. Уй томонга қарагандан сўнг ўрнидан туради.

Норхола. Эгачижон, бир оз тўхта. Мен унинг оғзига сув томизиб чиқай.

Ой нуқса. Бор, холаси, бор. Боёқишдан хабар олиб чиқ.

Норхола уйга кириб касалнинг оғзига сув томизиб чиқади. У чиққанча Ойнуқса пиёлага чой сузиб, ичиб туради.

Норхола. Бечора, Турсун опа!

Ой нуқса. Қалай?

Норхола. Кошки ўғли бўлса эди.

Ой нуқса. Шунини демайсанми, холаси. Уйи куйсин, балога йўлуқсин бой. Ҳаммамизни йиғлатиб қўйди. Шу жанжалдан қайтганимдан бери авлиёларга бориб, бош ураман. Йиғлайман, шу бойдан бизни қутқаринг, деб ялинаман, ҳеч нима бўлмайди. Яна у ўз ишида, биз ўз қайғумизда. Ўзининг учта хотуни бор. Учи ҳам ёш. (Норхолага яқинлашиб, жуда аҳамият бериб.) Айланай, учаласи ҳам ўйнаш олар эканлар уйга!..

Норхола. Нима бўлар эди, дейсан. Ҳаммалари ҳам мурдор!

Ой нуқса. Учта хотуни бор. Шуларни тузук туталмайди. Яна менинг биттагина олмос қизимга кўз тикди. Бу қандай инсоф! Бизнинг додимизни эшитадирган йўқми? Ургулай холаси, хабаринг бор, шу қурғур жанжалдан кейин жуда қўрқуб қолдим. Оқсоқолнинг сўзига кириб, охир қизимни хизматчи қилиб бойга қўйдим...

Норхола. Қўймай илож нима, эгачижон, илож нима? Оқсоқол шуларники бўлса, имом шуларники бўлса... илож нима? Худонинг ўзи бизни ғазабига олган.

Ой нуқса. Мана эмди қизимга кун кўрсатмайлар. Бойнинг ўзи нега менга тегмайсан, деб урар экан, хотунлари нега бой сени олмоқчи, деб сўкар эканлар. Нима қилишимни билмай қолдим. Кошки бу кунимда Арслон билан Ботур бўлса эдилар.

Норхола. Улар бўлса эди, бу бадбахт дамнини чиқаролмас эди. Шунинг учун уларни қаматди-да.

Кўр Ҳасан келади.

3-мажлис. Бурунғилар, Ҳасан

Ҳасан. Қани, хола, касалингиз қалай?

Норхола. Бир оз тинчиб қолди. Ҳасанбой, нима қиласизлар? Қишлоқ одамларида жон борми? Шу Арслон ҳаммамизга кераклик йигит эди. Ҳаммамизга яхшилик қилди. Бу кун ўзи қамоқда, онаси ўлим ётоғида, менинг болам ҳам бекорга ётади. Бу нима ҳол? Бирор илож қилиб бўлмайдирми?

Ҳасан. Нима қилай?! Қишлоқ ҳам нима қилсун?! Кучимиз кимга етади?! Бек овга чиққан, шу кеча бойни кига қўнар экан. Буни эшитиб оқсоқолга бордим. «Бойга восита бўлинг. Шуларнинг гуноҳини Бекдан сўраб олсинлар», дедим...

Ой нуқса. Барака топ, Ҳасанбой!

Ҳасан. Оқсоқол гапни узил-кесил қилиб айтди. Арслон ерини бойга сотмагунча қутулолмайди, деди.

Ой нуқса. Уйи куйсин, кўзи тупроққа тўлсун. Шугина ерни ҳам олмоқчимми?!

Ҳасан. Ман ўйладим. Барибир, ерни сотмай илож йўқ. Ҳали уларни қамоқдан чиқарганда ишқил боғи, хизмат ҳақи истайлар. (Уйдаги касални кўрсатиб.) Бу боёқиш ўлиб қолса, гўр-кафан чиқимдари бор. Булар учун кўп пул керак. Мана, мен уни ўйлаб, оқсоқолга, ҳай, ерини сотдирамиз, дедим.

Норхола. Бечорани ерсиз қилиб қўйманглар, Ҳасан укам.

Ҳасан. Тўхтаг, хола, ҳали шундай деяйлик. Бой рози бўлиб, бекдан уларнинг гуноҳларини сўраб олсин. У оёғини яна кўрармиз. Бойни кўндира олсак, ерни эмас, уйни сотармиз.

Норхола. Уйсиз қандай қилади у боёқиш?!

Ҳасан. Нима демакчисиз? Пулсиз қутулиб бўлмайди!

Норхола. Ҳай, ишқилиб, шуларни қутқар, ўргулсин холаги!

Ой нуқса. Барака топ, Ҳасанбой. Яхшики, сен бор экансан...

Ҳасан. Оқсоқол бориб, бойни кўруптур. Бой ҳам рози бўлуптур. Шу кеча гуноҳларини бекдан тилаб олса, эрта бориб иккаласини-да келтирармиз.

Турсунбиби янгидан талвасага тушадир, инграйдир. Унинг инграшини эшитгач, учовдари ҳам уйга кирадирлар. Норхола сув томизадир, касалнинг талвасаси кучаядир, инграб, ўзини ҳар томонга ура бошлайдир. Норхола қўли билан имлагач, Ҳасан билан Ойнуқса касални ётоқда берк тутадирлар. Норхола сув томизадир.

Иккинчи кўриниш (тўрт мажлис)

Саҳна. Биринчи кўринишнинг худди ўзи. Турсунбиби ётоқда, ҳоли қолмаган, кўкракдан нафас олиб талвасасиз ётадир. Унинг ёнида Норхола. Янгигина келган Ойнуқса бошидаги чоповини эшикка осиб, уйга кирмакда.

1-мажлис. Турсунбиби, Норхола, Ойнуқса

Ойнуқса (*уйга кириб*). Турсун опам қалай, холаси?!

Норхола (*умидсиз*). Бу кун ҳоли битган. Қара, якка нафасга тушган! Шу кун тирик қолса эди...

Ойнуқса. Ҳасан қани? Кечаги ишлардан хабари борми? Кеча бек келган эди-ку.

Норхола. Кеча бек келган. Бой бизникиларнинг гуноҳини сўраган. Бек «хўб» деган. Бу кун эрталаб Ҳасан, оқсоқол ҳам Қудрат бойваччага бир ясовул қўшиб кўрғонга юборган.

Ойнуқса. Тилингдан ўргулай, холаси! Шу кун келадирлар, десанг-чи!

Норхола. Келсалар керак.

Ойнуқса. Бир оз томоқ қилиб қўймайсанми? Боёқиш йигитлар келиб есунлар.

Норхола. Ким томоқ пиширадир? Мен бўлсам, бунинг ёнидан қимирлаёлмайман. Утурғоним ўтурғон.

Ойнуқса. Мен пишира қолай!

Норхола. Ҳасан ўз уйида ош қилдирадир. Ҳар кун менга ҳам уйдан келтириб берадир. Касалга ёғнинг ҳиди ёқмайди, деб бунда томоқ пиширмайман.

Ойнуқса. Тўғри дейсан, холаси! Касалга ёғ ҳиди ёқмайди! Ула қолай, мен шунини ўйламайман.

Норхола (*касалга сув томизадир*). Ҳоли ёмонлашиб борадир.

Ойнуқса. Шу кун тирик қолса эди, балким ўғлини кўриб жон олар эди.

Норхола (*умидсиз*). Булар ҳам келмай қолдилар!

Шу топда кўча эшигидан бир лўли хотин қўлида таёқ, елкасида нон халтасини кўтариб кирадир.

2-мажлис. Бурунғилар, Лўли

Лўли. Қани, яхшилар. Хайр қилинг. Ким бор бу уйда? Қани, ёмон кўз текмасин. Хайр қилсунлар, яхши бибилар. Баҳовутдин ёр бўлсин... Эски кўйлақлардан биттасини беринг бизга.

Норхола (*Ойнуқсага*). Эгачижон, ана у суфрада нон бор, олиб берсанг-чи!

Ойнуқса туриб, токчадаги суфрадан нон оладир.

Лўли. Эски кўйлақлардан биттасини беринг, дуо қиламиз, яхши бибилар!

Ойнуқса (*нонни чиқариб бериб*). Биз ўзимиз камбағал кишилар, бизда эски кўйлақ бўлса, ўзимиз киярмиз.

Лўли. Ундай деманг, сизга нима бўлубдир. Қаранг, юзингиздан нур ёғиб турадир...

Ойнуқса. Ана у мачит ёнидаги бойнинг ҳовлиси-га боринг, кўп нарса беради.

Лўли. Нима қилайлик анда?! Бизга ундай бойлар керак эмас, камбағал бўлсин-у, кўнгли соф бўлсун, онажон, ғойибингиз борми? Қасалингиз борми? Мен-фолга боқаман. Бир эски кўйлақ беринг: фолга боқиб, кўнлингиздагилардан хабар бераман.

Ойнуқса. Фолга ҳам боқасанми?

Лўли. Жуда яхши фол кўраман...

Ойнуқса (*Норхолага*). Фолга боқтирсак-чи, холаси?!

Норхола. Қўй, нима қиласан, эгачи!

Лўли. Бир кўйлақ беринг, фолингизга боқай, фолим тўғри чиқмаса, кўйлагингизни қайтариб олинг, онажон!

Ойнуқса. Айланай холаси, йўқ дема, чиқ, бир фолга боқсунлар!

Норхола (*умидсиз*). Ҳай, майли. (*Уйдан чиқадир. Ейилган қоп устига ўтурадир. Ойнуқса унинг ёнига ўтурадир.*)

Ойнуқса (*Лўлига*). Қани, келинг!

Лўли холанинг ёнига келиб, халтасини ерга қўйиб ўтурадир.

Лўли. Қайсиларингизни кўрай?!
Ойнуқса (*Норхолани кўрсатиб*). Мана шу ки-
шини.

Лўли. Отингизни айтинг, онажон!

Норхола. Норхола!

Лўли (*ўз қўлига қараб гапирадир*). Норхоланинг
фоллари, ҳолу авҳоллари, бахтлари тўқ бўлсин. Қайғу-
лари йўқ бўлсин. Норхоламни хафа кўрдим, аҳволла-
рини сўрдим. Ғойибингиз борми? Қасалингиз борми?
Қайси биттасини кўрай?

Норхола. Иккаласини ҳам кўринг!

Лўли. Иккаласини ҳам кўрдим. Иккаласини ҳам
сўрдим, биттаси касал, биттаси ғойиб, дейлар. Бир ёш-
гина одам кўринадир, бу ким? Юзи ойдек, қошлари ёй-
дек, кўзлари қора, сочи қора, йигит деяйми, қиз, деяй-
ми?...

Норхола. Топдингиз, менинг ўғлим бўладир, шу-
ни кўринг.

Лўли. Бу йигитнинг ранги ўчган, ўзи жуда хафа.
Бир нарсани ўйлайдир, бир нарса учун қайғурадир,
қайғуси бекор, бу йигитга давлат ёр, бахтида уч никоҳ
бор, биттаси яқинда бўладир, тўй нарсалари тайёр.

Ойнуқса. Кўрсанг-чи, қачон келадир?

Лўли. Боя айтдим-ку. Йигит жуда хафа. Тезрак
сизнинг ёнингизга келмакчи бўлиб турадир, бироқ, бир-
икки киши қўймай турадирлар. Йўли очиқдир. Бир кун-
да, деяйми, бир ҳафта, деяйми, бир ойда деяйми, бир
йилда, деяйми. Йигит келиб қоладир. Йўлга чиққан.
Хайр қилинг, худойи қилинг.

Ойнуқса. Илоҳи, барака топ, лўлихон, тупроқ ол-
санг, олтин бўлсун, ҳаммасини топдинг! Кўрсанг-чи, ка-
салимиз соғаядирларми-йўқми?

Лўли. Топғон бўлсам, беринг кўйлакни!

Норхола. Қўйлак-ку йўқ, пул бераман.

Лўли. Ҳай, беринг қани! (*Норхола уйга кирадир.*)

Ойнуқса. Ҳай, айтабер сан!

Лўли. Тўхтанг, онажон, назримизни олайлиқ. (*Нор-
хола касалининг ёстуғи остидан бир рўмолча чиқариб,
тиши билан туғунини ешиб, икки танга оладир, рўмол-
чани туғуб жойига қўядир.*) Назрни тузук қилинг, она-
жон!

Норхола уйдан чиқиб, жойида ўлтурадир.

Норхола. Қани, айт қолғонини!

Лўли. Назримизни беринг.

Норхола. Айта бер, ҳақингни емайман.

Лўли. Қасалингиз оғир, тез соғаяр деб, бўлмай-дир, бунинг учун бир қашқа қўй ё бир қора товуқ келтирсангиз, қон қиламан, сўнгра соғаяр.

Норхола. Менда қўй нима қилсун!

Лўли. Ҳай, қўй бўлмаса, товуқ топинг. онажон, қонсиз бўлмайдир.

Норхола (*пулни бериб*). Ҳай, ма, пулни ол, бошқа бир келганинда товуқ топиб қўярмиз.

Лўли. Шу топда йўқми? (*Жойидан туриб, халтасини кўтарадир*).

Норхола. Йўқ.

Лўли. Ҳай, қўрқманг, касалингиз ўлмайдир, умри узун экан, товуқни топиб қўйинг, эрта келиб, қон қиларман.

Норхола. Ҳай тузук.

Лўли чиқиб кетадир.

Ойнуқса. Айланай холаси, домла имомни бориб келтирай-чи? Дам солсунлар. Шу кишининг нафасларини жуда пок дейлар.

Норхола. Барака топ, илоҳи! Бориб келтир, қайдан топасан у кишини?

Ойнуқса. Уйларидадан топаман. У киши ҳар вақт уйларида.

Норхола. Бор, келтир, эгачижон, бор!

Ойнуқса (*жойидан туриб, уйдан чиқиб, чопонини бошига оладир*). Мен дарров домламни келтираман. (*Чиқиб кетадир*).

Норхола (*ёлғиз*). Мулла киши, садағаси кетай, нафаслари пок. Нафаслари ёқиб, умрини бир-икки кун узайтиб қўйсалар ҳам ажаб эмас. Мулла деган пайғамбарнинг ноиблари бўлар экан. Садағаси кетай худонинг. Шу боёқишни ўлдирмай қўйса, нима бўлар экан-а?! (*Бирдан эсига бир нарса келади*). Тўхтанг, домла учун пул тайёрлаб қўяй. (*Қасалнинг ёстиқ остига қўлини узатиб, тугулган рўмолчани чиқарадир*.) Яхшиким, боёқиш Ҳасан бор экан. Арслоннинг экинларини ишлаб, сотиб унга-да, менга-да бир оз пул бериб турадир. Шу яхши киши бўлмаганда, экинлар ҳам хароб бўларди-ю, бизлар ҳам!.. (*Рўмолчанинг тугунини тиши билан ешиб, икки танга олиб, ёнидаги пиёлага қўядир*.) Икки танга басдир домламга... Ҳа, камбағал одамдан шуниси ҳам бас. (*Рўмолчани тугуб жойига қўядир*.) Шу топда Ойнуқса кампир кўча эшигидан кириб қичқирадир.

Ой нуқса. Бормисан, холаси. Домла келдилар! Сен бу ёққа чиқақол, домла кириб ўқусунлар!

Имом (*кўчадан товушини чиқарадир*). Юзларини яхшигина ёлингиз, охир дамда кўзимиз номаҳрамга тушиб қолмасин.

Норхола малла чодирни касалнинг бошигача тортиб қўйиб, чиқар экан, Ойнуқса қичқирадир.

Ой нуқса. Садағалари кетай, домламнинг сўзларини эшитдингми? Юзини яхшигина ёпиб чиқ!

Норхола уйдан чиқиб, айвон тагида турган Ойнуқсанинг ёнига келади. Унинг бошидаги чопонини ярмисини ўз бошига тортадир.

Норхола. Кириг, домлажон, уй бўш.

3-мажлис. Бурунғилар, Домла Имом

Имом. Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим. (*Кўча эшигидан кирадир.*) Худо шафо берсун, худо шафо берсун, худо шафо берсун. (*Уй эшигига келгач ковшини ешиб, яна бир «бисмилло» билан уйга кирадир. Касалнинг бош томонидан ўтуриб, пичирлаб, бир нарса ўқуб.*) Суф!!! (*Яна бир оз пичирлагандан кейин.*) Суф!!! (*Яна бир оз пичирлаб.*) Суф!!!

Норхола. Ўргулай, домлажон, назрингизни пиёлага қўйган эдим.

Имом. Хўб, хўб. (*Пиёладаги тангани олиб, киссасига соладир. Қўлини кўтариб.*) Ҳай, худо шафо берсун, оллоҳу акбар. (*Қўлини юзига суртуб, жойидан турадир, уйдан чиқиб, кавшини кияр экан, сўйлайдир.*) Букун Арслонбой билан Ботурбой ҳам келадилар, Турсунбиби ҳам яхши бўлуб қолар.

Норхола. Нафасингиздан ўргулай, домлажон.

Имом. Иссиққина чой ичира беринг, терлаб очиладир. Қўрқманг.

Норхола. Ҳай, садағангиз кетай, ҳай. (*Имом чиқиб кетгач, Норхола билан Ойнуқса чопонини эшикка осиб, уйга кирадилар. Норхола касалнинг юзини очадир.*) Бечора Турсун опам тамом бўлаёзғон!

Ой нуқса. Бир оз сув томизсанг-чи! (*Норхола сув томизадир. Касал бирдан қаттиқ талвасага тушади. Иккаларини тутиб сақлайлар. Ойнуқса касалнинг оёқларини тутиб кўради.*) Хола-ей, оёқлари муздек бўлғон!

Касал секин-секин сусайиб жон чекиша-чекиша... ўлиб қоладир.

Норхола (*йиғлаб*). Тамом бўлди!

Иккалалари бирдан қичқириб, «Вой, олажон, вой! Уғлунгни кўролмай қолдингми, вой?! Уғлунгга нима деймиз?» «Ғариб ўлган опам!» «Муродига етмаган опам!» деб йиғлайдирлар.

Ойнуқса. Нор, буни тузук ётқизиб, жағини боғлаш керак.

Норхола жойидан турадир. Евош-ёвош йиғлаб, миҳга осилган бўз парчасини оладир. Иккига йиртиб, яримтаси билан ўликнинг жағини боғлайдир. Шу топда кўча эшигидан Арслон билан Ҳасан кирадирлар. Арслон қамоқдан чиққани ҳолда.

4-мажлис: Бурунғилар, Арслон, Ҳасан

Арслон (*йиғлаш товушини эшитгач, манглайига уриб, Ҳасанга қарайдир*). Кўролмадим онамни!

Ҳасан (*қичқирадир*). Норхола, чиқсанг-чи! Нима гап?

Норхола билан Ойнуқса: «Мана, келдилар», деб югуриб йиғлаб чиқадириллар.

Норхола (*Арслонга ёпишиб*). Онангни йўқотдинг, болам, сени кўролмай кетди, болам, ғарибликда ўлди, болам.

Арслондан бошқалари қичқириб йиғлайдирлар.

Арслон (*ўзининг кўз ёшларини артадир*). Эмди менинг онам сен бўл, (*йиғлаб*) сенинг ўғлинг мен бўлай!

Норхола (*Арслоннинг бу сўзидан сесканиб*). Нима? Ҳали Ботур қани? Айт, менинг ўғлум қани? Уйга кетдимми? Сиздан кейин қолдимми?

Ҳасан қаттиқ йиғлайдир.

Арслон. Онажон, биздан илгари борди. Онам билан борди. Ботур ўртоғим раҳматига қовушти... (*Йиғлайдир.*)

Норхола (*Арслон сўзини битирмасдан, ўзининг кўкрагига икки қўлаб қаттиқ ура-ура қичқирадир*). Болам ҳам ўлдимми? Вой, болам, мени олиб кет, болам... (*Йиқиладир. Арслон билан Ҳасан йиғлаб уни ердан кўтариб, уйга киргизадирлар.*)

Учинчи кўриниш (биринчи мажлис)

Саҳна. Арслоннинг уйи. Ойнуқса, Норхола, Ҳасан, Арслон ўтурғонлар. Хотинлар аза (мотам) кийимлари кийган.

Арслон кесик, қисқа жумлалар билан гапирадир, бошқалар тинг-лайлар.

Арслон. Мана шу ҳолда уч ярим ой қамоқда ётдим. Шул уч ярим ойда беш йўла бизни сув таши-моққа чиқардилар. Уч йўла чиққанимда, ўртоғим Ботурни кўрдим. Тўртинчи, бешинчи йўла кўрмадим. «Менинг ўртоғим бор эди, нега чиқмайдир», деб сўрадим, жавоб ўрнида сўкдилар. Балким озод бўлгандир, деб ўйлаган эдим. Сўнгра ўзимни қамоқдан озод қиламиз, деб чақириб, бор-йўғимни талаб олғонларида Ботурнинг ўлим хабарини бердилар. Ундан бурун онглаганим йўқ эди.

Норхола (*тиззасига уриб*). Болам, вой болам. (*Йиғлайдир.*)

Арслон. Она, меним онам, сенинг боланг ўлган. Биз онасиз қолган бир йигит билан боласиз қолган бир хотин. Неча кун бурун сенинг ўғлинг ўлди, бу кун эрталаб мен онамни кўмдим. Иккаламиз ҳам қимсасиз, ғариб. Иккаламизга ҳам зулм ўтган. Бундан сўнг йиғлашларни кўя бер. Мен сенинг ўғлуниг бўлай, сен менинг онам бўл.

Норхола. Ургулай, болам. Мен ҳамиша сени ўғлум деганман. Ботур тирик бўлганда ҳам у кичик ўғлум, сен катта ўғлум эдинг. Энди эса кичик ўғлумни йўқотдим. (*Йиғлайдир.*) Елғиз сен қолдинг.

Арслон. Йиғлама, она. Учимизни олмай қолмас-миз (*Ҳасанга*), Ҳасан ака, сизда ақча борми?

Ҳасан. Бор, ер пулингдан юз қирқ танга қолганини ўзинг топширдинг. Бурунги пулдан юз йигирма танга қолган эди, (*чиқариб*) бундан йигирма тангани кеча чиқим қилдим. Мана бу икки юз қирқ тангаси менда қолган. (*Арслонга берадир. Арслон қоғоз ақчаларни қўлида тутадир. Ойнуқса гапирадир.*) Ойнуқса биби, ҳали Тўлғунни бойниқига олиб кетдилар, дедингми?!

Ойнуқса. Ҳа, болам, боя айтдим-ку. Уйлари куйсун, биргина қизимни қўлимдан тортиб олдилар. Сизларни қамаганларидан сўнг бир ярим ойгача қизгинамни кўкрагимга босиб сақладим. Бироқ қўймадилар. «Яна қамаймиз, яна қийналарсан», деб кўрқитдилар. Ҳаммасига шу оқсоқол сабаб бўлди, болам.

Арслон (*ўйлайдир*). Оҳ, Тўлғун, сени мендан мангулик ажратдилар, сени мендан бутунлай олдилар. Ажратганларнинг, олғонларнинг жазоларини бераман. Бироқ, сенга бундан кейин эриша олмайман. (*Ойнуқсага сўйлайдир.*) Уша кун сени ҳам биз билан қамоққа бую-

риб, сўнгра қутқариб олгонлари шунинг учун эди. Мен шундай бўлурини ўша кун онглаган эдим.

Ой нуқса. Уйи куйсун, гўрида тинч ётмасин бой. Менинг биргина олмос қизимни тортиб олди. Кошки шу вақт сен бўлардинг, қизимни ажратиб олардинг.

Арслон (*ўрнидан туриб*). Ҳали ҳам ажратиб оларман. (*Ҳасанга*) Ҳасан ака, мен эмди шу уйда, сизнинг орангизда яшаёлмайман. (*Ҳаммалари шошқин қараб тинглайдилар.*) Мен шу кун чиқиб кетаман. Шу Мансурбойдан бориб «дод» дейман, ким додимни эшитса, шунга бораман. (*Норхолага қараб.*) Ботурнинг ўчини оламан (*Ойнуқсага*) Тўлғунни ундан қутқараман. Бошқа қишлоқдағиларни ҳам тинчитиб қўяман шундан.

Ҳасан. Бироқ сенинг орамизда бўлишинг яқини эди, Арслон! Қилма бу ишни!

Арслон. Орангизда шундай қола берсам, яна бир кун тутиб қамайлар. Сўнгра менинг ҳам қамоқда ўлганим хабарини эшитарсиз.

Ой нуқса. Эмди биз ўлайлик, сен яша, сен бизни кўмиб қўй, болам.

Арслон. Менинг қамоқда ўлиб қолуримни истамасангиз, шу кун чиқиб кетишим керак. (*Уйнинг тоқчаларини ахтариб, тугулган бир рўмолчани олиб очадир. Эски бир қоғоз чиқариб, Ҳасанга берадир.*) Ҳасан ака, бу ҳовлининг хати. Буни сенга берай. Сен ўз ҳовлининг сотиб, менинг ҳовлимга келиб тур. Мен қайтиб келгач, бошқа жой топарман. (*Норхолага.*) Мана бу юз эллик тангани сен ол. Узингга чиқим қил (*берадир*). Ойнуқса биби, мана бу тўқсон тангани сен ол. Мен яқинда Тўлғунни қутқараман. Яна сизга пул ҳам топиб юбораман. Ҳай, келинг, эмди сиз билан кўрушиб қўяйлик. Мени жўнатиб қўйингиз.

Ҳаммалари туриб қий-чув йиглаб, Арслон билан ўлушадирлар.

Парда тушар.

БЕШИНЧИ ПАРДА

Биринчи кўриниш (Беш мажлис)

Саҳна. Мансурбойнинг катта хотуни бўлгон Зайнаб оймнинг уйи. Катта бир қолин гилам билан тўшалган. Бир томонида икки катта сандиқ. Биттасининг устида кўрпалар, биттасининг устида чопонлар қўйилган. Эшиклар очиқ Тўлғун уйни супуриб турадир. Уй ахлатларини хокандозга олиб, эшикдан ташқари қўядир. Супургини

ирритиб, ташқарига ташлайдир, ўрнидан туриб, белини тўғрилаб, гаширадир.

1-мажлис. Тўлғун

Тўлғун. Уй супураман, ўтин ёраман, сигир соғаман, сўкиш эшитаман, таёқ ейман! Онамни бу ерларга оёқ бостирмайлар. Ҳафтада бир-икки йўла ўзим бориб кўрардим, кеча уни ҳам қатагон қилдилар. Гуноҳимни билмайман. Ўзим буларга ёмонлик қилганим йўқ. Хув, ана у кун мачит олдида бойнинг қўлидан қочган эдим-ку; гуноҳим шуми экан, десам; бу гуноҳ учун сўкса, бой сўкадир, оймлар нечун сўкадирлар? Қайси кун онамдан сўрадим. «Сен буларга бир гуноҳ қилган эдингми», дедим. «Йўқ», деди. «Булар нега мени қийнайдилар», десам, «улар хизматчига шундай қарашадирлар», деди. Бир кун буларнинг биттасини ўзимдан рози қилмадим. Уф, кошки мени ҳам Арслоним билан бирга элтиб қамаса эдилар. Арслон билан қамоқда ётмоқ булар билан боғчаларда юришдан яхши.

Жўранинг товуши. Қочинглар, ўтун кетирдим! Ойилар, нари туринглар!

Тўлғун (*уйда туриб*). Кира бер, ҳеч ким йўқ, кира бер!

Жўранинг товуши. Хўб, мана кирдик.

Тўлғун (*ўзи*). Шу катта уйда мана шу йнгитдан тузукрак одам йўқ. Кўнгли бор, ҳеч кимнинг кўнглини ранжитмак истамайдир. Сўкулиб, таёқ еганим кунларда қандай қилиб-да мени овутмоққа, мени йглатмасликка тиришадир. (*Уялиб.*) Мени севадир-да, бироқ Арслондан бошқа кимсани истамаганимни билгани учун гапирмайдир. Оҳ... ҳамма кишилар шундай бўлса эдилар...

Жўранинг товуши. Ойилар қайда?!

Тўлғун. Боққа ўтдилар. «Шунда чой ичамиз», дедилар.

Жўра уйга кирадир.

2-мажлис. Тўлғун, Жўра

Жўра (*Тўлғунга бир оз қараб тургандан кейин*). -Қалай, бу кун урушқонлари йўқми сени?!

Тўлғун. Йўқ ҳали! Жўра, кеча бой мени сўкуб, «Бундан кейин сўрамасдан ҳеч қаёққа бормайсан», деди, эшитдингми?

Жўра. Ўзим шунда ўтурғон эдим-ку.

Тўлғун. Нима учун мундай деди, билмадингми?!

Жўра. Билдим. Сен кетгач, менга ҳам айтиб қўйди, «Тўлғунни ҳеч қаяққа боришга қўйма», деди. Биласанми, бир яхши хабар бор. Мени қайғиртди, бой бобомни ваҳимага солди, сени қувонтиради!

Тўлғун. Жон Жўра, айтсанг-чи, қандай хабар?

Жўра. Ўзим ҳам шуни сенга айтгали келдим. Биласанми, Арслон келган!

Тўлғун (*эрксизча иккала қўлини кўкрагига босадир-да, бирдан Жўранинг борлигини ўйлаб, уяладир*). Қутулғонми? Қачон келибдир?!

Жўра. Кеча келди.

Тўлғун. Бечора, онасининг ўлими устига келган-а.

Жўра. Онасининг жони чиққач, эшикдан кирган экан. Бу кун онасини кўмдирди.

Тўлғун. Ботур ҳам келдими?

Жўра. Ботур қамоқда ўлган экан!

Тўлғун. Вой, боёқиш йигит... Норхоламга тўзум берсин эмди!

Жўра. Ҳай, мен кетай. Ойилар келиб, яна бир жанжал чиқарадирлар. (*Қайтадир*.)

Тўлғун. Жўра! (*Жўра қайтиб қарайдир. Тўлғун уялиб гапирадир*.) Оқ кўнгилдан сенга бир сўзим бор.

Жўра (*силаган бир товуш билан*). Айт.

Тўлғун. Сўзимни қайтармайсанми?

Жўра. Айт, қайтармайман.

Тўлғун. Бориб, Арслонни кўриб, менинг ҳолимни онглатиб қўйсанг-чи, шу балодан қутулишим учун бир йўл излаб сенга айтсин. (*Жўранинг оғир ўйлаганини кўргач, телбаланиб*.) Қилмайсанми? Менинг шу сўзимни қайтарасанми?!

Жўра. Тўлғун, сени қайғудан қутқариш учун ҳар ишни қиламан. Биласанки, мен сени севганман.

Тўлғун. Жўра, мен бошқа кишига...

Жўра. Тўхта, сўзимни битирай. Мен сени севдим. Бироқ сенинг Арслонни севганингни биламан, шунинг учун сени инжитмадим. Айтса эдинг, ўзим ҳам сени қутқара олардим. Ҳали ҳам сенинг йўлингда ҳар қандай иш бўлса қиламан. Бироқ сенинг ишинг тўғрисида Арслон билан гаплашмакка (*юрагини кўрсатиб*) мана бу кўнмайди.

Тўлғун (*умидсиз*). Ҳали шу ишни қилмайман, дсанг-чи?

Жўра. Тўхта. (*Бир нарса ўйлаб*.) Сенинг рози-

лигинг учун бошқа бир иш қилай. Айтганларингни бо-
риб онангга айтай. Онанг Арслонга айтсин.

Тўлғун. Йўқ, онамга айтма. У ўзидан қўрқадир.
Жўра. Ҳай, бўлмаса, Норхолага айтай.

Тўлғун. Мана бу яхши, Норхоладан айтиб юбор.
Жавобини сенга шу кетирсин.

Жўра. Тузук, эмди мен кетай. Сен уй ишларини
қйл. (Кетади.)

Тўлғун (ёлғиз). Мана, Арслон қутулди. Эмди у
мени қутқарадир, (кўрпачаларни солиб.) У менинг
мунда қамоқда турғонимни билса, бир нафас турмай-
дир. Мени қўрадир. Мени қутқарадир.

Зайнаб оғи билан Шарофатхоннинг гапиришиб, кулишиб
келганлари эшитиладир.

Зайнаб товуши. Қани, тўхтанг, ҳали бу қиз-
ни чақирай-чи, нима қилиб турадир. Тўлғун!

Тўлғун. Лаббай.

Зайнаб товуши. Супурдингми уйларни?!

Зайнаб, Шарофат уйга кирадирлар.

3-мажлис: Тўлғун, Зайнаб, Шарофат

Тўлғун. Ҳа, аяжон, иккала уйни ҳам супурдим.

Зайнаб. Баракалла қиз, бизнинг уйларимизни ях-
шилаб супурабер, бой бобога хотун бўлиб борганингдан
кейин сенинг ҳам уйингни яхши супурадирлар.

Зайнаб билан Шарофат уятсизча куладирлар.

Тўлғун (эзилган бир ҳолда ялинадир). Аяжоним,
муродингизга етинг, бундай гапларни айтманг!

Шарофат. Ул, уятсиз қиз! Ўзингдан каттанинг га-
пини қайтариб нима қиласан?!

Тўлғун. Ойижоним, ёмон гап билан одамни эзиб
нима қиласиз?!

Шарофат. Сенга нима дедилар, қани ёмон гап?!
Бой бобо каби семизгина бир эрга чиқсанг, ёмонми?!

Иккаласи куладир, Тўлғун эзиладир.

Тўлғун. Мен ҳали эр истамадим-ку!

Зайнаб (аччиғланиб). Эр истамасанг, нима деб
келдинг? Келганингда, онанг сенга: «Борсанг келин бў-
ласан», демадими? (Яна куладирлар. Тўлғун йиғлай-
дир.) Йўқол кўзимдан, шум қиз, уйимда йиғлаб турма,
йўқол!

Тўлғун мазлум бир асабийлик билан чиқиб кетадир.

Шарофат (*Тўлғуннинг кетидан қараб қолғондан сўнг*). Бой ҳам сени олғоч, бўлиб қолар ўзи. (*Куладилар.*)

Зайнаб. Шум қиз уйимда йиғладими, кўнглим қораланиб қоладир. Шумлиги ўз бошига урсун, илоҳи.

Шарофат (*кулиб*). Бундай деманг, бойга ёмон бўладир.

Зайнаб. Бойингиз ҳам қурсин, тутуруқсиз, кунда бир хотин олиб нима қилар экан бу!

Шарофат. Мен фолчига бориб, фол очтирдим. Қурғур дарров топиб айтди. «Бойимиз уйланмоқчилар», деди. «Тезлик билан бу янги хотинларидан ажратмасак, сизларга ёмон бўладир», деди.

Зайнаб. Сиз нима қилдингиз?!

Шарофат. Икки юз танга пул сўради, бердим. «Уч кунлик бир ўлик хотиннинг калласини топиб келтиринг», деди. Уни ҳам гўристондан топиб юбордим. Эмди қирқ кеча-кундуз дуо ўқиб, ҳар куни шу каллага қирқта игна суқар эканман. Қирқ кун тўлғоч, шу хотин касал бўлиб ўлар экан.

Зайнаб. Шул икки юз танга басми? Яна пул дейдирми?

Шарофат. «Дуонинг таъсири кўрилиб, хотингина касал бўлғоч, яна беш юз танга кетирасиз. Бўлмаса, дуо ундан сизга қайтадир», деди. Ярмини сиз берасиз-де.

Зайнаб. Албатта, бераман. (*Эснайдир.*)

Шарофат. Уйқунгиз келди чоғи.

Зайнаб. Шу кеча сира ухламадим. Бир оз ухлайми, дейман.

Шарофат (*ўрнидан туриб*). Ҳай, мен ҳам бир оз ухлайман. Кечқурун бориб, фолчидан хабар оламиз. Сиз ҳам борасиз.

Зайнаб (*эснаб*). Борсам бўладир.

Шарофат (*туриб кетар экан*). Боринг, кўнглингиз очиладир.

Зайнаб. Уртоқжон, эшикларимни ёпиб кетингиз.

Шарофат. Ҳай. (*Уйдан чиқиб, эшикларни ёпиб кетадир.*)

Зайнаб (*ёлғиз*). Лўли хотин, мени тушунмайдир, деб ўйлайсан. Жуда яхши биламан. Тўлғунни жоду қилиб ўлдиргандан сўнг мени ҳам шундай қилиб ўлдирмакчи бўларсан. Уни қилолмайсан. Менинг ҳам дуочи,

жодучиларим бор. Айтсам, дарров сенинг жодуларингни ўзингга қайтариб қўядилар. (*Уйлаб.*) Лекин ўлик бошига қилинадиган жоду жуда ёмон бўладир. Иложи йўқ, ўлдирадир. Менинг отамни ҳам душманлари шундай қилиб ўлдирган эканлар. (*Жойидан туриб, эшик орасидан ташқарига қараб.*) Пешин намозини ўқиб келмакчи эди, келмади-ку, (*ўтурадир*) келса сўрай-чи, ўлик бошига игна суқиб ўқишни билармикан, билса-ку, иш қатта, дарров айтаман, Шарофатнинг жодуси ўзига қайтсин. Шарофатнинг жодуси билан Тўлғун ўлса, менинг жодум билан Шарофат ўладир. Иккисидан ҳам қутулиб қоламан. (*Шу топда уйнинг эшиги очиладир. Бошига паранжи, қўлига чачвон олиб бир хотин кирадир. Зайнаб ойим уни кўргач, ирғиб турадир.*) Келдингизми?! (*Унинг паранжи, чачвонини оладир. Паранжидан хотин эмас, салла-чопонини қўлтуғига олгон домломом чиқиб қоладир.*)

4-мажлис: Зайнаб, Имом

Имом (*чачвон-паранжини Зайнаб ойимга бергач, дарров чопонини кийиб, саллани ўраб гапирадир*). Ҳа, айланай, келдим, бир оз кеч қолдим чоғи.

Зайнаб. Яхши, ўзингиз биласиз!

Имом. Ургулай, ойимхон. (*Салласини ўрагач, ўтурадир. Зайнаб ойим ҳам ўтурадир. Имом фотиҳа ўқиб, яна сўзига давом қиладир.*) Оқсоқолимиз хатми қуръон қилгон экан, бориб озгина қуръон ўқидим-да, «Касал бўлдим, қолгонини уйда ўқийман», деб жавоб олиб келдим. Бой бобом йўқми?

Зайнаб. Бой бобонгиз йўқ, бўлсалар ҳам бу ёққа келмайлар. Қўрқманг.

Имом. Айланай, қўрқмайман-у, бироқ кўриб қолсалар, тузларини кўп еганмиз, яхши бўлмайдир.

Зайнаб. Тинч ўтира беринг. Келмайлар-да, кўрмайлар-да!

Имом. Ҳай, садағангиз кетай, берирак келсангизчи. Жуда узоқ ўтурибсиз-ку. (*Зайнаб нозланиб имомга яқинроқ ўтурадир.*) Бай, бай, бай, бу кун жудаям офат бўлибсиз. Худо ёмон кўздан асрасин. (*Дуо ўқиб, дам соладир.*)

Зайнаб. Хабарингиз борми? Қишлоққа янги дуо-чи чиққан.

Имом (*Зайнабнинг қўлини тутиб.*) Ургулай, ким экан у?!

З а й н а б (нозланиб). Бир хотин.

И м о м. Садағангиз кетай. Хотуңнинг яхшиси бўлса мана шундай ўтқизиб, садағаси бўлинг, ёмони бўлса, у дунёга жўната беринг. Дуо-муосининг мазаси бўлмай-дир.

З а й н а б. Дуолари яхши экан.

И м о м. Дуони биз, эркаклар қиламиз, ўргулай!

З а й н а б. Жоду ҳам қилар экан.

И м о м. Жодуни мана бу қоп-қора кўзларингиз қиладирлар.

З а й н а б (итоб билан). Қуруқ гапларни қўйиб, мени тингласангиз-чи!

И м о м (Зайнаб оймнинг қўлини ўпиб). Хўш, айланай, марҳамат қилинг.

З а й н а б. Сиз ҳам ўлик бошига игна суқиб, ўқий оласизми?

И м о м. У хув... худди ўзимдан чиққан, менинг раҳматлик отам ҳажга борғонда, бу дуони Шоми шарифнинг Ҳиндустон деган шаҳридан ўрганиб келган эдилар. Уни мандаш бошқа ҳеч ким билмайди.

З а й н а б. Ёлғон айтманг. Ҳалиги хотин билар экан.

И м о м. Садағангиз кетай, ман ёлғон айтмайман. Ёлғон айтсам, дуомнинг таъсири кетадир. Уша хотингина ёлғон айтибдир.

З а й н а б. Бир киши шу ўлик боши билан жоду қилиб қолса, сиз унинг жодусини ўзига қайтара оласизми?

И м о м. Ёлғиз ўзига эмас, ота-боболарига ҳам қайтара оламан.

З а й н а б. Ҳай, тўхтанг. Мен айтсам, ўлик боши билан бир кишига жоду қиласизми?

И м о м. Дарров қиламан. Кимга қилай, айтинг, ўргулай!

З а й н а б. Кичик кундошим Шарофатхон-чи?

И м о м. Ҳа, нима бўлди унга?!

З а й н а б. Ана шу ҳалиги жоду хотинга бориб, ўлик боши бериб, менга жоду қилдирган.

И м о м (ясама бир қайғу билан). Вой, бадбахт, вой, бадбахт! Садағангиз кетай. Мен шу қуруқ жонимни сизнинг йўлингизда кўрганман. Дарров бориб, бадбахтнинг жодусини ўзига қайтараман.

З а й н а б. Ҳам жодусини қайтарасиз, ҳам ўзига ай-руча жоду қиласиз.

И м о м. Хўб бўлубтир, айланай. Аз дўст як ишорат, аз мо басар давидан.

З а й н а б. Шу ишга эртадан бошлайсизми?

И м о м. Худди эртадан бошлайман, ўргулай! Эмди келинг, шу қоп-қора кўзларингиздан бир ўлай.

Зайнаб ойм бошини имомнинг кўкрагига қўйиб, ўзини унинг ихтиёрига қўядир. Имом унинг кўзидан жуда яхшилаб ўпган чоғда ташқаридан бой билан Жўранинг товушлари эшитиладир.

Б о й н и н г т о в у ш и. Жўра, ҳой, Жўра!

Имом, Зайнаб телба бўладирлар.

Жўранинг товуши. Лаббай!

Имом (*ўридан туриб*). Худо урди мени, қайси тўрга борай эмди?

З а й н а б (*эсини йиғиб*). Қўрқманг. Утуринг.

Б о й н и н г т о в у ш и. Молларнинг тагини супурдингми?

Жўранинг товуши. Ҳозир супураман, бой бобо, ҳозир!

Б о й н и н г т о в у ш и (*уйга яқинлашадир*). Пада-ригага наълат, тез бўл, супур! (*Имом қўрқади. Бой эшик олдига келади.*) Ойм, бормисиз?

Зайнаб ойм ўридан туриб, эшик ёнига борадир. Уйдан чиқмай гапирадир. Бой эшикка яқин келади.

5- мажлис. Бурунғилар, Бой (ташқаридан)

З а й н а б. Борман, бор. Ҳай, кирманг, кўноқ бор!

Б о й. Ким бор?!

З а й н а б. Холамлар келган эдилар.

Б о й. Ҳай, ундай бўлса, мен меҳмонхонада ўтурай. (*Қайтмоқчи бўладир.*)

З а й н а б (*имомнинг ҳолига қараб, кулиб*). Холамлар сизни сўрайдирлар, «Бой бобом, қалай, яхшими», дейлар.

Б о й. Худога шукур, ўзларидан сўрайлик. Ўзлари қалай? Омон-эсонми, нечун бизникига оз келадилар. Сизни севмайлар чоғи!

З а й н а б. Йўқ, севадирлар-ку. Эмди ишлари кўп-да.

Б о й. Дунёнинг иши битмайдир. Тез-тез келиб кетсинлар.

З а й н а б (*имомга қараб, кулиб*). Сизни яна уйлалар экансиз, деб эшитибдирлар.

Б о й. Йў... ға...

З а й н а б. Худо хоҳласа, янги хотунларини ҳам келиб кўраман, дейлар.

Б о й. Йў... ге... Шул борларини келиб кўра берсинлар. Эмди янгисини олишга куч йўқ, қўйинг бу гапларингизни! Холани кечаси сақлаб қолинг.

З а й н а б. Мен боя шуни айтдим, «йўқ», дейлар.

Б о й. Нечун? Қолсалар, яхши бўладир-ку?

З а й н а б. Ишлари кўп экан. Бу кеча қўноқлари бўлар экан, мени ҳам чақиралар, борайми, йўқми?

Б о й. Албатта, боринг, сиз боринг, улар келсинлар. Дунёнинг шундай бориш-келишлари бор-ку. Ҳай, эмди мен меҳмонхонада ўтураман, сиз холангиз билан гапиришиб ўтурингиз. (*Қайтадир.*)

З а й н а б. Ҳай. (*Бой узоққа боргунча қараб турадир. Сўнгга бирдан сакраб, кулиб имомнинг ёнига келиб ўтирадир.*) Нега мунча қўрқасиз?! (*Куладир.*)

И м о м. Ургулай ойимхон, садағангиз кетай, юрагим ёрилди. Ула ёздим. Уф!

З а й н а б. Нима бўлди?! Сизни ўлдирдиларми?

И м о м. Садағангиз кетай, бойнинг шунча тузларини еганман, пулларини олгонман. Бир кўриб қолсалар, яхши бўладирми?!

З а й н а б. Қўрқманг. Келиб кўришларини билсам, сизни мунда сақлайманми?! Келинг, эмди ўйнаб-кулайлик бир оз.

И м о м. Эй, ўргулай. Бугун менга рухсат беринг, жуда қўрқдим. Ҳафсалам ҳам қолмади.

З а й н а б (*аччиғланиб*). Утура беринг, ҳали ўлганингиз йўқ-ку!

И м о м. Ургулай, ойимхон, садағангиз кетай. Утуришга тоқатим қолмади. Бу кеча холамга бораман, деб ўзингиз келингиз, ҳам дуога бошлаймиз, ҳам суҳбат қиламиз. Ургулай, менга рухсат берингиз!

З а й н а б. Ҳай, тузук. Мен бир оздан кейин холамга бораман, кечаси уникидан чиқиб, сизга қўнаман. Ҳали дуо учун ўлик бошини қандай топамиз?

И м о м. Айланай. Сиз ҳеч ташвиш чекманг. Мен ўзим топиб қўяман.

Иккаласи ҳам ўринларидан турадилар. Имом салла-чопонини чиқариб қўлтиғига оладир, паранжини бошига соладир-да, кучоғини очиб, Зайнаб сари юрадир.

И м о м. Кўзларингиздан ўргулай. Шу юзгинангиздан бир ўпиб олай. (*Зайнабни қучоқлаб ўнади.*)

Иккинчи кўриниш (Беш мажлис)

Саҳна. Биринчи кўринишдаги уй. Ўртада қалин кўрпачалар устида пар ёстиқларга таяниб Мансурбой узаниб ётадир. Қудрат чой сузиб берадир. Тўлғун бойнинг оёқларини уқалайдир. Ёнларида катта бир шамдонда шам ёнадир. Бир оздан кейин Жўра келади.

1-мажлис: Бой, Қудрат, Жўра, Тўлғун

Бой (*Жўрани кўргач*). Ҳа, домулла келмадими?
Жўра. Домуллани ёмон санчиқлари тутқон экан, ҳеч юролмаيمان, дейдилар.

Бой. Қургур ҳийла қилибдир.

Қудрат. Йўқ, ота, бу кун оқсоқолнинг ҳатми қуръони бор экан, домулла ҳам бор эдилар. Бир оз ўтуриб, «Касал бўлдим, қолганини уйимда ўқийман», деб чиқиб кетдилар. Ўзлари касал.

Бой (*Жўрага*). Ҳай, кет, эшикларни яхшигина бекит, кўппакни ешиб юбор. Ўзинг дарров ухлама.

Жўра. Хўб. (*Чиқиб кетадир.*)

Қудрат. Ота, Арслон кеча келиб бу кун кетибдир-ку!

Тўлғун эс қўядир.

Бой. Қаёққа кетибдир?

Қудрат. Билмасам. Онасини кўмгандан кейин «Эмди мен бу қишлоқда турмайман», деб уйини кўр Ҳасанга бағишлаган, еридан ортиб қолган пулларини Норхола билан (*Тўлғунни кўрсатиб*) бунинг онасига берган, ўзи чиқиб кетган.

Бой. Яхши бўлуптур, қишлоғимиз бир муттаҳамдан қутулубтир. (*Тўлғуннинг бу сўзларга эс қўйиб, уқалашни унутқонини сезган бой уни оёғи билан тепадир.*) Нима бўлди сенга, ҳали ҳам кўнглингни узмадингми?! (*Тепишдан йиқилган Тўлғун туриб, тез-тез уқалайдир.*) Чиқ, йўқол, кет! (*Тўлғун чиқиб кетадир. Бой ўғлига гапирадир.*) Қаёққа кетгани маълум эмасми?

Қудрат. Ҳеч кимга айтмабдир.

Бой. Лекин шунинг ерларини хўб арзон олдик-а.

Қудрат (*ҳовлиқиб*). Ота-чи, мен шу саккиз юзга ҳам олмадим. Етти юзларга туширмакчи бўлдим. Оқсоқол қўймади. Шунини оласиз, деб турди.

Бой. Ҳа, яхши қилибсан, ўғлим. Ери саккиз юзга арзон. Яхшилик билан сотмоқчи бўлса эди, икки минг тангага олардим. Ҳали унинг васиқаси сендами?

Қудрат. Токчага қўйган эдим.

Бой. Ол шуни! (Қудрат юксак бир токчадан васиқани олиб, келтириб бойга берадир. Узи ўлтурадир. Бой васиқани очиб, ўрта еридан шул форсича сўзларни ўқийдир.) «Фурухтам ба байъи ботий, ба тотий шаръи чор таноб замини кораи ҳақ ва мулки худамроки...» (васиқани қатлаб олдиға қўядир). Қудрат, тур, васиқаларнинг ҳаммасини келтир! (Қудрат бориб, сандиқни очиб, оқ бир халта чиқарадир. Бойнинг олдиға келтириб қўядир. Бой тўғрилаб ўтурадир. Халтани ағдарадир. Ерга кўп васиқалар тўкиладир. Бой ҳар биттасини очиб кўради. Баъзисининг ўртасидан ҳалиғи форсича «Фурухтам... таноб» сўзларини ўқиб қўядир. Биттасиға келгач, ўғлиға кўрсатадир.) Мана шу тўрт танобни ҳам арзон олгон эдик.

Қудрат. Қайси тўрт таноб бу?

Бой. Султонники-чи!

Қудрат. Ҳа, у жуда яхши ер. (Яна васиқаларни кўриб, қатлаб қўйишда давом қиладир. Яна бир васиқани олгач, ўғлиға кўрсатадир.) Мана бу ер бутун олтин. Буни ҳалиғи Аҳмаднинг онасидан ҳечга олган эдим.

Қудрат. Шу кампир ҳам жуда ёмон эди-а, ота.

Бой. Еримни сотмайман, деб қандай додлар, фарёдлар қилди.

Қудрат. Эшон, қозига ҳам боргон эдимиз?

Бой. Эшон, қозига, бекка бориб кўп тиришди. Бироқ, мен гапимни ўтқариб, ерни олдим-да.

(Васиқаларни қатлаб, халтаға солади. Арслондан олгон ернинг ҳам васиқасини шуларнинг устиға қўядир.) Худого шукур, ўғлим. Ишқилиб анча давлат йиғдим. Мен ўлгандан кейин навира, авираларингизгача етадир. Ишқилиб нобуд қилмай, сақласангиз бўлгани.

Қудрат. Бундай гапларни айтманг, ота, менга сизнинг тириклигингиз керак.

Худди шу топда кўча томонидан шовқин-сурон эшитиладир. «Шайтон, алдовчи, торт, чиқ, қўйма, бойни чақир» деган товушлар чиқадир. Ота-ўғил шошиб бир-бирларига қарайлар.

Бой. Бу нима гап?!

Қудрат. Билмасам!

Бой. Мени ҳам чақираларми?

Қудрат (тинглаб). Ҳа, мана, сиздан ҳам гап бор чоғи!

Бой (халтани олиб, ўғлиға берадир). Ма, буни жойинга қўй. (Қудрат халтани олиб, югуриб бориб сандиққа қўядир.) Бекит! Очғинчи менга бер! (Қудрат бе-

китиб, очғичини отасига берадир. Бой очғичини у ён-бу ёнга яширмоқчи бўлган чоғда Жўра кирадир. Кўчадаги шовқин давом этадир).

2- мажлис: Жўра, Бой, Қудрат

Қудрат (Жўрага). Нима гап?

Бой. Кимлар қичқирадир?

Жўра. Бой бобо, қопқага кўп кишилар келиб, қичқириб туралар, қопқани оч, дейлар.

Бой. Ким экан улар?!

Жўра. Шу қишлоқ одамлари, ораларида оқсоқол ҳам бор. Оқсоқолнинг ўзи мени чақириб: «Қўрқма, эшикни оч, бойга арзимиз бор», деди. Бир кишини қийнаб кетирганга ўхшайлар.

Бой. Ким бўлар у?! (Қудратга қарайдир.)

Қудрат. Арслон, бирон ёмон гапирган бўлса, шунни қийнаб кетирганлардир.

Бой (Жўрага). Оч қопқани, келсунлар-чи! (Жўра югуриб чиқади.)

Қудрат. Мен ҳам чиқайми?! (Жойидан турадир.)

Бой. Нима қиласан чиқиб?!

Қудрат. Билиб келайми, дедим-да. (Товушлар яқинлашади.)

Товушлар:

— Бойнинг ўзи кўрсин!

— Албатта, кўрсин!

— Қани, нима қиладир!

— Бой уйғоқми?

— Уйғоқ экан.

— Ухлаган бўлса, уйғотамиз!

Бой (Қудратга). Утура бер. Ўзлари келдилар!

Товушлар худди эшик олдида:

— Бой борми?

— Уйғоқми бой?

— Қира берсанг-чи!

— Шошма, сўраб кириш яхши-да.

Бой (тозушини чиқарадир). Кела беринглар, нима гап?!

— Мана, уйғоқ экан, кир!

— Оқсоқол, киринг.

Эшикдан оқсоқол кирадир.

Оқсоқол. Салом алайкум.

Оқсоқолдан кейин Тўрақул, Турсун, Кўр Ҳасан, Ойнуқса, Норхола ҳам бошқа қишлоқлилар кирадилар. Кўр Ҳасан билан Тўрақул домла имомни ушлаганлар, Норхола билан Ойнуқса бошларига чопон олгон, чачвон-паранжигга ёпилган Зайнаб оймни ушлаганлар.

3-мажлис. Бурунғилар, Оқсоқол, Ҳасан, Турсун, Тўрақул, Ойнуқса, Норхола, Зайнаб, Имом.

Бой (*шошқин*). Ҳа, оқсоқол, нима гап, булар ким?!
Оқсоқол. Ҳеч гап эмас, бой бобо.

Бой. Хўш!

Оқсоқол. Эндигина ухлаб ётган эдим. (*Қишлоқлиларни кўрсатиб*.) Булар келиб, уйғотдилар. «Домла-имомимиз уйига бир ёмон хотинни ўйнашлиққа чақирган», дедилар. Бизнинг қишлоқда бу гап йўқ эди. Бу нима бало экан, деб бордик. Хотингинанинг ким эканини билиб олмоқ учун (*Ойнуқсаларни кўрсатиб*) мана булар ҳам келиб қолдилар. Ҳаммамиз босиб, мулланинг уйига кирдик. (*Зайнабни кўрсатиб*.) Мана шу хотингина билан ётган эканлар, иккаласини ҳам тутиб кетирдик.

Бой домла-имомга қарайдир. Имом уялган бўлиб, бошини букиб, ерга қараб, қимирламасдан турадир.

Бой. Бу хотин ким экан?!

Оқсоқол. Тақсир... Уяламан айтишдан... Бу киши оймимиз эканлар.

Бой (*тељбаланиб*). Ойинг ким сенинг?!

Оқсоқол. Тақсир... ана у... бойбаччамизнинг волидалари, дейлар!

Бой (*қичқирадир*). Ҳа!

Ҳасан (*оқсоқолга*). Уялиб нима қиласиз, оқсоқол! Эмди уялиш вақтими?! (*Бойга*.) Бой бобо, бу киши хотинингиз, имомнинг кучоғидан тортиб чиқардик биз!

Бой (*имомга қараб*). Вой паналат кофир! (*Ниғлаб*.) Бу нима қилганинг?!

Имом ерга қараб тургани турган, қимирламайдир.

Ойнуқса. Бой бобо, ўз хотинларингизни берк тутолмайсиз-у, бошқаларнинг қиз-келинларини зўрлаб тортиб оласиз. Бу қандай гап?! Ўз хотинингиз ётларинг кучоғида...

Бой (*бирдан қичқириб Ойнуқсанинг сўзини кесадир*). Кес товущингни! Паналат кампир! Сен нимага гапирасан! (*Уғлига*.) Ур, ўлдир бу паналатни. Қонини

Ўзим бераман! (*Ўзи ҳам урмоқчи бўладир. Қишлоқ-
лилар ҳужум қилиб қичқирадирлар.*)

Т а в у ш л а р.

— Утуринг, бой!

— Бой, жим туринг!

Ҳ а с а н. Бой, гуноҳсиз одамларни ўлдириб, қонини бериш чоғи эмас. Хотинингизни ўйнаш билан тутиб келтирдик. Буларни ўлдилинг. Қонларини ҳам ҳеч ким тиламайдир!

Б о й. Нима дейсиз менга?! Келтирибсиз, яхши қилибсиз, барака топинг. Эрта иккисининг ҳам жазосини бераман. (*Қудратга.*) Болам, тур, онангни нариги уйга элтиб, қўл-оёқларини боғлаб қўй. (*Имомни кўрсатиб.*) Бу кўрнамакни оғилга тиқиб қамаб қўй. Эрта Бекка элтиб, жазоларини бердирамиз. (*Қишлоқдиларга.*) Яхшиликларингизга раҳмат! Яхши иш қилдингиз. Бундай ёмон кишини имом қилиб қўйишимизга ҳайронман! Эрта яхши бир кишини топиб, имом қиламиз.

О қ с о қ о л (*қишлоқдиларга*). Туринг эмди, ишимиз битди, кетамиз, туринг! Ҳай, бой бобо!

Қ и ш л о қ л и л а р:

— Бой бобо, ҳай!

— Ҳай, яхши қолинг, бой!

— Тинч ётинг, бой!

Б о й. Саломат бўлинглар. Қилганингиз хизматни унутмайман мен! (*Битта, битта чиқиб кетадирлар. Оқсоқол энг сўнг чиқмоқчи бўладир.*) Оқсоқол, сиз тўхтагил! (*Оқсоқол тўхтайдир.*)

О қ с о қ о л (*ўтурадир.*) Уф... Ҳай, падарига налат имомнинг.

Б о й. Бошлаб сенинг падарингга налат, аҳмоқ!

О қ с о қ о л (*шошқин*). Нечун, мен нима қилдим?!

Б о й. Мен бўлмасам, шулар сени ўлдириб, гўштингни ейдилар. Билмайсанми?!

О қ с о қ о л. Билмаган кўр бўлсун, бой, мен нима қилдим?!

Б о й. Паналат, шу ишни билган экансан, секингина келиб, менга хабар бермайсанми? Шунча одамни йиғиб, мени расво қилганинг нима?!

О қ с о қ о л. Шу ишни мен қилғон бўлсам, хотиним талоқ бўлсин. Мен ҳаммадан кейин хабар топдим. Мен чиққанда иш қўлдан кетган эди, бой!

Б о й. Ким қилғон шу ишни?!

О қ с о қ о л. Мен ҳаммадан кейин чиқдим. Ишни қилғон Арслон.

Б о й (қичқириб). Елғон!.. Кўрнамак... Арслон чиқиб кетиб йўқолган. Қишлоғимизда Арслон йўқ, кимни алдайсан?!

О қ с о қ о л. Гапни тингланг. Мен ҳам Арслоннинг кетиб қолганини эшитган эдим. Бироқ, шу кеча, мана шу жанжал устида ўзим кўрдим!

Б о й. Қандай қилиб яна келади у!

О қ с о қ о л. Гапиришга қўймасангиз, қандай қилай?!

Б о й. Ҳай, айт, қани, нима бўлган?

О қ с о қ о л. Арслон қишлоқдан чиқиб кетмаган экан. Ул бир нарса пойлаб юрганга ўхшайди. Бу кишининг имомга бориб кирганини қандай қилиб кўрган, қишлоқ одамларига хабар берган. Бу кишининг юзини таниб қўймоқ учун кампирларни чақирган. Имомнинг уйига қоровуллар қўйиб, сўнгра менга келганлар. Менга ойим эканларини билдирмадилар. «Имомнингиз бир ёт хотин билан ётади», дедилар. Бориб, иккаласини тутқонимиздан кейин ҳалиги кампирлар кўриб, Зайнаб ойим эканини айтиб қўйдилар. Мен ҳеч илож қилолмай қолдим. Йўқса, ўлдирсалар ҳам бу ишни қилмайман, бой бобо! Сиз мени биласиз-ку!

Б о й. Ундай эса, бу Арслон менга бир ёмонлик қилмоқчи бўлиб юради, десанг-чи!

О қ с о қ о л. Мен шундан кўрқаман. Эрта кўрғонга бориб, Бекка айтинг, унинг иложини қилсунлар.

Б о й. Ҳали ўзи қаёққа кетди?

О қ с о қ о л. Билмадим, уйига боргандир.

Қ у д р а т келади.

Б о й. Ҳай, сен кел, оқсоқол!

О қ с о қ о л. Хўб. (Жойидан туриб, чиқиб кетади, бой яна ёстиққа ёстанади).

Тўртинчи мажлис. Б о й, Қ у д р а т

Б о й. Нима қилдинг, ўғлим?

Қ у д р а т. Икковини ҳам қамаб қўйдим. Онам дуога борган эдим, дейди.

Б о й. Гап бошқа экан, болам! Бу ишларни Арслон қилиб юради экан.

Қ у д р а т. Арслон кетган-ку.

Бой. Кетмаган экан. Бизнинг кетимизга тушган, шунча одамни онангнинг бошига йиғиб борган шу экан.

Қудрат. Ким айтди?!

Бой. Оқсоқол ўз кўзи билан кўрган.

Қудрат. Ундай бўлса, эртага у итни топиб ўлдириб ташламасам бўлмайди! Унинг бу ўйини яхши бўлмади.

Бой. Эрта бекка бориб айтаман, иложини қилсин.

Қудрат. Сиз ўзингизнинг бекларингизни кўра беринг. Мен ўз ҳисобимни ўзим барабар қиламан.

Бой (*жавоб бермай, бир оз ўйлашиб тургандан кейин*). Тўлғунни чақир, ётоқларни тузсин!

Қудрат. Нима қилай чақириб, сизнинг ётоқ тузук, меникини ўзим тузатаман.

Бой. Ҳай, майлинг, болам. Ётоғингни тузат. Сўнгра чиқиб у ёқ-бу ёқларни кўр, қопқадан хабар ол, Жўрани уйғотиб қўй, уй эшикларини беркит. (*Бой сўзини битирганча Қудрат туриб, сандиқ устидаги кўрпалардан ўзига ётоқ тузишга тиришган бўлади. Бой ўйлаб турадир.*) Нега мен шуни қутқардим?! Ботурга ўхшаб қамоқда ўлиб кетгани яхши эмасми эди?! (*Қудрат эшикка чиқади.*) Аҳмоқ оқсоқолнинг сўзига кириб, шуни қутқардим. Мана бугун бошимга бало бўлди. У шу қилган иши билан қолмайди. Бу қилган иши нима?! Менга жуда катта зиён эмас-ку! Хотинимни уч-тўрт кун шунда боғлаб қўяман. Имомни саҳарлаб қочираман, бундан кейин бу қишлоқда кўрилмасин. Қишлоқлиларни кўноққа чақириб, ёғли бир палов едираман, бу иш шу билан тамом. (*Бир оз ўйлаб.*) Лекин ана у бадбахт турмайди. Бошимга бир ёмон ҳангама чиқармай қўймайди. (*Қудрат ташқари томондан уй эшикларини ёпади. Ўзи ёндаги эшикдан кириб, ҳамма эшикларни занжирлайди.*) Эрта тездан бориб Бекни кўриш керак-да, шу бадбахтнинг иложини қилиш керак.

Қудрат (*эшикларни занжирлагандан кейин*). Ота, шамни ўчирайми?!

Бой (*бирдан айилади*). Хабар олдингми?

Қудрат. Ҳар томонни кўрдим, хотиржамлик. Жўрани ҳам уйғотдим.

Бой (*бошини ёстиққа қўйиб ётади*). Ҳай, ўчур!

Қудрат шамни ўчуради. Ўзи ешиниб ётоққа узаниб ухлайди. Иккови ҳам бутунлай ухлагандан кейин юқори эшикнинг бир палласи тагидан секингина кўтарилиб, кейинга олинади-да, ўғри қиёфатда Арслон кирди.

Бешинчи мажлис. Бурунғилар, Арслон

Арслон (иккаласига ҳам тузукрак қарайдир). Уҳ-Иккиси бир ерда тутилди, илон билан илонбачча. Иккисининг ҳам бошини эзаман. (Махсининг соғидан узун пичоғини чиқариб, бойнинг бошига борадир.) Кўзинг ерга тўймади. Мана ер тагига кет!

Пичоғини бойнинг худди кўкрагига урадир. Бой бўғуқ бир товуш билан ярим сакраб йиқиладир. Арслон уни босиб турадир. Бойнинг тирлиниб жон чекишидан Қудрат уйғонадир. Бир нарсани кўра олмагач, гугурт чақадир, Арслоннинг ўз томонига келганини кўргач, қичқирмоқчи бўладир. Бироқ, тутиладир. Бир-икки бўғуқ товуш чиқаргач, Арслон етишиб, қўлидан тутадир. «Кел, отанг чақирадир», деб бойнинг гавдаси томон тортадир. Қудрат унинг пичоғига жон ҳовли ёпишадир. Анча талашдан кейин Арслон пичоғини унинг қўлидан қутқариб, кўкрагига урадир.

Арслон (Қудрат «воҳ» деб йиқилғач, уни бойнинг гавдаси узра ётқизадир. Белини тўғрилаб, ўликларнинг жон чекишига қарагандан сўнг узоқларга тикилиб). Ботур, сенинг ўчингни олдим. Қишлоғимизни ҳам қутқардим! (Бот чиқиб кетадир.)

Парда тушар.

III

МАҚОЛАЛАР

ТИЛИМИЗ

Дунёнинг энг бой, энг бахтсиз бир тили қанси тилдир? Биласизми? Туркча! Шоирлик қилмоқчи эмасман, сўзнинг тўғриси шудир! Дунёнинг энг бой тили туркчадир, энг бахтсиз тили яна худ туркчадир. Бойларнинг бахтсизлиги Совет ҳукумати чоғинда бўлгон бир ишдир, бундан бурун бахтли эдилар, деганлар тилимизнинг ҳолини билмасдан гапуралар.

Бир тилнинг бойлиги у тилдаги сўзнинг кўплиги (касрати калимот), ундириш кенглиги (вусъати иштиқоқ), юсуп тугаллиги (мукаммалияти қавоид) билан бўлур. Туркчада сўз кўплиги борми (арабчиларимизча айтганда, касрати калимот мавжудми)? Бу сўз бугун эмас, неча юз йил бурун орага чиқмиш ва Навоийнинг «Муҳокаматул-луғатайн» отли китобиндан ўз жавобини олмиш. Навоийнинг «Муҳокаматул-луғатайн» китоби туркчанинг бойлигини очибгина билдира олмаса ҳам туркчада сўз кўплигини яхши биладир. Навоий ёлғиз «Йиғламоқ»нинг турларин кўрсататурғон туркча сўзлардан шунчасини ёзадир: инграмоқ, синграмоқ, инчкирмақ, йиғламоқ, йиғламсинмоқ, ўкирмақ, сиқтамоқ.

Мана сизга, бир ҳодисанинг етти тури учун етти одким, ораларинда ингичка ойирмалари бордир. Туркчада бу ҳол оз эмас. Арабча *нуфуз*, *мурур*, *убур*; у тўғрусинда туркчамизда *ўтмоқ*, *кечмоқ*, *ошмоқ*, *иртонмоқ* бор. Арабча *қаид*, *талаб*, *азм*, *амал* қаршусинда, туркча *тилак*, *истов*, *орғон* бор. Арабча *зарф* еринда туркча *идиш* бор, *совут* бор. Арабча *фойда*, *манфаат* ўрнинда, туркча *тосих* бор, *унум* бор. Арабча *қалб* ўтрусинда туркча *юрак* билан *кўнгул*, арабча *садр* учун туркча *кўкс* ва *кўкрак* бор. Туркча луғат ёзмақчи бўлмагонимдан туркча сўз бойлиги тўғрусинда бундан ортиқ ёзолмайман. Сўзни туркчада ундириш кенглиги (яъни вусъати иштироқ) га кўчираман. «Илм» ишининг туркчасиндан ундирилган (иштироқ этилган) сўзлар шулардир: *бил*, *билар*, *билажак*, *билғуси*, *билгай*, *билса*, *билсачи*, *билай*,

*биладир, билди, билибдир, билган, билмиш, била бош-
лади, билаёзди, била снди, била турди, била берди, би-
либ, билгач, билгали, билмак, билиш; билув, билмов;
билим, билги, билик; билкили, билгувчи, билмакчи,
билгур, билмагун, билмаган, билмай, билимсиз, билмас,
билмаслик.*

Мана сизга ёлғиз феъллардан 13 феъл, қўшма феъл-
лардан 6 феъл. Қўшма феъллардан ҳар бирининг бўй-
руғи, бўлиши ҳоли, келажағи, шарти, қўзғови бор.
 $13 \times 6 = 78$ бўлур. Бунларга уфт, вақт, сабаб феъллари
қўшилса, 81 та бўлур. Бунга исм ва сифат ёзилгон 16
қўшилгонда 99 сўз бўлур. Бу 99 тасида сўз тамури буй-
руқдир (бил сўзидир). Демак, туркчада бир томирдан
98 сўз ундирилган эмиш.

Эмди юсуп тугаллигига (мукаммалияти қавоидға)
боқайлик.

Араб, форс, рус, немис, француз тиллариндан қай
бирининг сарф китобларини олиб қарасак, кўрамиз-
ким: бир сўзни ясамоқ учун бир қоида ёзилгон, ундан
сўнг шу қоидадан ташқари қолгон (мустасно) сўзлар
деб тўрт-беш сўз кўрсатилган. Турк сўзларинда эса
бундай сўз топилмайдур. Юсупсизлик (мустаснолик) де-
ган ҳоллар туркча сарфда сира йўқдир. Тилимизнинг
авж тўғрида ҳам бойлиги, тугаллиги **билидими?**

Эмди сўзни туркчанинг бахтсизлигинга кўчираман.
Турк тили шунча бойлиги, шунча тугаллиги билан бахт-
сизликдан қутула олмамишдир. Турк тили дунёнинг энг
бахтсиз тилидир. Туркчанинг бахтсизлиги араб босқуни
билан боғланмишдур. Араблар босдиқлари ўлкага ёл-
ғуз ҳукуматларини эмас, динларини, йўсуларини-да
тонитгон эдилар. Мусулмонлиқнинг туби, томири Қуръ-
он билан Ҳадисдир. Шунинг учун янги мусулмонлар
арабча ўрганишни ўзларига вожиб деб билдилар, ўқи-
дилар, ўргандилар, севдилар. Бундан кейин форсча ва
туркча, арабча бўғовиға кириб қолдилар. Форс тили-
нинг ҳоли бутун ёмонлашди. Форслар ўз тилларини
ташладилар: ёлғиз китобларини эмас, ўзаро ёзувларини
ҳам арабча ёза бошладилар. Лекин бу иш кўп чўзилма-
ди. Форс тили бир силкиниши билан ўзини араб бўғови-
дан қутқара олди. Форс тилининг бу силкиниши Эрон
шоирни Фирдавсийнинг чиқиши эди. Фирдавсий арабчи-
лиққа қарши қайнаган, қизиган эронли бир миллатчи эди.
Ўттиз йил тиришди, донгли «Шоҳнома» китобини ёзиб чи-
қарди. «Шоҳнома» ёзиб чиқарувдан Фирдавсийнинг икки
тилагига бор эди: 1) Эрон усулини арабдан совутиб,

эронли туйғуси бермак. 2) Араб тилини Эрондан суриб чиқармоқ. Шунинг учун «Шоҳнома»нинг ҳар еринда эронлини мақтаган Фирдавсий арабликга келганда:

Зишири шутур хўрдану сусимор,
Арабро ба жое расидаст кор
Ки тахти Қаёнро кунад орзу,
Туфу бар ту, чархи гардон, туфу,

деб ҳайқирмишдир. Бу сўзларнинг туркчаси шудир: «Туя сути билан илон эти емакдан бошқа иш билмаган арабнинг иши шу ерга чиқмишким, эрон императорларининг тахтини истайдир.

Шу ишга сабаб бўлган фалак, туфу сенга, туфу».

Яна шунинг учундирким: Эронда арабча ҳоким бўлгон бир замонда ёзилган «Шоҳнома»да арабча сўзлар йўқ даражада оздир. Фирдавсий бу икки тилакни биллиб, онглаб ишга киришганини билдирмакчи бўлиб ёзандирким:

Басе ранж бурдам соли си,
Ажам зинда кардам ба дини форси,—

демишдир. Туркчаси: «Бу ўттиз йил ичинда кўп эмкандим, Эронни форсийча ёздигим шу китоб ила тиргиздим», демакдир. Форсий тили, шундай қилиб, ёқасини қутқармиш. Лекин бизнинг бахтсиз туркчамиз бир Фирдавсий етиштира олмаиш.

Дунёнинг энг бой тили бўлгон туркчамиз ёлғуз арабча қимруқлари билан эмас, форсийча тепкилар билан даҳи эзилмишдир. Кўзларимизни тўрт очиб қарайлик. дунёнинг энг буюк ҳакими бўлгон Ибн Сино туркдир. Иккинчи Арасту аталгон Форобий туркдир. Араб тилини мангулик тиргизиб келган Жавҳарий туркдир. «Ваҳдати вужуд» фалсафанинг имомларидан бўлган Жалолиддин Румий туркдир. Форсий адабиётнинг пайгамбарларидан бўлган Низомий даҳи туркдир. Шу ерда отлари ёзилган кимсалар ёлғиз турк улусини эмас, бутун дунёнинг улуғ кишилариндан эрурлар. Лекин турк улуси буларнинг асарлариндан осифлонолмай қолмиш, балки ўзларини ҳам яхшигина таниёлмай қолмишдир. Буларни ўз билликларини туркча ёзсалар эди, бу кул турк улусининг ҳоли эҳтимолки, бошқа турли бўлар эди. Бахтсизлик бундан-да ортиқ бўлурмикин?! Турк ўғли — турк бўлган Султон Маҳмуд Ғазнавий Фирдавсийни чақириб, турк э依илишини кўрсатган «Шоҳнома»-

ни ёздурамун, дея ҳар йўлига бир олтун берсун! Шул бахтсизликдирким, турк ўгли бўлган Усмоғли хоқонларига ўз туйғуларини форсийча шеър билан сўйлатмишдир. Яна шул бахтсизликдирким, Қафқазия туркларининг ёқаларин тутмиш дея форс тилининг ҳурмати учун «саксон» еринда «ҳаштот» дедирмишдир.

Туркча бахтсиздир. Минг йилдан бери эзила келмишдир. Лекин, битмамишдир. Битмас, яшамидир, яшар. Негаким бойдир. Туркча яшамидир. Яшар, лекин, ўзини араб, форс тиллариндан қутқара олурми. йўқми? Сўзни бу ерга етиргач, бармоғимни яранинг ўзагига босмиш бўлдим. Бу сўрдигимга икки турли жавоб келари белгиликдир. Ҳа, йўқ. Эмди шу «йўқ» деганлар билан гап суришайлик. Бунлар деяларким, туркча араб, форс тиллариндан қутулолмас. Нечун? Мана далиллари: а) чунки араб, форс тиллари бойдир. Бунинг жавобини бердикким, туркча ҳам бойдир. Чунки, бу кунги турк дунёсининг билимли улуғ ёзувчилари шу йўлга кирмишдир. Бунга жавоб берамизким, турк дунёсининг улуғ ҳақимлари бўлгон Форобий билан Абу Али ўз асарларини арабча ёзарга қўл қўйган эдилар, сиз нечун уларнинг изидан чиқдингиз? Сиз Абу Алининг изидан чиққанда, биз-да сизнинг изингиздан чиқа олсак керак. Чунки тилимизда кўп нарсанинг оти йўқдир. Жавобимиз: бу сўздан тилаганингиз нимадир? Шул чоқда тилимиздаги араб, форс сўзларининг туркчаси топилмайдир, демакчи бўлсангиз, сўзингиз янглишдир. Туркчани билмас экансиз, ўрганинг. Ҳозирги сўзларимиздаги арабча, форсийчалардан бир нечаси учун туркча топилмайдир, десангиз тўғридир. Биз ҳам унларни чиқармоқчи эмасмиз. Унларни олурмиз, лекин, ўзимизники қилурмиз. Турклаштирурмиз. «Қонда»нинг туркчаси йўқдир. «Сарф»нинг-да туркчасин тополмадик. Иккисин даҳи олурмиз. Лекин, сиз каби «қовоиди сарфия» демасдан, «сарф қондалари» дермиз. б) чунки илмий истилоҳларнинг туркчаси йўқдир.

Ким деди буни? Шамснинг туркчаси қуёшдир. Кавокибнинг туркчаси юлдузлардир. Моъенорнинг туркчаси суюҳ ўтдир. Саҳоби маъни—ёруғ булут. Ҳандаса — ўлчов, хат, чизиқ. Зовия — бурчак, пучмоқдир. Кавкаби собита — турғувчи юлдузлар. Кавкаби зузайиб — қуйруқли юлдузлардир.

Тузук, бир неча истилоҳларнинг туркчасини бу кунгача тополмағонмиз, унларни сақлармиз. Лекин ўзимиз-

ники қилиб сақлармиз. Чунки туркчамиз қободир, дўққидир (қўпол), адабиёт тили эмасдир.

Сўз бу ерга келдими, чидамоқ қўлдан келмас?! Қоболық, дўққилиқ кўрсатмоқчи бўлиб деймизки, сиз улусингизни севмайсиз. Шунинг учун турк улуси ва турк тилининг сиз билан иши йўқдир. Қаршингиздаги кишилар бу сўзни эшитиб ўтирмаслар, қиларини қиларлар. Мен улусимни жонимдан ортиқ севаман, дерлар. Бунларнинг мана шу сўзлари кўмучдир. Тушингизда сиз бир хотинни севгансиз, тиришиб, жон чекишиб, куч билан уйига кирибсиз. Ёнига суқулгандан кейин юзига қараб: «Ман сизни кўп севаман, сиз кўп чиройликсиз. Лекин, шу кўзингиз кўп дўққидир, шуни чиқариб ташланг, бурнингиз ёмон ис берадир, шуни кесиб отинг», десангиз, севгилингиз бўлгон хотин икки-уч таёқ уриб, сизни қувмасми? Албатта, қувар. Турк улусини сева-миз, лекин тили қободир, муסיқаси тотсиздир, тарихи қоронғудир, деганларнинг ҳам бир-икки таёқ еб, қувул-моқлари керакдир. Лекин турк тили бахтсиздир.

«Иштирокиюн» газетаси, 1919 йил, 12 июнь, 132-сон

ЕПИШМАГАН ГАЖАКЛАР

Уртоқ Бойбўлатовга очиқ хат

Дўстим! Ойлар, йиллар тиришиб бир асар чиқарган муҳаррир дўстларнинг шу асар ҳақидаги муҳокамаларини тинглашдан, асарнинг камчиликларини ўрганишдан, албатта, мамнун бўладилар.

Менинг «Ўзбек адабиёти намуналари» аталган арзимас бир асарим ҳақида фикрингизни билдирмаклик учун анча уриниб, уч сон газетни тўлдирганингизни кўриб мамнун бўлдим. Уқиб ҳам чиқдим. Ҳамма гапдан бурун сизга ташаккуримни билдираман. Лекин, бахтга қарши, мақолангизни шунчалар кенгайтиргансизким, кенглиги асл мақсаднинг йўқолишига сабаб бўлган. Бизда болалар орасида «Кўзим кўрмайдир» деган бир ўйин бор. Бир бола кўзини қаттиғ боғлагандан кейин, қўлига узун бир таёқ олиб ўртада турадир. Бошқалар унинг таёғини олмоқ учун атрофидан ҳужум қиладилар. Таёқли бола таёғини кўтариб, «Кўзим кўрмайдир», деб тез-тез айлана берадир, таёқ кимга тўғри келса, шунга тегадир. Мақолани ёзганда, сизнинг қаламингиз ҳам шул кўзи кўрмас боланинг таёғига ўхшаган: айланган, айланган, кимга тўғри келса, шунга теккан, орада менинг китобим унутилган, жуда оз ўрин олган.

Ҳар ҳолда мақолангиз кўпроқ менинг шахсимга қаратилгани муносабати билан жавоб тарзида эмас, дардлашув шаклида бир нарса ёзаман.

Менинг асаримни бошлаб тартибига эътироз қилганингиз кўриладир. Адабиёт тарихимизни қопловчи — «Феодализм», «Савдо сармоёси» каби даврларга ажратишимга қарши каби кўринасиз. Лекин, ўз фикрингизни, яъни қандай тақсим қилиш лозимлигини ёзмагансиз. Адабиёт мутахассиси ёки адабиёт тарихи билан машғул бир одам бўлса эдингиз, шу баҳона билан сизга «ёпишмоқ» мумкин эди. Лекин мен биламанким, сиз адабиёт тарихининг одами эмассиз, мақолангиз эса тасодифий бир ҳодисадир. Шунинг учун бу тўғрида

сизни маъзур кўраман. Лекин шуни айтиб ўтаманким, адабиёт тарихини тақсим қилишда марксизм усулининг талаб қилгани йўл менинг тақсимимдир. Бу тақсимни ўзбек адабиёти тарихига тадбиқ қилишнинг ўзи катта ҳам янги бир иш. Бунинг ҳудудини таъйин қилишда баъзи янглишларнинг бўлиши мумкин. Лекин уларни кўрсатиб, исбот қилиб, сўнгра тил текизиш керак эди. Сиз мақолангизда бу томонга яқинлашган даврларни бир-биридан ажратган хусусиятларининг йўқлигидан шикоят қилгонсиз, лекин сиз ҳар даврнинг намуналарини ўқидингизми? Масалан, савдо сармояси даври билан феодализм даврининг намуналари орасидаги шаклда ва мазмундаги айирмаларни кўра олмадингизми ёки кўриб, қаноатланмадингизми? Қаноатланмаган бўлсангиз, сиз бу даврларни бир-биридан ажратган қандай хусусиятлар истайсиз? Масаланинг бу томонларидан (яъни энг муҳим ва фойдали томонларидан) мақолангиз сукут қилади. Ҳолбуки, шу томонларни очиқ кўрсатганингиздагина менинг китобимнинг камчиликларини кўрсатган ва менга бир нарса ўргатган бўлар эдингиз. Буни ҳам сизнинг адабиёт тарихининг одами бўлмасдан, тасодифан майдонга чиққанингизга бағишлайман. Мақолангизда чигатой адабиёти ва унинг пролетар адабиётига асос бўлиши тўғриларида кўпрак туриб, бор кучингиз билан менга ҳужум қиласиз. Фитрат сўзбошида «Чигатой адабиёти пролетариат адабиётига асос бўладир, деган», деб қоровул қичқирасиз, ҳатто менинг бош сўзимдан ўзингизга ёрдам қилгудек кўринган бир-икки жумла ҳам келтирасиз. Чигатой адабиётининг пролетар адабиётига асос бўлишини даъво қилмоқ нари турсин, бош сўзимда чигатой адабиётини мафкура ёғидан ярамоғини сўйлаганман. Менинг «Намуналар»им босилмаса эди, сиздан бошқа ҳеч кимнинг қўлида унинг нусхалари бўлмаса эди, бош сўзимдан кўчирганингиз бир-икки жумланинг, балки сизга фойдаси бўлур эди. Нима чораки, китоб Ўзбекистонда босилиб тарқалган. Сизнинг мақолангизни ўқигон ҳар ким менинг бош сўзимни ҳам ўқий оладир. Ўқигач, сизнинг менга туҳмат қилиб турғонингизни ҳам англайдир. Мен сўзбошимдаги ибораларнинг масалага дахллик қисмини тамсман кўчираман, янгидан ўқишингизни ва эътирозингизни шунга таянтириб, янгидан майдонга чиқишингизни талаб қиламан: «Биз ўзбекларнинг ва умуман Ўрта Осиё туркларининг тарихига оид арабий, форсий, туркий тилларда бир кўп асарлар

ёзилгон. Бироқ бу асарлар бизнинг сиёсий ҳаракатларимизни тор бир рамкада кўрсатмакдан бошқа ишга оз ярамоқдадир. Халқимизнинг, ўлкамизнинг ижтимоий-иқтисодий ҳолларига оид хабарларни бу асарлардан истаб топиш жуда қийиндир, баъзан мумкин ҳам бўлмайди, чунки йўқдир. Адабий тарихимизни текшириш эса, мана шу камчиликларни тўлдиришга катта ёрдам қилади. Феодалларнинг, умуман ҳоким синфнинг омма билан муносабатларини, оммага қарашларини, зиёлиларнинг, шоирларнинг ҳоким синфга муносабатларини, ҳоким синф фойдасига қараб оммани қандай овутгонларини, олдагонларини, ҳоким синфнинг кайф-сафони (Бобурча, айш ва фисқни) қайси даражаларга чиқорганларини ёлғиз адабиёт тарихимизда кўриш мумкин-дир.

Бундан бошқа, тарихий санъаткорларимизни текшириш, уларнинг тажрибаларидан қурмоқ истаганимиз пролетар адабиёти учун фойдаланиш ҳам кераксиз бир ҳаракат бўлмайди. Мана шу қисқагина изоҳот бу китобни қандай тилак билан тартиб қилганимизни билдирган бўлса керак».

Мана, сўзбошимда менинг томондан айтилган гаплар. Мана шу гапларга эътирозингиз бўлса, айтишга ҳақлисиз. Йўқса, менинг сўзларимнинг бош-оёғини кесиб ташлаб, ўз мақсадингизга ярарлиқ бир ҳолга киргизиб, сўнгра эътироз қилишингиз илмий бир ҳаракат саналмайди.

Китобимнинг учинчи бўлимига «Савдо сармоясини» даври исмини берганимдан ҳам рози бўлмайсиз, шу ислохотнинг охирида каттакон бир (?) сўроқ аломати кўясиз. Биз темурийлар даврини савдо буржуазияси даври деймиз, темурийларнинг жаҳонгирлигини Ўрта Осиё савдо сармоясининг тараққийси билан изоҳ қилмоқчи бўламиз. Бунинг учун қўлимизда етарлик материаллар бор. Сиз шунга рози эмаслигингизни чиройлик бир савол аломати билан ифода қиласиз, бу даврни нима деб атамоқ тўғрисида фикрингизни билдирмайсиз. Сиз шуни унутасизки, савол аломати қандай чиройли бўлса бўлсин, илм учун бир нарса бермайди. Бизнинг фикримизга қарши экансиз, фикрингизни билдиринг. Айтинг-чи, темурийлар даврига қандай исм бера-сиз?

Бундан сўнг мақолаингизда менинг таржимаи ҳолимини текширишга киришасиз. Менинг бир вақтлар мутасаввуф, панисломист, пантуркист бўлганимни турли

далиллар билан исбот қилмоқчи бўласиз. Планингиз яхши, мақтанарлик план, агар сиз менинг «Намуналар»имни бурунги панисломистлигимнинг, пантуркистлигимнинг давоми эканини, бу асарим билан мазкур фикрларнинг биттасини ўзбек оммасига тақдим қилганимни исбот қила олса эдингиз, ишингиз муваффақиятли чиқар эди. Лекин, буни қила олмагансиз. Бу кун бир кўп кишиларнинг мозийлари ҳақида гапириш мумкин. Лекин бу гапиришгина етарли эмас. Уларнинг мозийлари билан бугунги ишлари орасидаги муносабат ва алоқани кашф этиш керак!

8—10 йилларда (яъни 18—20 йил бурун) ёзилган асарларимдан шоҳидлар келтирасиз. Азизим, менинг кўлимга қалам тутиб, асар ёзғонимга йигирма йил тўлғонини ўзингиз ҳам эътироф қиласиз. Бу йигирма йил орасида мен ўзбекча, тожикча юз ўн печатний листлик асар ёздим. (Мақолалар ҳисоб эмас.) Буларнинг ҳаммасининг Шўро ҳукуматига, пролетариат мафкурасига ярарлиқ асарлар эканини ҳеч вақт даъво қилмадим ва қилмайман-да. Ишининг бу томонини яхши онгламоқ учун таржимаи ҳолимни ўзимдан тингланг!

Мен Осиеънинг энг қора диний марказларидан ва қора бир усули идорага тобе бўлган Бухорода 1884 йилда туғилдим. Биринчи тарбиямни эски усулдаги диний бир мактабдан олдим. Мактабдан чиққач, диний бир мадрасага кириб дарс олдим, намоз ўқидим, мутаассиб бир мусулмон эдим. Ҳатто Бухорода янги бошланғон жадидлар ҳаракатига қаршилик ҳам қилдим. Сўнгралари жадидлар ҳаракатига ораландим. У замондаги зеҳниятнинг таъсири ва эски жадидларнинг ташвиқ ва ёрдами билан Туркияга таҳсил учун бордим. Мана шу вақтларда панисломизм хаёли оммавий бир шакл олган эди, шунга мен ҳам берилдим. Бу вақтларда мен диний реформа тарафдори эдим: динни фан билан келиштириш, фанга тўғри келмайтурғон хурофот қисмини диндан чиқариш, динни тозалаш хаёлларига ишонган эдим. Воқеан эса, панисломизм ғоясининг чуруған хаёл эканини кун сайини оча бордим. Панисломизмнинг бўлмағур хаёл эканини онглагач, пантуркизм хаёлига берилдим. Бу вақтларда ҳам динни ислоҳ қилишнинг мумкинлигига ишонар эдим. Мана шу вақтларда ёзганим асарларда диний реформистик фикрлар кўрилиб турадир. Сиз эса, мазкур асарлардан менинг мутасаввуф эканимни чиқарасиз. Тасаввуф билан озгина таниш бўлса эдингиз, у китобларда маз-

кур маслакнинг асарини кўра олмағонингизни ўзингиз онглар эдингиз.

Мен ҳеч бир вақт тасаввуфга мансуб бўлмадим. Лекин адабиёт тарихини текширувчи бир муаллим бўлганим сифат билан тасаввуфни жуда кўп текширдим. Бугун тасаввуфнинг ҳар томонини, энг қоронғи сирларини биламан. Ҳатто, шу кунларда Урта Осиёда тасаввуф тарихи исмли бир асар вужудга келтирмак учун киришмақдаман. Тасаввуфнинг қандай заҳарли, қандай зарарли бир маслак эканини ҳар кимдан яхши билиб олгонман. Лекин ҳеч вақт мутасаввуф бўлмаганман.

Сўнгралари ҳаёт мени пантуркизмда қотиб қолишга қўймади.

Мен ўзбек миллатчисига айландим. 17—18-йилларда Урта Осиёда пантуркизм ҳаракати кучаймакда эди. Айниқса, Тошкентда пантуркизм фикри билан суғорилгон турли тўдалар ташкил бўлди.

Турк тилларини, турк адабиётини бирлаштириш шиори остида иш кўрилди. Мактабларда усмонли тили, усмонли адабиёти она тили дарслари ўрнида қабул қилинди. Мана шу ҳаракатга қарши ўзбек тили, ўзбек адабиёти шиорлари остида «Чигатой гурунги» ташкил қилинди. «Чигатой гурунги» ўзбек миллатчилиги, ўзбек тили, ўзбек адабиёти шиорлари остида пантуркист тўдаларга ва шунга берилган ўнг жадидларга қарши курашди. Сиз «Чигатой гурунги» пантуркист эди», деб қичқирасиз. Айниқса шу кунларда «Чигатой гурунги»ни пантуркист дейиш мода ҳолига кириб борадир. Ҳолбуки, «Чигатой гурунги» ўз замонида пантуркизм, панисломизм ҳаракатлари билан курашмоқда эди. Сизга иккита факт кўрсатай: бутун мактабларимизда «Умумий турк тили», «Умумий турк адабиёти» шиорлари ҳукм сурганда, «Чигатой гурунги» ўзбек тили, ўзбек адабиёти ўргатиш учун Хадрада пулсиз дарс беришни эълон қилди. Муаллимликка мен, Шокиржон Раҳимий, Қаюм Рамазон тайин этилдик. Дарсга бир кўп муаллимлар давом этмакчи бўлиб келдилар. У вақтларда Тошкент маориф шўъбасида пантуркистларнинг тўдачилиги ёрдамчилари ҳукм сураб эдилар. Мана шулар бир дарсдан кейин бизни қувдилар, талабаларни тарқатдилар.

Бир кеча «Чигатой гурунги»нинг мажлиси бўлгон эди. Гурунг аъзолари томонидан ёзилгон асарларни ўқиб, муҳокама қилмоқда эдик. Тошкентнинг энг кат-

та ташкилотининг бирида турғон бир ўртоқ (Юсуф Алнев) винтовка кўтариб келиб, мажлисимизга бирдан кирди. «Чигатой гурунги»нинг мақсадини сўради. «Сиз динга қарши фикр тарқатар экансиз, Муҳаммад пайғамбарнинг меърожини инкор қилар экансиз», деб тафтишга киришди ва бизни «мундоқа йўлсиз ҳаракатлар»дан ман қилиб кетди. Мана буларнинг ҳаммаси пантуркистларнинг ифвоси билан бўлар эди. «Мен «Чигатой гурунги» пролетар мафкурасини тошир эди», деймайман, буни даъво қилиш жинниликдир. Тузук, «Чигатой гурунги» бевосита сиёсат билан машғул бўлмоқни истамади, ёлғиз тил, имло, адабиёт билан шуғулланди. Лекин унинг айрим аъзолари ўша вақтда сўл миллатчи эдилар. Шунинг учун айта оламизким, «Чигатой гурунги» жадидларнинг сўл қаноти бўлиб, у жадидлардан тил, имло, адабиёт ва динга қарши ҳам пантуркизм ва ўзбек миллатчилиги билан ажралар эди. Мана бу тафсилот, «Чигатой гурунги»нинг кўрсатилган илмий ишларда пантуркист, панисломистчиларга нисбатан инқилобий йўл тутганини кўрсатади. Агар сиз «Бу илмий тўғаракнинг аъзолари ўзбек миллатчилари эдилар, шунинг учун бу тўғарак қарши қурулғон бир ташкилот эди», десангиз, нон орасидан кир изламакдан бошқа бир иш қилмағон бўлурсиз. «Чигатой гурунги» 30-йилларгача давом қилди. Бу вақтгача унинг ўз олдига қўйғон илмий юмушлари бажарилган эди. Янги имло Шўро маориф комиссарлиги томонидан мактабларга киргизилган, Шўро ҳукумати томонидан ҳар миллатнинг мактаб тили ўз она тилида бўлсин, деб эълон этилган, асос билан ўзбек тили таъмин этилган эди. Бир тарафдан, Коммунистлар фирқасининг миллий масалани тўғри ҳал қилмоқда бўлғони ва мустамлакачилик асосларини емиришда кескин йўл тутгани кун сайин очиқ кўрила бошлаган, ўзбек миллатчиси бўлиб туришда ҳам маъқул бир сабаб қолмаган эди. «Чигатой гурунги» тарқалди. Унинг аъзолари битта-битта ўз хатоларини эътироф қила-қила, фирқа сафига ўтдилар ва бор кучлари билан бу кунгача хизмат қилмоқдалар.

Энди ўзимнинг дин билан муносабатим ҳақида сўзлашайлик. Мен, юқорида айтганим каби, бир вақтлар диний реформа тарафдори эдим. Динни хурофотдан ажратиш керак деган хаёлга берилган эдим. Мана шу диний реформа кетидан юриш мени динсизликка

олиб борди. Дин хурофотдан ажралса, пари томонда ҳеч бир нарса қолмағонини кўрдим. Диннинг фан билан ҳеч бир вақт келиша олмағониға ишондим ва шунинг натижасида диндан қайтдим, динга қарши фикр тарқатдим. Менинг динсизлигим — ўзбеклар ва тожиклар орасида ҳаммадан бурун, ҳаммадан кўпроқ машҳур бўлгон, бу нуқтани инкор қилиш бўлмайди. Динсиз, худосиз бўлгон бир кишининг мутасаввуф бўла олмаслигини онгламоқ учун жуда оз бир муҳокама кучи етарлиқдир, бу қадар муҳокама кучининг сизда борлигини, рухсат берсангиз, қабул қилайлик.

Мақолагизнинг бир ерида мени Туркия султониға мактуб ёзиш билан айблайсиз. Мен умримда Туркия султониға мактуб ёзмадим, бу менга тамоман туҳмат! 1908 йилда ёзганим бир асаримда Бухоро амириға қаратилган бир хатим бор, буни инкор қилмайман. Лекин 8-йилда Бухоро хонлигида ҳукм сурган диний таассубни ва шунга таянган идора усулини эслайсизми? У вақтда Бухорода бир калла 2 тийин эди. Ҳибс қилиш, ўлдириш, сангсор қилиш кундаги одатлардан эди. У замонларда китоб ёзишнинг ўзи «кофир»лик эди. Мен шу вақтларда биринчи асаримни ёздим. Бухоронинг идора усулини, таълим-тарбия усулини, бир кўп расмий идораларни танқид қилдим. Бу китоб — Бухорода тарқалар эди.

Унинг ноширлари бўлгон Бухоро жадидларини таҳликага туширмаслик учун амириға қаратиб бир сўзбоши ёздим ва шунинг билан гўё танқиднинг унга эмас, маъмурларига оид бўлгонини кўрсатдим. Бу замондаги Бухоронинг жавоби эди. Шунинг билан мени Бухоро амирининг тарафдори дейиш ҳам мумкин эмас. Меним Бухоро амириға қарши ҳар вақт курашганим ва курашган ташкилотларга раҳбарлик қилганимни билмаган йўқ.

Мақолагизнинг бир ерида менинг Бухоро Коммунистлар фирқасининг фойдасиға матбуот орқали хизматга кирганимдан ҳайрон қолиб, буни оппортунистлик қилиш деб изоҳ қилмоқчи бўласиз. Кўриладирки, мақолагизда қайси масалада турмоқчи бўлгон эсангиз, ҳеч биттасини яхши текшириб, тўғри ҳал қилишга уринмагансиз. Мен Бухоро коммунистлари билан ишлаган вақтда бухоролилар икки фирқага ажралган эдилар: ёш бухороли инқилобчилар фирқаси, Бухоро Коммунистлар фирқаси. Бу иккала фирқа орасида нуфуз жанжали кучли суратда давом қилар эди. Мен

Коммунист фирқасининг Бухоро инқилобига яқин турганини даъво қилиб, ёш инқилобчиларнинг ташвиқоти-га қарши курашдим ва Бухоро коммунистлари орасида қолиб ишладим. Ёш инқилобчилар ҳам менинг хизматимга толиб эдилар. Мен қабул қилмадим. Бунинг сабабини онгламоқ учун менинг Шўро ҳукумати ва Коммунистлар фирқаси билан бўлган муносабатимнинг тарихини текшириш керак. Мен ўзбек миллатчиси бўлган замонларда ҳар вақт Шўро ҳукуматига ва Коммунистлар фирқасига хайрихоҳ бўлиб турдим. Бир вақтлар генерал Коровиченко Туркистон губернатори бўлиб келди. Муваққат ҳукумат билан большевиклар орасида кураш тезланган эди. Генерал Коровиченко ерли миллатчилар билан келишув сиёсатини юргузар эди. Шу вақтларда Тошкентдан Самарқандга Чўқаев бошлиқ уч кишилик бир ҳайъат келди. Ҳайъатнинг мақсади ерли ташкилотлар билан онглашмоқ, уларни большевик ҳаракати таъсиротига қарши ташвиқот қилмоқ эди. Мен Самарқандда «Хуррият» газетасини чиқарар эдим. Ҳайъат келган кечанинг худди эртасида газетамда бир бош мақола ёздим. Афсуски, «Хуррият» газетасининг шу номерини топа олмадим. Мақоламда «Курашнинг қайси томонига қўшилиш керак?» деган саволни қўйиб, ўзим сўл томонга қўшилишни ёқладим. Бу курашнинг ўнг томонидан (яъни муваққат ҳукумат томонидан) бизга бир хайр йўқлигини даъво қилдим. Бу даъво каромат эмас, тажриба натижаси эди, чунки Бухоро амири билан бўлган жанжалимизда муваққат ҳукуматнинг тўппа-тўғри амир томонида турганини, бизнинг эса рабобийлар томонидан, ишчи-деҳқон, солдат депутатлар совети томонидан ҳимоя қилинганимизни ўз кўзим билан кўрган эдим ва Коммунистлар фирқасининг миллат масаласини бутун дунёдаги сиёсий фирқаларга кўра тўғри ҳал қилганини яхши билар эдим. Менинг муҳаррирлигим остида чиққан мазкур «Хуррият» газетаси Самарқанд жадидларининг ношири афкори эди, сўнг замонларда бир бойнинг пули билан чиқар эди.

Мен шунга қарамасдан, газетамни большевикларга хайрихоҳ бир нуқтада сақлашга тиришдим, большевик мақолаларига ўрин бердим. Самарқанддаги ишчилар ташкилоти билан «Шўройи ислом» орасидаги курашда ишчилар ташкилотининг ношири афкори каби ҳаракат қилдим.

Кўқон мухторияти эълон қилинди. Мен Самарқанд

томонидан вакил бўлиб сайланганим ҳолда Қўқонга бормадим, мухториятнинг ҳеч бир ишига иштирок қилмадим. Бутун Туркистон миллатчиларининг газабини келтириб, машҳур Қолесов воқеасига аралашдим, Бухоро амирига берилган ультиматум менинг қаламим билан ёзилди.

Қолесов мағлубиятидан сўнг Самарқандда туролмай, Тошкентга бордим. Онда большевиклар томонидан чиқарилган «Иштирокиюн» газетасига хизмат қилдим.

Тошкентда эканимда «Шарқ сиёсати» деган бир китоб ёзиб, бутун Шарқ миллатчиларини Шўро ҳукумати билан иттифоқ қилишга чақирдим.

Собиқ Туркистон жумҳуриятини бўлсин, собиқ Бухоро жумҳуриятини бўлсин, қонга бўяётган босмачилик ҳаракати узун муддат давом этди. Шу ҳаракатга очиқ-яширин суратларда ким ёрдам қилди, ким хайрихоҳлик кўрсатди, бу кун керакли доираларга маълум. Мен эсам, шу ҳаракатларга яширин бир хайрихоҳлик ҳам кўрсатмаганимни ҳар вақт даъво ва исбот қила оламан.

Мана шуларнинг ҳаммаси менинг Шўро ҳукуматига, Коммунистлар фирқасига яқин турғонимни, Бухоро Коммунист фирқасига хизмат қилгонимни, оппортунистликдан эмас, ўзимнинг мақомим ва нуқтан назаримдан келиб чиққанимни кўрсатади.

Миллатчилик замонида Шўро ҳукуматига ва Коммунист фирқасига хайрихоҳ бўлиб борган бир киши мазкур фирқа ва ҳукумат томонидан миллат масаласини энг тўғри йўлда ҳал этилганин кўргандан кейин яна қинғирлиқ қилиб турмас, албатта. Мен ҳам бундан кейин ўз янглишларимдан қайтиб, Шўро ҳукуматига, пролетар маданияти қуриш йўлида чин кўнгилдан, бор кучим билан хизмат қила бошладим ва қилмоқдаман.

Маълумдирки, мен русчадан кучсизман. Ўзбек матбуоти эса, марксизм адабиётидан бой эмас. Шундай бўлгани ҳолда, мен бор кучим билан марксизмни ўрганишга ҳаракат қиламан, марксизм усулини илмиётда энг тўғри усул, деб биламан ва ўзимнинг илмий ишларимни шу усулда олиб боришга урунаман. Сўнг тўртбеш йилда ёзгоним «Арслон», «Умар Ҳайём» каби асарларимни, ҳатто танқид қилганингиз «Намуналар»даги даврлар тақсимини шу йўл билан олиб боришга тирришдим. Мазкур ишларимда янглишлар бўлиши мум-

кин. Лекин буларни воқеаларни таҳлил қилганда бўлган янглишлардан ҳисоб қилиб танқид қилиш, хато жойларини кўрсатиш керак. Ҳар бир янглиш янги янглиш, деб ўйланган нуқтани, менинг йигирма йил бурунги панисломистлигим билан изоҳ қилиш тўғри, илмий бир ҳаракат бўлмайди.

Азизим, Урта Осиёнинг оламга маълум бир маданияти бўлган, бу маданиятнинг туркий асарлари қолган. Бу асарларнинг ҳаммасига бирдан «ахлатлар» дейиш сизнинг муҳокаманингизнинг кирлигидан чиққан янги бир истилоҳ бўлса керак. Сиз Самарқанднинг Регистонига бориб, эски «ахлат»лардан санағонингиз мадрасаларга диққат қилинг, қаранг-чи: шуларнинг йиқилаётган битта минорасини сақламоқ учун пролетар давлати, Шўро ҳукумати қанча пул сарф қилган? Урта Осиёнинг мана шу маданият асарларининг тарихини текшириш, уларнинг синфий моҳиятларини, санъатча қимматини майдонга чиқариш илмнинг талабидир.

Мен ўзимнинг йигирма йиллик мутолаам, жуда кучсиз бўлмаган кутубхонам соясида шу йўлда ишламоқдаман. Албатта, ишларимда янглишлар бўлиши мумкин. Янглишларимни жой-жойи билан кўрсатиш керак, кўзин юмиб, оғзини очиб сўкишнинг илмий фойдаси йўқ.

Мақолангизда катта ҳарфлар билан «Маориф ва ўқитғувчи» журнали Фитратнинг ношири афкори эди, дейиш мумкин», деб ёзасиз. Буниси эмди уёт! «Маориф ва ўқитғувчи» Ромиздан бурун бор эди. Ромиз замонида ҳам давом қилди. У ҳар вақт Маориф комиссарлигининг ношири афкори бўлиб давом қилди. Журналнинг бутун давом муддатида мен ёзган мақоланинг сони ўнга бормайди. У қандай қилиб менинг ношири афкорим бўлсин?! Бир оз ўйланг, Ўзбекистоннинг марказида фирқа ва Шўро идораларининг кўзлари остида чиққан бир журнал уч-тўрт йил менинг ношири афкорим бўлади-ю, шунингиздан бошқа ҳеч ким онгламайди-ми? Сиз бу демогулик билан кимни таҳқир қилганингизни ўйладингизми?!

«Маориф ва ўқитғувчи» журналида Яссавий ҳақида ёзганим мақоладан сўз очасиз. Мен у мақоламда Яссавийни санъат ёғидан, мафкура томонида қаттиқ танқид қилдим, унинг зарарли эканини, унинг таъсирига қарши курашмак кераклигини сўзладим. Ёлғиз унинг баъзи шеърларига алданиб, унинг йўқсуллар томонида турганини қабул қилмоқчи бўлдим. Сўнгралари

эса, фикримнинг янглиш эканин англадим. Сизга ёқмаган «Намуналар»имнинг муқаддимасида Яссавий ҳақида бошқача фикр юргиздим. Сиз «Намуналар» ҳақида танқид ёзганингиз ҳолда Яссавий ҳақида унинг муқаддимасидаги сўзларимдан кўз юмиб, «Маориф ва ўқитувчи»даги мақоламга ёпишасиз.

Бундан кейин чигатой адабиётининг мундарижаси ва шакли ҳақида фикр юргузасиз. Бошлаб чигатой шоири деб Навоий билан Яссавийни кўрсатасиз. Азим, сизда чигатой сўзига қарши қизиқ бир ҳолат пайдо бўлган, ўзингизга ёқмагон ҳар кимни чигатой деб сўкмоқчи бўласиз, ишнинг бир қадари чегарани ошишдир. Яссавий чигатой шоири эмас. У чигатой адабиётидан бурун ўтган бир шоир. Сўнгра Навоийдан намуналар олғонда менинг тартиб қилғоним ва сизнинг тавқид қилғонингиз китобдан олмайсиз-да, Навоийнинг ўз девонидан, диний мавзудаги байтларини оласиз. Сизнинг у намуналарингизни кўрган киши менинг китобимдан олганингизни гумои қиладир-да, менга ҳужумларингизни қисман ҳақли кўрадир. Сиз ҳам шуни истайсиз. Ҳолбуки, Навоийнинг динсиз бир шоир эканин мен даъво қилмадим. Унинг диний парчалари бор ҳам кўпдир. Лекин менинг «Намуналар»имдаги асарлари бу қатордаги асарлар эмас.

Навоийдан олган байтларни таржима қилишингиз бир оз вадудона бўлган, кўпи тўғри эмас.

Сўнгра Навоий билан Яссавийдан берганингиз намуналарга суяниб «Чигатой адабиётининг шаклидан ҳам фойдаланиш мумкин эмас», дейсиз. Лекин сиз шакл билан вазни бир-биридан ажрата олмавонсиз. Шакл деб вазн билан айрим сўзларни оласиз. Ҳолбуки, шаклга ифода тарзи, мажоз, истиора ва шеърнинг бутун поэтик хусусиятлари кирадир.

Навоийнинг вазнидан фойдаланиш албатта, мумкин. Мундан бошқа Яссавийнинг вазнидир. Яссавий ва Яссавий мактаби шоирларида бармоқ вазнининг чиройлик намуналари бор, фойдаланиш мумкин. Сиз Яссавийни чигатой шоирлари деб ҳам чигатой шоирларининг аруз вазнида ёзганларини ўйлаб шу хатоларга тушгансиз. Ҳатто кўчирганингизда Навоий билан Яссавий шеърлари орасида бўлган вазн айирмасига ҳам диққат қилмагансиз...

МУНДАРИЖА

Аллома адиб. Сўзбоши. (Бегали Қосимов) 3

I. Шеърлар

Қим деяй сени?	23
Бир оз кул	24
«Аччиғланма» деган эдинг	25
Миррих юлдузига	26
Овунчоқ	27
Ишқимнинг тарихи	28
Яна ёндим	29
Нега бўйла	30
Шоир	31
Парча	32
Беҳбудийнинг сағанасини изладим	33
Шарқ	34
Угут	36
Уқитувчилар юртига	37
«Ўзалим, бевафо гулистоним»	38

II. Драмалар

Чин севиш	39
Ҳинд ихтилолчилари	76
Абулфайзхон	125
Арслон	164

III. Мақолалар

Тилимиз	237
Епишмаган гажаклар	242

Гафур Ғудом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти

Адабий-бадиий нашр

АБДУРАУФ ФИТРАТ

ЧИН СЕВИШ

Шеърлар, драмалар, мақолалар

Расм С. Муҳамедов

Расмлар муҳаррири *М. Қарпузас*

Техн. муҳаррир *В. Барсукова*

Мусаҳҳиҳ *М. Насриддинова*

ИБ № 4999

Босмахонага 26.03.96 да берилди. Босишга 13.06.96 да рухсат этилди. Бичими 84×108¹/₃₂. 2-нав босмахона қоғози. Адабий гарнитура. Юқори босма. 13,44 шартли босма тобоқ. 15,5 нашр босма тобоғи. Жами 5000 нусха. 1259 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида. 21—95 рақамли шартнома.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг Фафур Гулом номдаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг 1-босмахонасида босилди. 700002, Тошкент, Сағбон кўчаси, 1-берк кўча, 2-уй.

Фитрат.

Чин севиш: Шеърлар, драмалар, мақолалар // Маст-ул муҳаррирлар Б. Қосимов, С. Эркинов/.— Т.: Ф. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашр., 1996.— 256 б.

Йигирманчи йиллар адабиётимизнинг атоқли намоёндаларидан ва совет давридаги қатағон қурбонларидан бири Абдурауф Фитратдир. Унинг ҳаёти ва ижодини чин маънода ўрганиш, нашр этиш яқинда бошланди. Фитратнинг «Чин севиш» дея номланган бу китобига унинг ижодидан танлаб олинган шеърлари, драмалари, мақолалари киритилди. Бу китоб ҳам аввалги йилларда нашр этганимиз Авлоний, Чўлпон, Абдулла Қодирийнинг асарлари каби халқимизнинг ўз миллий ёзувчилари ижодини тўлароқ ўрганишларида хизмат қилади, деб ўйлаймиз.